ره‌حیم سابیر

فه‌لسه‌فه‌ی مێژوو

Aram kerkuky
www.iqra.ahlamontada.com

2001

فەلسەفەی مێژوو

ڕەحیم سابیر

سلێمانی/ 2001

ناوی کتێب: فەلسەفەی مێژوو

بابەت: لێکۆڵینەوە

نووسینی: رەحیم سابیر

تیراژ: ٥٠٠

ساڵ: ٢٠٠١

چاپی: یەکەم

کۆمپیوتەر: جلیل حسین

چاپخانە: داناز

ژمارەی سپاردن: ٨٦١ ای وەزارەتی رۆشنبیری ساڵی ٢٠٠١ی دراوەتێ

لەکتێبە بڵاوکراوەکانی نووسەر:

١- کوردۆلۆژی — لێکۆڵینەوەیەکی سایکۆسۆسیۆلۆجی لەمەڕ کۆمەڵگای کورد

ساڵی ٢٠٠١

پێشەکیەکی کورت:

لە قۆناغی مرۆڤایەتیدا مێژوو ڕۆڵی کاریگەری بینی بۆ بەرەوپێشەوەچوونی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی، ئەو ڕۆڵانەی مێژوو دەیبینی هەر خۆشی تۆماری ڕووداوەکانی خۆی دەکردو نرخ و بەهای خۆی سەپاند بەسەر سەرجەم مرۆڤایەتیدا، دیارە ئەو گەلانەی لە مێژوو گەیشتن و بەهای مێژوویان زانی بوونە خاوەن مێژوو، ئەوانەشی بایەخیان بە مێژوو نەدەداو نرخیان نەدەزانی بێبەش بوون لە مێژوو، ئەمەش وای لە زانایان و فەیلەسوفانی مێژوو کرد کە پێناسەیەك بۆ مێژوو بکەن و زیاتر لێکۆڵینەوە لەسەر مەسەلەکانی مێژوو بکەن، دیارە ئەم پرسیارانە ئەوەندەی تر دەرگای لێکۆڵینەوەی خستە سەر پشت، بۆ لێکۆڵینەوەی زیاتر لە مێژوو، مێژوو چییە؟ کێ مێژوو دروست دەکات؟ مێژوو سەرەتاو کۆتایی هەیە یان نەخێر؟ مێژوو ڕادەوەستێ یان بەرەوپێش دەچێ؟ ئایا مێژوو دووبارە دەبێتەوە؟ چۆن و کەی؟ جیاوازی مێژوو لەگەڵ زانست چییە؟ ئایا مێژوو بەشێکە لە زانست؟ ئایا مێژووش

زانستێکە وەك زانستەکانی تر؟ ئەمانەو دەیان پرسیاری تر، دیارە سەدەی ناوەڕاست و تا سەدەی ڕینیسانس مرۆڤ بیری لەو جۆرە پرسیارانە دەکردەوەو مشت و مڕی لەسەر کراوە تا وای لێهات لە سەدەی ڕۆشنگەری بووە بەشێك لە زانست و لە وەهم و خورافات پاك کرایەوە یاخود بڵێین بە زانست کراو بەرگی فەلسەفی پێ بەخشراو لەگەڵ فەلسەفەدا ئاوێتە کراو دیاردەی (فەلسەفەی مێژوو) هاتە ئاراوە، واتە مێژوو فەلسەفی پێ کراو چەند لقێکی فەلسەفیانەی گرتەوەو فەیلەسوفان لێکۆڵینەوەی تایبەتیان لەسەر مێژوو کرد لە ڕووی فەلسەفیەوە تا ئەوەی مێژوو بە فەلسەفە بکەن، دیارە لەو کەین و بەینەدا چەندان قوتابخانەی جۆربەجۆر سەری هەڵداو هەر قوتابخانەیەك بە شێوەیەك لە فەلسەفەی مێژووی دەکۆڵیەوە، تەنانەت پیاوانی ئاینیش کەوتنە خۆیان و مێژوویان لە ڕێگەی دینەوە ڕاڤە کرد.

ڕاڤەکاران هەریەکە لە دیدو ئایدۆلۆژی خۆیانەوە ڕاڤەی مێژوویان دەکرد، لە دیدی ئابووری و ئایدیالی و مەتریالیزمی و کۆمەڵایەتی و ڕۆح و دین و سایکۆلۆژییەوە.. هتد، جا بۆ ئەوەی خوێنەری کوردیش لەو بەشە گرنگەی (فەلسەفەی مێژوو) بێبەش نەبێ و زانیاری هەبێ دەربارەی، هیواردارم خزمەتێکی بچووك کتێبخانەی کوردیم کردبێ.

ڕەحیم سابیر

دەروازەیەك بۆ فەلسەفەو مێژوو:

فەلسەفە زانست و لێکۆڵینەوەی یاساکانە، بەشێوەیەکی گشتگیری لە پێشکەوتنی سروشت و کۆمەڵ و بیرکردنەوەی مرۆیی، کە فەلسەفەی مێژوودا ڕەنگی داوەتەوە، ئەمەش بۆ گەڕان بە شوێن یاسا گشتییەکاندا کە ئاماژەی دەربڕینێکی شاراوەیی دەکات، کە لە میانەی مێژوویی‌دا دەگاتە ئامانج، زاناو زانایانی کۆمەڵناس و مێژوونوسان توێژینەوەیان ئەنجامدا دەربارەی مرۆڤ و دەوروبەر هەروەها کاریگەری مرۆڤ لەسەر دەوروبەرو کاریگەری دەوروبەر لەسەر مرۆڤ، ئامانج و مەبەست ئەوەیە کە مرۆڤ زیاتر تێبگات لە دەوروبەرو زاڵبونی بەسەر سروشت و دەوروبەردا دوایش بتوانێ بیخاتە خزمەت مرۆڤایەتییەوە، ڤۆڵتێر (١٦٩٤-١٧٧٨) نووسەری بەناوبانگی فەرەنسی، یەکەم کەس بوو کە گوزارشتی لە فەلسەفەی مێژوو کردووەەو بەکاری هێناوە، مێژوونوسانی سەردەمی ئەگریکی (توسبدیدس ٤٥٦-٣٩٦) هەوڵی ڕاڤەکردنی ڕووداوە مێژووییەکانیان کرد بۆئەوەی ئەو گوزارشتە

بەکاربهێنن واتە (فەلسەفەی مێژوو)، ڤۆلێتر بۆ لێکۆڵینەوەی مێژوویی بەکاری هێنا، لە ڕووی فەلسەفیشەوە پرۆگرامەکەی بۆ دامەزراندنی ئەپستمۆلۆژی مێژوویی بوو بە پرۆسەیەکی ئاوەزی کە پاڵپشت بێ بە دیدی ڕەخنەگرانە بۆ ئەوەش پشتی لەو شتانە کرد کە گومان بوون وەك خورافەو هەندێ چیرۆکی درۆو هەروەها مێژووی لە ئەفسانەو پیاهەڵدان پاککردەوە، بۆ ئەوەش بایەخی نەدەدا بە جەنگەکان و ئەو پەیمانە ڕامیاریانەی کە واتایان نەبوو، بەڵکو کردنیە لێکۆڵینەوەیەکی ئەپستمۆلۆژی ڕەخنەیی، (کە ئامانجی ڕاست کردنەوەی لێکۆڵینەوەی مێژوویی بوو لە مێژووی سیاسی و سەربازی بۆ فەلسەفەی شارستانیەت)، ئامانجی ڕەخنەی مێژوویی ئەوەیە (ئاوەزی مرۆڤ لەو خورافانە ئازاد بکرێن لە پێناو ئازادی و ڕۆشنگەری و لێکۆڵینەوە عەقڵانیەکان)، کاری فەلسەفەی شارستانێتی ئاراستەکردنی توێژینەوەی مێژوویی‌یە، بە بایەخترە لە جەنگ و ژیانی پادشاو ڕووداوەکانی کۆشکی پادشاکان، واتە بە دواچوونی کاروانی ئاوەزی مرۆڤە لە هەموو دیاردە مرۆیی‌یەکانەوە، لای عەرەبەکان (ابن خلدون) بەدامەزرێنەری ئەو قوتابخانەیە ناوبانگی دەرکردووە، کە ناوەوەو دەرەوەی مێژوو دەپشکنێت هەروەك خۆی دەڵێت (لە دەرەوەی تەنها دەنگ و باسی ڕۆژانەو دەوڵەتانی پێشوون لە پێش سەدەی یەکەمدا، لە ناوەوەدا تێڕوانین و پشکنینەو هۆدۆزیی بوونەوەرەکانەو هەروەها ڕێبازەکانە

وردبین و زانستیانه به چۆنایەتی ڕووداوەکان هەروەها هۆکارە قوڵەکان بەوەش ڕەگەزە لە حیکمەتداو دروست کەرە لە زانستدا) (ابن خلدون) مێژوو بە زانستێك لە زانستی حیکمەت دەزانێ، حیکمەتیش لە چوارچێوەی تێگەیشتنی سەردەمەکەی فەلسەفە بووە، لەبەر ئەوەش مێژوو لای (ابن خلدون) ئەپستمۆلیژێکی فەلسەفیانەیە، هەر بۆیە بووە پێشەوای مێژوونوسە عەرەبەکان،

فەلسەفەی مێژوو لە لایەنی مێژوویی‌یەوە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی کۆن دوایش لەسەر دەستی بیرمەندانی سەردەمی ڕۆشنگەری لە سەدەی هەژدەهەمدا پەرەی پێدراو پێشکەوتنی بەخۆوە دی وەك (ڤۆڵتێر/ هیردر/ کرندورسیە/ منتسکیو) هزری هۆدۆزیان هێنایە ئاراوەو بانگەشە هزری (یەکەی کردارەکی مێژوویی)یان کردو جەختیان لەسەر کاریگەری دەووروبەرو جوگرافیاو کۆمەڵ دەکردەوە لەسەر مرۆڤ بۆ ڕاڤەی مێژوو، هیگل وای دادەنا کە مێژوو کردارێکی پێشکەوتنی خۆیەتی‌یە بۆ ڕۆح یان بۆ هزر، یەکەیەکی ناوخۆیە کە یاساکان بڕیاردەر دەبن بەسەریدا، مارکس و ئەنگلس ماتریالیزمی میژوویی‌یان دۆزیەوە لەسەر بنەمای تیۆری زانستی و هەروەها فەلسەفەی هاوچەرخ توینبی و شبنگلر خوێنەرو خەڵکیان زۆرە ئەویش بەهۆی تێڕوانینیان بۆ مێژوو، فەلسەفەی مێژوو بۆ دوو بابەتی سەرەکی دەگەڕێتەوە بۆ ڕاڤەکردنی ڕووداوە مێژوویی‌یەکان:

١-كۆ وتەی گشتی:

بۆ یەکەم جار ڕووداوە مێژوویی‌یەکان لە دیدی فەیلەسوفەکاندا وەك دوورگە پەرش و بڵاون و پەیوەندیەکانیان لە نێواندا ون بووە، وەك کۆمەڵێك ڕووداوی لە سەریەك کەوتوو دەردەکەون، ئەمەش ئەوو دیاردەیەیە، بەڵام لە ڕاستیدا فەیلەسوف ئەوە ڕەت دەکاتەوە کە ڕووداوە ڕاستی‌یە مێژوویی‌یەکان شێوەیەکی پەرش و بڵاو بن، خۆ بەدەستەوەدانی خێرپێکردنی نابێ لە میانەی مێژوودا، یان لە بزوێنەری مێژوودا، هەروەها ئەوەش ڕەت دەکاتەوە کە مێژوو زنجیرە ڕووداوێك بێت کە لە ماوەی کورت کورتدا حاڵەتەکانی ناخۆشی و شادی واتە لە نێوانیاندا، فەیلەسوفی میژوویی مەرج دادەنێ بۆ یەکێتی ئەندامەکان لە نێوان ڕووداوی مێژوویی کە جیاوازیان تیادایەو کە لێك دابڕان و دژ بە دژی تیادا دەردەکەوێ، بنچینەی هەست پێ کردن لە فەلسەفەی مێژوودا پێك هاتنە لە نێوان بەشەکانی مێژوودا ئەمەش ئەو بابەتەیە کە فەیلەسوف لێی دەکۆڵێتەوەو مامەڵەی لەگەڵدا دەکات و پلانی بۆ دادەڕێژێ و لەو دیدەوە سەیری دەکات. فەلسەفەی مێژوو ئەوە ڕەت دەکات کە توێژینەوەکەی بەند بێت لەسەردەمێك لە سەردەمە مێژوویی‌یەکان هەروەها ئەوەش ڕەت دەکاتەوە کە لێکۆڵینەوەی تایبەت بێت بۆ کۆمەڵگایەکی تایبەت هەوڵ دەدات هەموو بەشەکانی جیهان

کۆبکاتەوە لە چوارچێوەیەکدا سەرەتاییەکەیی و کۆتاییەکەی لەوانەیە ئەو دواساتە بێت کە فەیلەسوف تیایدا دەژی یان ئەوساتە دەشکێنێ کە ئەمەش ڕاڤەکردنێکی خەون بینانە دەبێت بۆ پاشەڕۆژ.

٢-هۆدۆزی یان هۆکار:

چەمکی هۆدۆزی یەکێکە لە چەمکەکانی فەلسەفی، دەتوانین ئەو چەمکە لە کتێبەکانی مێژوونوساندا بدۆزینەوە، بەلام چەمکی هۆدۆزی لە فەلسەفەی مێژوودا جیاوازە لە چەمکی هۆدۆزی لەلای هەندێ مێژوونوسانی تر، چەمکی فەلسەفی خۆی وەك گشتگیری و ڕەهایی دەبینێتەوە بەلام چەمکی مێژوویی بەندی بەشەکان و بە ڕێژە مێژووییەکانەوە مۆرکراوە. وەك زانراوە مێژوونوس هەمیشە پیشت بە مێژوو دەبەستێ بۆ هۆدۆزی بەلام هەمیشە کوت دەبێت لە پێشبینیدا بۆ هۆکاری ڕووداوی بەشەکان کە پابەندە بە چوارچێوەی مێژوو یان تێڕوانینی لە تاکەکەسی و زەمان و شوێن، بەلام فەیلەسوفی مێژوو هۆدۆزە بەشە ڕووداوە تاکەکەسیەکان دەگوێزێتەوە بۆ یەك هۆدۆز زۆرجار بۆ دوو هۆدۆز کە لەوێوە ڕاڤەی مێژووی جیهانی دەکات، لەسەر ئەو بنچینەیە ڕووداوە مێژووییەکانی پێ دروست دەکات و لە چوارچێوەی ئاوەزدا لێی دەدوێ یان وەسفی دەکات، بە ڕای (کروتشە) فەیلەسوفانی مێژوو ئارەزووی ئەوە دەکەن لە مێژووی جیهان بزانن و لە

چەند لاپەڕەیەکی دیاریکراودا شتە نهێنییەکان ئاشکرا بکەن. دەپرسن: چۆن دەتوانین مێژووی جیهان بزانین، تەنها بەکاری یەك کەس؟، شێوەی فەیلەسوفانی مێژوو لە فەیلەسوفانی ڕامیاری دەچن ئەوانەی یۆتۆپیایان دامەزراند، مۆدێلێکی خەیاڵی و نمونەیی وێنا دەکەن کە لە بەرژەوەندی هەموو گەلاندایە لە هەموو سەردەمێکدا، حاڵی فەیلەسوفانی مێژوو هەر ئەوەیە، لە مێژووە جیهانیەکاندا مێژووی هەموو کۆمەڵەکان لە هەموو زەمانێکدا دادەنێن، فەلسەفەی مێژوو تێکەڵە لە نێوان وێناکردن و خەیاڵدا، فەیلەسوفانی مێژوو بانگەوازی ئاشکرا کردنی ناوەڕۆك دەکەن کە مێژووی جیهانی لەسەر ڕادەوەستێ لە سەرەتاوە تا کۆتایی، بەڵام (تشالز ئومان) کاری فەیلەسوفانی مێژوو بەوە وەسف دەکات دەڵێ (پێکهاتەیەکی فەلسەفی پێشینە لەسەر تایبەتییەکانی سەدەی ڕابردوو دامەزراوە وەك بۆی دەچن، لە زنجیرە ڕووداوە پەشێوەکاندا کە دوور خراونەتەوە وەك شتێکی لۆژیکیانە)، وای بۆ دەچن کە مێژوو ئارمانجی هەیە کە فەرهەنگی زۆریان دانا بۆ ناوو چەمکەکەی، ناویان نا پێشکەوتن/ پێشگەیشتن/ سەردەمی ڕۆشن/ بە ئاراستەی بۆچونیان کە لە تۆمارکراوەکاندا بەڵگەیان بۆ دەردەهێنا کە بشێوێ بۆ بەهانەکانیان، لە هەمان کاتدا چاویان پۆشی و ڕایان گەیاند لەو ڕووداوانەی کە لەگەڵ بۆچونیاندا یەك ناگرن و هیچ نادەن بەدەستەوە.

مێژوونوسان هەڵوەستەیەکی ڕەخنەییان هەبوو لە کاری هۆدۆزیدا کە فەیلەسوفانی مێژوو پسپۆڕیان تێدا دەکرد ئەمەش بەدوا گەڕانەوە بوو لە وتەی یەکانیەتی هۆدۆزی، هەڵوەستەی ڕەخنەیان بەدوو لقدا دابەش بوو:

یەکەم: ئەوانەی جیاوازکاری دەکەن لە نێوان هۆدۆزی مێژوویی و هۆدۆزی لە فەلسەفەی مێژوودا، یەکەمیان ئەزموونگەری دووری، واتە مێژوونوس هۆکان دەچنێتەوە، بەڵام دووەمیان تێڕامانی قەبەلی پێشینەییە (کروتشە) دەڵێ (فەلسەفەی مێژوو ئامادەو پێکهاتەیە وەك لەوەی تۆمارکردن و ڕاپۆرت بێت. ئەوان بۆ هەموو گەلێك مێژوویەك دادەنێن شارستانیەت بەرەنگاربوونەوەیەو هزرێکی پێشینەیە بۆ حەلکردنی ئاژاوە کتوپڕیەکان لە سەردەمی فەیلەسوفدا دوایش مێژوو گاڵتەجاڕی دەکات بە هەموو ڕابردوو و ئێستاو تەنانەت پاشەڕۆژیش کە لە پێناو دوورپات کردنەوەی قەرزەکەی بۆ حەل کردنی ئاژاوەکە بۆ ئەوەش چەند نموونەیەك دەهێنینەوە کە فەیلەسوفانی مێژوو قەرزەکانیان چارەسەر پێکردو مێژوویان خستە خزمەتی‌یەوە.

لە بیروباوەڕی (سان اوغسطین)دا دەبینین کە کڵێسە زاڵ دەبێت بەسەر دەوڵەتدا لەسەر ئەو بنچینەیەی چوارچێوەیەکی بۆ دانا لەچەمکی (شاری خودا) یان (شار زەوی)دا (اوغسطین) هەموو شارستانیەتە کۆنەکانی کردە خزمەت بۆ یەکگرتنی یان دوانەیی کردنی ئەو دوو

شارەدا واتە (شاری خوداو شاری زەوی). سەیری هیگڵ دەکەین کە ئەویش مێژووی بەکارهێنا لە پێناو هزری میتافیزیکی کە ئەویش ڕۆح بوو بۆ سەربەست بوونی خۆی، مارکس سەرمایەداری و مەسەلەی ئابووری کردە خزمەت مەسەلە مێژووەکەیی و هەر لە مەسەلەی ئابووریەوە ڕاڤەی مێژووی کردوو ئەویش بۆ بەرگری کردن لە هزرەکەی.

دووەم: یەکایەتی هۆدۆز: لەو کاتەدا هۆدۆزی لە مێژوودا زۆر دەبێت کە ڕووداوەکان زۆردەبن، تەنانەت مێژوونوس زۆر هۆ تۆمار دەکات بۆ یەك ڕووداو، بەرامبەر ئەوەش دەبینین فەیلەسوفانی مێژوو هۆکارەکانی یان هۆدۆزەکان لەیەك هۆدا کۆدەکاتەوە. لەبەر ئەوەی مامەڵە لەگەڵ ڕووداوەکان ناکەن بەڵام چاڵێك هەڵدەکەنن لە پشتی ڕووداوەکان بۆ ئەوەی سەپاندنێکی میتافیزیکیانە بدات بە دەستەوە کە یەك هۆدۆز بێت، بەڵام هۆدۆز دەست نایات بۆ ڕاڤەکردنی هەموو ڕووداوە مێژوویی‌یەکان، لێرەشەوە فەیلەسوفانی مێژوونوس هەڵدەستن بە هەڵبەستنی هۆدۆزیان. ئارمانجیش لەوە داپۆشینی ئەو درزانەی کە لە ڕاڤەکردنیان دەردەکەون. لەسەر ئەو بنچینەیەش ڕاڤەکردنەکانیان سەپاندنی توندوتیژی پێوە دیاربوو بەرامبەر بە مێژوو، ئەو توندی‌یە بێدادیە لەوانەیە بۆ دواڕۆژ پەرەی هەبێت، بۆ ڕاستی بۆچونمان ئەویش ڕاڤەکردنی (سان اوغسطین)ی دیینی‌یە بۆ مێژوو. کە ڕاستی هەڵگری دیاری دەوکرد لە سەرەتای دروست بوونەوە تا ڕۆژی قیامەت

(هەستانەوە) هەروەها ڕاڤەکردنی مارکس بۆ کۆمەڵی سەرەتایی لە ڕابردووی پێ شێل کراودا بەهەمان هۆدۆز کە پێشبینی دەکرد بە فردۆسی زەوی کە نوێنەرە لە کۆمەڵێکی بێ چین لە پاشەڕۆژدا.
دیارە مێژوو لێکۆڵینەوەیە لە ڕابردوو، ڕابردووش لە چرکەی یەکەمی ئێستادا ڕادەوەستێ، بەڵام فەیلەسوفانی مێژوو چوارچێوەی ئەوەیان پچڕاندو چوون بۆ پاشەڕۆژ، بەڵکو پاشەڕۆژیان کردە ئارمانج، دوایش بوویەری مێژوویی‌یان سڕیەوە بە لایەکی ئاوازی میتافیزیکیان گۆڕیانەوە. نموونەش بۆ ئەوە ئەو ڕۆحەی کە گوزارش لە هۆشی خۆی دەکات هەروەها کۆمەڵی بێ چین هەروەك لە داستان و ئەفسانەکاندا دەرکەوتووە، کە خێر بەسەر شەڕدا سەردەکەوێ یان ڕووناکی بەسەر تاریکیدا سەردەکەوێ، (کروتشە) بەرابەرەکی دادەنێ لە نێوان مێژوو فەلسەفەی مێژوودا، بەرابەرەکی‌یەکەی لە کاتی خۆیدا سروشتی بابەتی فەلسەفەی مێژووی ئاشکرا کرد، وای بۆچوو کە فەلسەفەی مێژوو بە دووی ڕەهای ناسنووردا دەگەڕی لە ڕێژەیی دیاریکراودا، فەیلەسوفانی مێژوو بە دوای ناکۆتایی‌دا دەگەڕێن لە کۆتایی‌داو جیاوازکاری لە بوویەردا، دیارە کە مێژوو لە ژێرخان پێك هاتووە لە ڕووداو کە گرێ دراوە بە کۆمەڵی هۆی بەش بەش. بەڵام کە مێژوو گرێ درا بە فەلسەفە خۆی دەسڕێتەوە. ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ سروشتی هەریەك لە (هزر بۆ فەلسەفە) و (واقیع بۆ مێژوو).

فەلسەفەی مێژوو:

دوو پرسار دەوروژێنین: ئایا فەلسەفەی مێژوو لە بابەتەکانی زانستی مێژوودا پۆلێن دەکرێت؟ ئایا مێژوونوسان دانی پیادادەنێن؟ لێکۆڵینەوەی مێژوویی وا لە لێکۆڵەوەر دەکات کە لە دەریایەك لە ڕووداو و ڕاستییەکاندا بخنکێ کە تەنانەت ڤۆلتێر دەڵێ (دوای ئەوە هیچ حیکمەتێك وەك پێش خۆی نابێ وەك ئەوەی لە پێشدا هەیبوو) ئەمە لەلایەك و لە لایەکی ترەوە لێکۆڵەوەر وا خۆی گرێ دەدات بە ڕابردووەوە تا وای لێ دێت وەك (دیکارت) دەڵی (ئەوەندە گرێی/ پەیوەندی/ دەبێ کە لە ئێستا نامۆ دەبێ تا کۆتایی پێ‌دێت بەوەی کە نامۆش بێت لە نیشتمانەکەی) سەرەڕای ئەوانەش مێژوو مرۆڤ وا لێ‌دەکات کە ئازاری ڕابردوو بچێژێ. بەڵام حاڵەتی ئەفراندن لە هزری مرۆڤدا کەو لەو ڕابردوو وانە وەردەگرێ لەسەر ڕای (نیتشە) وەك دەڵێ (هەر دەبێ لێك جیابێتەوە، حاڵەتی مێژووی سروشتیانەی دژ بە دژ لەگەڵ حاڵەتی

داهێناندا ئەمەش گرێ دراویە بە ڕابردوو، بۆ دواوە بەڵام ئەمەی دوایی هەنگاوێکە بۆ نادیار بۆ پێشەوە).

بە ڕاستی فەلسەفەی مێژوو ئەپستمۆلۆژی مێژوویی چارەسەردەکات ئەویش بەوەی کە ڕووداوە مێژووییەیە یەك لە سەریەکەکان و ئەوانەشی کە دێن ماناو ئارمانجێکیان پێدەدات ئەویش بەوە دەست پێدەکات وەك (کروتشە) دەڵێ (کێشەیەك لە ئێستادا ڕوودەدات بەڵام وا لە مرۆڤ دەکات کە هەمیشە جێگیر بێت لە ناویداو گرێ دراوی بێت. دوایش بۆ نێو قولایی ڕابردووی هەڵناگرێ وای لێ ناکات کە ئێستای نامۆ بکات، ئەویش پێچەوانەی مێژوو لە ئایندە بوونیدا بۆ پاشەڕۆژ مرۆڤ وا لێناکات بچێتە ژێر ئازاری ڕابردووەوە لە دوایشدا بەرگی ئایینی پۆشیوە دژی ئەوەی (نیتشە) ناوی لێنا بە نەخۆشی مێژوو واتە کارەساتی ئاوەز کە ڕابردوو تووشی لووت وشکی دەکات ئەویش بەولائی بۆ خۆی. مێژوونوسان ناویان لێناوە نەزانینی فەیلەسوفانی مێژوو بە ڕووداوە مێژووییەکان کە ئەویش لە کەرەستەی مێژووییەکانیاندا کە تیۆرەکانیان لەسەر بنیات دەنێن ئەمەش لە ڕاستیدا تەنها ڕزگاربوونە لەو فەیلەسوفانە بۆ ئەوەی نەبنە قوربانی نەخۆشی مێژوو) فەلسەفەی مێژوو کەمتەرخەمیەکانی فەلسەفە پڕ دەکاتەوە، فەلسەفە توشی دڵەڕاوکێ بووە سەرچاوەکەشی هەڵپەی فەیلەسوفە بۆ گەیشتن بە ڕاستی، بە بەردەوامی لێکۆڵینەوەی لەسەر دەکات بۆ گەیشتن بە ڕاستی،

زۆرجار دەترسێ لەوەی کە ئەو ڕێگایە هەڵە بکات چونکە لە بەرزیەوە لێی دەڕوانێ و مامەڵە لەگەڵ جیهانی ئەبستکراتدا دەکات، هەر بۆیە دەبینین فەیلەسوفی مێژوو کەرەستەکەی لە مادەی واقعی مێژووەوە وەردەگرێ، کەواتە مێژوو فەلسەفە توندوتۆڵ دەکات بەو شێوەیەی کە نایەوێ بەرز بفڕێ (دوور لەم جیهانەمان و فەلسەفە بە مێژوو بەرزدەکرێتەوە تا لە قوڕو لیتاوو خوێنی ڕابردوودا نەچەقێ، مێژوو لە فەلسەفەو حیکمەت وەردەگرێ، هەروەها فەلسەفەش لە مێژوو واقع وەردەگرێ هەردووکیان ئەوی تریان تەواو دەکەن و دوایش (زواج) لە نێوانیاندا دروست دەبێ سەرەڕای ئەوەی کە دژایەتی هەیە لە نێوان فەلسەفەو مێژوونوساندا، فەلسەفەی مێژوو بۆ ئەوە پەیدا بووە کە پێدا پێداویستییەکانی مرۆڤ لە هزر جێبەجێ بکات. هەرکاتێك مرۆڤ دووچاری ناخۆشی و مەترسی و چارەنووسی نادیار بووبێت ئەوکاتە پشت بە مێژوو دەبەستێت و ڕابردوشی پێدەبەخشێ، لێرەوە نموونەی هەندێ لە مێژوونوشان دەهێنینەوە ئەوانەی لە مێژوو دەکۆڵنەوە وەك (نیقولا بردائیف) سەردەمی هەرەسەکان لە مێژووی مرۆڤایەتیدا، (کە هەمیشە بیری دەکردەوە لە ڕابردوویی و چارەنووسی کە جێی بایەخە بۆ ڕاڤەکردنی مێژوو و هۆ دۆزیەکەی). (سان اوغسطین) هەوڵی ئەوە دەدا کەمێژوو ڕاڤە بکات کە بە دواداچوونی کرد لە جیهانی کۆن و ڕووخاندنی ڕۆمادا، شارستانیەتی ئیسلامیش کە قۆناغی لەناووچوونی

هاتە بەردەم (ابن خلدون)ی خستە هەڵپە بۆ دانانی یەکەم تیۆر لە فەلسەفەی مێژوودا، هەروەها چوونە ناوەوەی ئەرتەشی ناپلیۆن بۆ نێو خاکی ئەڵمانیا ئەمەش جەختی کردە سەر هیگل کە قسە بەناوبانگەی بڵێ (کونەبەبووی منیرفا هەڵنافڕێ تا کازیوە هەڵدێ) واتە باشترین قسەی حەکیمانە دەرناچێ گەر لە باشترین بارودۆخدا نەبێت، کە هێمایە بۆ حیکمەت) ئەمەش تیۆرە بەناوبانگەکەی بوو لە مێژوودا.
ترسی شینگلرو توینبی لەسەر چارەنووسی شارستانیەتی ڕۆژئاوا دوای جەنگی جیهانی یەکەم ئەوە وای کرد واتە ئەو مەترسیە وای کرد کە ڕێبازێك دابمەزرێنن لە فەلسەفەی مێژوودا.
کارل یاسبرز دەڵێ (سەردەمەکان پێویستی بە مێژووی مرۆڤایەتی هەیە تا پێوانەکانمان بداتێ کە دەتوانین تێبگەین لەو مانایەی کە ئەو ڕووداوە چی‌یە لەم سەردەمەماندا. لە قەیرانی هوشیاریدا یارمەتیمان دەدات بۆ تێڕامان لە مێژوو بۆ ئەوەی خۆمان بناسین و هەڵوێستمان بناسین.. یان بۆ هیچ. یان بۆ ڕاپەڕین)، زانستی سروشتی هەر لە سەدەی هەڤدەوە پێشکەوت و کاریگەری خۆی کردە سەر زانستی مرۆیی، ئەم هۆی پێشکەوتنەش لە زانستی سروشتیدا وەك پەیڕەوێکی ئەزموونی چووە سەر، زانایانی مرۆیی پرسیاریان دەکرد کە تا چەند پەیڕەوی زانستی سروشتی پراکتیزە دەکرێ لە زانستی مرۆیی‌دا بۆ ئەوەی بە ڕۆڵی پێشکەوتنی هاوشێوە بەدەست بهێنێ، ئەو پەیڕەوەیان

پێش خست بەلام زانایان ئەو بابەتە زانستیەیان چارەسەر کرد وەك (بیکون/ لوك/ هیوم) لە سەروو هەموویانەوە (گالیلۆ/ کبلر/ نیوتن) و بایەخی (فرنسیس بیکون) بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە داهێنەری پەیڕەوی ئەزموونگەری نوێیە (ئۆرگانونا)ی نوێی داهێنا کە هاوشێوەیە یان هاوکێشەیە لەگەڵ (ئۆرگانون)ی ئەرستۆدا (بیکون) ئاماژەی بەوەدا کە گەڕان بە دوای سروشتدا و ئاشکرا کردنی و چۆندایەتیەکەیدا تەنها بە پەیڕەوی تێخوێندن دەبێت ئەمەش بۆ ئەوەی زۆرتر لە دیاردەکان کۆبکرێتەوەو بۆ لێکۆڵینەوە لەسەر ئەو دیاردانەی لە بارودۆخی جیاجیادان بۆ گەیشتن بە یاسا بۆ ئەوەی ڕێ بکرێتەوە بۆ مرۆڤ کە زاڵ بێت بەسەر سروشتداو بیخاتە خزمەت خۆی، ئەم پێشکەوتنە لە زانستی سروشتیدا کاریگەری کردە سەر زانستی مرۆیی دەتوانین ئەو لایەنە کاریگەریانە لەم خاڵانەی خوارەوە دیاریبکەین:

١- پەیڕەوی زانست:

بانگەزاز لەلایەن فەیلەسوفانی مێژووەوە بۆ ڕێگرتنە بەر پەیڕەوی زانستی سروشتی، مەبەستیش دۆزینەوەی پەیڕەوێکی خوێندنەوەی مێژوویی یە کە هەستێ بە کۆکردنەوەی زۆرترین لە ڕووداوە مێژوویی یەکان بۆ گەیشتن بە یاسا گشتی یەکان هەروەك چۆن ڕووی داوە لە زانستی سروشتیدا.

٢-ئامانجی زانست:

بانگەزاز لە لایەن فەیلەسوفانی مێژووەوە بۆ ناسینی ئامانجی زانست بەرامبەر ئەوەی کە ئارمانجی مێژوویی دیاری بکرێت کە وەڵامدانەوەیە لەگەڵ تایبەتمەندیە بابەتیەکاندا، ئامانجی زانست ئارمانجێکی برگماتی کرداریە لە سروشتدا، ئەویش خستنە خزمەتی سروشت بۆ بەرژەوەندی مرۆڤ، بەڵام لە مێژوودا ئارمانج ئەوەیە کە دەستور بە مرۆڤ ببەخشرێت بۆ ئەوەی مانای ڕووداوەکانی ئێستا لەبەر ڕۆشنایی پسپۆڕی ڕابردوودا تێبگات تەنانەت ڕۆشنایی بخاتە سەر دواڕۆژیش.

٣-سەربەخۆیی زانست لە دین:

بانگەوازێکە کە پەیڕەوی زانست دەیکات لەو بوارەدا، ئارمانجی زانست لە لاهوت جیابوونەوەیە، ئەمەش کاریگەری کردە سەر مێژوو، مێژوونوسان تیۆری کۆتایی بوونیان دوورخستەوە کەوا لە ئارمانجی مێژوو دەکات لە دەرەوەی چوارچێوەی جیهان بێت.

واتە لە جیهانەکەی تردا، ئارمانجی ڕەوتی مێژوو وای لێهات چووە چوارچێوەی جیهانی ئێستا، هەروەها مێژوو بووە نوێنەری کردەوەی مرۆڤەکان نەك بۆ هێزە غەیبیەکان، (بیکون) کاریگەری هەبوو لە لایەن پەیڕەوکەرانیەوە، هەروەها (جون لوك) و (دافید هیوم) لە لایەن بنەما فەلسەفەیەکەی بۆ سروشت و مێژوو کاریگەریان هەبوو ئەمەش وای کرد

که نزعەی سروشتی لە مێژوودا کە خاوەن پێشکەوتنی زانستی لەگەڵ دەسەلاتی دیندا پێك دابدات، بە تایبەتی لەلای (لوثر) و (کالڤن) کەواتە دەبوایە ئەو پێکدادانە دروست بوایە لەنێوان زانستی نوێ و دەسەلاتی دیندا، ئەو ڕەوتە زانستییانەی کە لێکۆڵینەوە مێژوویییەکان هێنایانە بەرباس لەم چەند خاڵانەدا کۆدەبنەوە:

١-نزعەی ڕەخنە کە سەردەمی ڕۆشنگەری گرتەوە وەك کاردانەوەیەك بەرامبەر دەسەلاتی دین، ڕەوتی ڕەخنە بەرگێکی توندوتیژی پێوە دیاربوو تا گەیشتە هەوڵدان بۆ ڕووداوە مێژوویییەکان کە لە پەڕاوی پیرۆزدا هەن بەر ڕەخنە بکەون،

٢-نزعەی مرۆڤایەتی کە مرۆڤی بەرزکردەوە ئەویش دوای ئەوەی کە ڕزگاری بوو لە دەسەلاتی دین کە بە کەم دای دەناو لە هەمان کاتدا دەیکردە جێگری بۆ گوناهەکانی پیشووی. کردەوەکانی مرۆڤ بوونە بابەتی مێژوو بێ بەرچاوی لە هەڵسەنگاندنی دینی بۆ ئەو کردەوانە هەروەها هێزی غەیبانیش دوورخرایەوە لە پاوان کردنی ڕەوتی مێژوو، ڕێبازی وضعی (ئەو گست کونت) کاریگەری لەسەر مێژوو هەبوو، ڕێبازی وضعی لە لێکۆڵینە مێژووەکاندا دەرکەوت بەلام (کانت) هەمیشە لێك دابڕانی دەکرد لە نێوان زانستی سروشتی و زانستی مرۆیی، ئەوەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئەو جیاوازیە دیارە لە نێوان جیهانی سروشتدا کە حەتمیەت و سیستەمی پێوە دیارە یان لە نێوان جیهانی

مرۆیـی کـە ئـەوەیش سەربەسـتی و لـە ناکـاوەکی پێـوە دیـارە لەسـەر سروشتەوە ئێستاتیك جێگرە بەڵام لە مێژوودا دینـامیکی پێشکەوتووە، بەڵام بە پێشکەوتنی تیۆری (داروین) ئەو تـەنگ و چەڵەمانەی چارەسـەر کرد تەنها ماوەی نێوان جیهانی سروشت و مرۆڤی تەسك کردەوە، لەبەر ئـەوەی زانسـتی زیندەوەرزانـی بازنەیـەکی نێوەنـدە لـە نێـوان زانسـتی سروشتی پوختـە وەك سروشـت و کیمیـا، هـەروەها لـە نێـوان زانسـتی مرۆڤایەتی وەك مێژوو و سۆسیۆلۆژی. (داریون) ئارمانجی ئەوە بوو کە فەلسـەفەیەکی پێشـکەوتنی گشـتی دروسـت بکـات کـە سنوری ڕاڤـەی جیهانی ئاژەڵ بۆ مرۆڤ بشکێنێ بەوەش نەزعەی سروشتی چووە نێو لێکۆڵینـە مێژوویی‌یـەکان ئـەویش نەزعەیەکـە کـە نوێنـەری کاریگـەری پەیڕەوی زانستی سروشتی‌یە لەسەر مێژوو، ئەو شێوە نەزعەیە وای کرد کە مێژوو ببێتە زانست بە مانای فیزیکی بۆ زاسنت،

١-پەیڕەوی ئەزمونی تێخوێدن کە ناڕاستەوخۆ بێ لە حاڵەتی مێژوودا.

٢-کۆکردنـەوەی کەرەسـتەی مێژوویـی تیـایدا کـە بەرهـەمێکی زۆرە لـە وردەکاریە مێژوویی‌یەکاندا.

٣-گەیشتن بە دەستووری هەموو تا بتوانرێ قازانجی لێ بکرێ لە ئێستاو ڕابردوودا.

سەردەمی ڕۆشـنگەری سـەردەمی نەزعـەی سروشـتی بـوو لـە مێـژوودا سەدەی هەژدەهەم لە دوو شێوازدا خۆی دەرخست.

یەکەم/ ڕۆحی ڕەخنەیی کە چووە نێو دیکۆمێنت و مستنداتەکان کە ئەمەش پیرۆزی بە دەق نەدەدا هەر بۆیە ئەو سەردەمە متمانە درایەوە بە ئەپستمۆلۆژی مێژوویی ئەو کاتەی کە مێژوو گەیشتە خۆی (فەیلەسوفێکی وەك دیکارت دەستوریان سەپاند بەسەردا کە چیرۆکەکانی متمانەی تیادا نیەو قازانجی ئێمەی تیادا نیەو مێژوونوسان بە لێڵ کردنی ڕابردوو فێربوون و ئەمرییەکی یەکجار گەورەی پێ دەدەن).

دووەم: بایەخ دان بە لایەنی شارستانی، مێژو هەرئەوە نەبوو ژیانی کەسان بێت یان مێژووی کردەوەکان و جەنگەکانیان بێت، بە ڕای (ڤۆلتێر) زانستخوازی وەك نیوتن (باشترین ڕۆڵی بینی لە پێشکەوتنی ئاوەزی بەشەریەتدا وەك لە پیاوانی سیاسەت و جەنگدا وەك ئەسکەندەرو قەیسەر دیاردەی سیاسەت زۆر بایەخی پێ نەدرا لە لایەن مێژووەوە بەڵکو چالاکی بەشەری کە نوێنەر بوون لە شارستانیەتی نەتەوەکاندا ئەویش واتە هەر ئەویش گوزارش بوو لەو کەسایتییەی هەروەك مونتسکیو دەیبینی).

پرۆژەی لێکۆڵینەوەی مێژوو لای هیگل

هیگڵ بۆ لێکۆڵینەوە لە مێژوو پرۆژەیەکی دانا کە بەسێ ڕێگا دیاریان دەکات:

١-مێژووی سەرچاوە

٢-مێژووی تیۆری

٣-مێژووی فەلسەفە

١-مێژووی سەرچاوە:

بۆ ئەوەی شێوازێکمان لە بەردەمدا بێت تەنها دوو ناو دەهێنینەوە وەک هـیرۆدۆت (Herodotus) و (ثوکیدیـدز Thucy Didcs) بـۆ ئـەو چینـە دەگەڕێتـەوە، مێژوونوسـانی تـر هـەن کەبەو شێوازە ڕووداوەکانیـان یـان باری کۆمەڵ کە لە بەرچاویاندا بووەو هاوبەشیان دەکرد لە ڕۆحی ئەو ڕۆژگـارەو لیکۆڵینـەوەیان لەسـەر کـردوون کـە بـە شـێوەیەکی ئاسـایی هەرچی ڕووداوێکی جیهان هـەبوو لـە دەورووبـەریاندا نووسیویانەتەوە،

وەك مێژوو، بۆ جیهانی نوێنەری ئاوەز، هەر ئەو شێوەو ڕێگایەشە کە شاعیر لەگەڵ ئەو مادەیەی کە سۆزو هەستەکانی پێی دەدەن مامەڵە دەکات کە لە شێوەی وێنەیەکدا دەری دەخات بۆ بەردەم فریشتەی وێنەکان، ڕاستە ئەو مێژوونوسە سەرچاوانە جۆرە پیاهەڵدانێکی تایبەتیان لەژێردەستایە بۆ ڕووداوەکان، هەروەك چۆن چیرۆکی کەسانی تر دەزانن واتە هەر کەسێك بە تەنها ناتوانێ هەوو شتێ ببینێ یان گوێی لە هەموو شتێ ببێ بەڵام ئەو شێوەیەش بەکارناهێنن کە شاعیرێك بەکاری دەهێنێ وەك کەلتوری زمانی کە قەرزاری زۆریەتی، واتە بەو شێوەیە پیادا هەڵدەدەن کە یەکێکە لە پێکهاتەکان، مێژوونوسان توخمە بەسەرچوەکان لە چیرۆکەکاندا بە یەکتری‌یەوە گرێ دەدەن و پێی دەڵێن (پەرستگای میفومین Mnemeyn)[1] تا نەمری بەدەست بهێنێ، ئەو شێوە مێژووە (مێژووی سەرچاوە)یە، کەواتە دەبێ ئەفسانەو چیرۆکە شیعریەکان و فۆلکلۆرە میللی‌یەکان دووربخرێنەوە چونکە ئەوانە وێنەیەکی تەم و مژاوی لێڵن لە تێگەیشتنی مێژوو دوایش ئەوانە هی ئەو میللەتانەن کە هوشیاریان بێدار نەبۆتەوە. نمونەی‌ئەو مێژوونووسە سەرچاوانە ڕووداو و کارەکان و دەنگ‌و باسی کۆمەڵ (کە دەیناسن) دەیکەنە بابەتێك لەبەردەم فریشتەی وێنەداردا، لەبەرئەوەی ناوەڕۆکی

---

[1] میفومین: خوداوەنێکە لە میتۆلۆژیای یۆنانیدا کچی (ئەورانس)ەو دایکی فێرکەری هونەرەکانە.

ئەو چیرۆکانەی دروستی دەکەن گشتی نیە بۆیان ئەویش لە پێوانەکەیدا، دەتوانین (هیرۆدۆت و ثوکیدیدز و جوشار دینی) وەك نمونەیك بهێنینە پێشچاو لەو دەستەیە، ئێستای زیندوو لە دەوروبەرداو لە دەوروبەریاندا مادەی ڕاستەوخۆیە، کە بەکاری دەهێنن، هەروەها ئەو کاریگەریانەی کە نوسەر کردیە ڕووداوەکان واتە مادەی چیرۆکەکەی پێدروست دەکات واتە هەر ئەو کاریگەریانەن ڕۆحی نوسەریش ڕۆحی ئەو ڕوداوانەیە کە دەینوسێتەوە ئەو پیاهەڵدانە بەرچاویەك دەکات کە خۆی هاریکاری تێدا کردووە، یان یەکێك بووە لە وانەی بایەخی پێداوە، ئەو کەرەستانەی کەوێنە گشتی‌یەکەی لێدروست دەکات ماوەیەکی کورتە لە زەمانێکدا، کە چوارچێوەی کەس و ڕووداوی خەڵکانی تێدایە، مەبەستی مێژوونوس تەنها دەرخستنی ڕووداوەکانە لە بەردەم نەوەی نوێدا، کە هەموو ڕووداوەکان هەمان ڕوونی پێوە دیار بێت ئەویش بەهۆی ئەو سەرنجانەو ئەو چیرۆکە زیندوانەی کە خۆی گوێی لێبوون یان گوێ بیستیان بوە، بەلام تێرامانە تیۆرەکان لە پسپۆری ئەودا نین لەبەرئەوەی لە ڕۆحی بابەتەکەیدا دەژی (یان ڕوداوەکاندا دەژی) بێئەوەی بازبدات بەسەریاندا، تەنانەت پلەیەکی وەك (قەیسەر)یشی هەبێت لە سەرکردایەتیدا یان یەکێ بێ لە پیاوانی دەوڵەت ئەوا گەیشتنی بە ئارمانجی تایبەتی خۆی مێژوو پێك دەهێنێ لە دیدی خۆیەوە، دەتوانین بلێین لەو شێوە مێژوونوسانە وێنەیەکی

هزریمان پێ نابەخشن، خەڵکان و گەلان لە نوسینەکانیاندا بە وێنە بوویەری خۆیان دەردەکەون ئەو قسەیەش وێک ناچن لەگەڵ ئە گوتارانەی کە لەلای ثوکیدیدز دەیبینین، ناتوانین یەقینێك پەیدا بکەین کە گوتارێك پێشووتر وترابێت، پێویستە کە دانی پیادا بنێین کە گوتار کارێکی راستەقینەیە لە جیهانی بەشەریدا، بە راستیش کارێکی کاریگەرەو زۆریش کاریگەرە، راستە هەندێ کەس دەڵێن ئەو مەسەلانە یان هی تر تەنها قسەیەو ئەوانەش وای دادەنێن کە ئەوە زیانی نییە قسەش جیاوازیەکی گرنگی هەیە کە هیچ زیانێکی نیە بەڵام ئەو قسانەی کە لە گەلێکەوە پووەو گەلێکی تر دەچێت یان ئەو گوتارانەی کەبەرەو رووی نەتەوەو پادشاکان دەکرێنەوە پێك هێنەرە بنچینەکانن لە مێژوودا، ئەگەر باوەڕمان هێنا بە گوتاری لە گوتارەکانی (بیرکلیس Percles) کە قسەی پیاوانی دەوڵەتە کە بلیمەتی پێوە دیارە لە رۆشنبیری و رەسەنایەتدا، لە قسەکاندا پیاوانی مێژوونوس گوزارش لە قسە کاریگەرەکان دەکەن کە هاوڵاتیانیان پێی دەدوان کە کەسایەتیانی پێك دەهێنا، هەروەها ئەو رایانەیان تۆمار دەکرد کە پەیوەندی سیاسیان دیاری دەکرد، هەروەها سروشتی ئاکارو رۆحیان و هەڵس و کەوت و ئارمانجیان، مێژوونوسەکان لەسەر زاری خەڵکان شتیان دەنوسی شێواندنێکی هزری پێوە دیارنەبوو بەڵکو کۆپییەکی هاوشێوە بوو کە نەشێوێنرا بوو لە نەریت و ئاوەزو دروست بوونیان، هەندێ لە

مێژوونوسان هەیە دەبێ لە بەرامبەریاندا زۆر ڕاوەستین، ئەمەش گەر بمانەوێ لەو نەتەوانە بدوێین کە لێی دەدوێین، ئەوانەشی کە لێکۆڵینەوەیان لەسەر بکەین لە لاپەڕەکانیاندا نەك بۆ مەبەستی ڕۆشنبیری بەڵکو تا بتوانین خۆشی قوڵی بنەچەیی بەدەست بهێنین، کە پێشتر ناویان هێنرا (هیرۆدۆت) باوکی مێژوو واتەی داهێنەری مێژوو، کتێبی (اکسینوفون Xenophon)[٢] کە بەنرخترین داهێنەری مێژوو دادەنرێ، بە کتێبی سەرچاوە دادەنرێ، هەروەها (شروح)ی قەیسەر کە کارێکی بلیمەتانەی عەقڵێکی بەهێزە، مێژوونوسانی (حولیات) کە بە پیاوانی سەردەمی کۆن دەژمێردرێن و سەرکردەی بلیمەت و پیاوانی دەوڵەت بوون، بەڵام لە سەدەی ناوەنجیدا گەر (ئەسقەفەکانی Bishops) لێ جودا بکەینەوە، کە جێگایەکی گرنگیان داگیرکرد لە جیهانی سیاسیدا، بەڵام ڕەهبانەکان (Monks) ئەو شێوازەیان داگیرکرد لە نوسینی مێژوودا بە شێوەی کە نوسەرانی (حولیات)ی کرچ و کاڵ بوون، هەروەها گۆشەگیر بوون واتە دووربوون لە ژیانی ڕۆژانە، بەڵام مێژوونوسانی کۆن پەیوەندیان بە ژیانی ڕۆژانەوە هەبوو، بەڵام لە سەردەمی نوێدا پەیوەندیەکان گۆڕان لەبەرئەوەی ڕۆشنبیریمان بەرین و گشتییە کە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ دەگۆڕێ بۆ ئەو ڕووداوانەی کە دەبنە نموونە بۆ مێژوو.

---

[٢] اسکینفون/ زەینفون: کتێبی گەڕانەوەی دە هەزار جەنگاوەر.

٢-مێژووی تیۆری:

بەو ڕێگایەدا دەڕوات کە خۆی ئاخن ناکاتە سنووری سەردەم کە باسی لێوە دەکات، بەڵکو سنووری ڕۆحی سەدەی ئێستا تێدەپەڕێنێ، جیاوازی ئەو شێوە مێژووە لەم چوار شێوەیەدا بەدی دەکرێ:

یەکەم: ئارمانجی لێکۆڵینەوە دەیەوێت بگات بە هەموو خەونێك بۆ هەموو مێژوویەك کە تایبەت بە گەلێك لە وڵاتێکدا بن، کە پێی دەڵێن مێژووی گشتی، لەم بارەشدا کاری سەرەکی چارەسەرکردنی مادەی مێژوویی‌یە لای مێژوونوس کە کارەکەی بە ڕۆحێکی تایبەتی گەوار دەکات، بە ڕۆحێکی تایبەت کە ڕۆحێکی جیاوازە لە ڕۆحی ناوەڕۆك کە چارەسەری دەکات، ئەو شێوازە لە مێژوو بایەخی ئەوەی هەیە کە مێژوونوس ئەو ڕێبازانەی دیاری دەکات و وەسفیان دەکات و نوسەر بۆی دەچێت بۆ کارو ڕووادوەکان، هەروەها ئەو پاڵنەرانەی کە شێوەی چیرۆکەکان دیاری دەکات، ئەمەش بە پشەیەك دەردەخرێ لای ئێمە، لای ئەڵمانەکان، لە شێوەی جیاجیا دەکرێتە خۆ، هەر مێژوونوسێك پەیڕەوێکی تایبەتی خۆی دەگرێ، بەڵام ئینگلیزو فەرەنسیەکان ڕێبازە گشتی‌یەکان بە ئاگاوە دەنوسن لە نوسینی مێژووداو هەروەها ڕای خۆیان دەردەبڕن کە زۆربەی ڕای ڕۆشنبیری و نەتەوەیی‌یە، بەڵام لای ئێمە هەر کەسێك کاردەکات بۆ داهێنانەکانی ڕای تاکەکەسی خۆی، بێ ئەوەی مێژووبنوسێ هەمیشە وامان دەبینن، خۆمان بە ئاشکرا کردنی

چۆنایەتی‌یەوە خەریك دەكەین كە پێویستە مێژووی پێ بنوسرێ، ئەم شێوە مێژووە تیۆریە نزیكە لە مێژووی سەرچاوە كاتێك مەبەستی مێژوونوس هەر ئەوەیە كە دەنگ و باسە مێژوویی ولاتێ لە ولاتان پیشان بدات.

لەو شێوە پۆلێنەدا (كە پێویستە نوسەرانی لێ بەدەرنەكەین وەك (لیڤی Livy) و (دیدور الصقیلی) و (مێژووی سویسرا)ی (یوهانس فون مولر) كە دەبێ هەموو رێزێكی پێ بدرێ، دەتوانین نووسەرانی دەنگ و باس كە نزیكن لە نوسەرانی شێوەی یەكەم كە باشترین نوێنەری ئەو شێوە نوسینەن، ئەوان بە شێوەیەك دەنوسن بە رێگایەكی زۆر راستەوخۆ (زیندوو) تەنانەت خوێنەر دەتوانێ وای مەزەنە دەكات كە گوێ لە بەهاو چڕی ڕووادوەكان دەگرێ و شاهدی بەرچاو دەبینێ، بەلام زۆر جار ئەوە ڕوودەدات كە خودگەرایی كە دەبێ نوسەری پێ‌ی هەستێ، كە سەر بە ڕۆشنبیرێكی جیاوازە هاوتەریب نابێت لەگەڵ ڕەوتی مێژوویی‌دا كە هاوپەیمان نابێت كە دەبێ كاری تۆماركردنی پێ داپۆشێ، لەبەرئەوەی ڕۆحی نوسەر جیاوازە لە ڕۆحی ئەو سەردەمەی لێ‌ی دەكۆڵێتەوە بەو مانایە (لیڤی Livy) لەسەر زاری پادشاو قنصل و سەركردە ڕۆمانیە كۆنەكان گوتار دەنوسێ كە كەس ناتوانێ بڵێت تەنها ئەوان نەبن كە بەرگریەكی تەواویان لە ڕۆشنبیری پێ‌یە دەربارەی لیڤی خۆی. ئەو گوتارانە كە گۆشن لەگەڵ فۆلكلۆری بنەچەی سەردەمی ڕۆمای كۆن (وەك

چیرۆکە خورافەکەی دەربارەی مینسیوس ئەگریبا (Meneius Agrippa)[٣] لێرەدا لیڤی ئەو ڕێگەیەمان نیشان دەدات که هەمان ڕێگایە کە وەسفی جەنگێك وەك ئەوەی کە خۆی بە ڕاستی بینیویەتی، بەلاّم سیماو تایبەتی کە وەسفی دەکات بۆ ئەوە بەکاردەهێنرێ وەك بۆ وەسف کردنی جەنگێك لە سەردەمێکی کۆندا ڕووی دابێت، کاتێ (لیڤی) باسی جەنگی (ڤلسك Volsci)[٤] دەکات لە زۆر شوێندا بە شێوەیەکی توند دەڵێ (ئەمسالّ لەگەلّ ڤلسك جەنگ هەلّگیرسا).

دووەم/ شێوەی دووەم لە مێژووی تیۆریدا دەتوانین پێی بڵێین مێژووی پرگماتی Pragmatical ئەمەش دەبێ ڕابردوو بخوێنینەوەو خۆمان سەرگەرم بکەین بە جیهانێکی دوور لە ئێمە، ئێستاش لە بەردەم هزردا دەبێتە کازیوە دەرئەنجامی چالاکی تایبەتی‌یە وەك ئەوەی بەخشینی هزر بێت بۆ ئەو هیلاکی‌یەی کە دەیدات لە پێناویدا ڕاستیش ئەوەیە چەند ڕووداوەکان فرەیی و هەمەجۆر بن ئەو هزرەی کە تیایدا دەکوڵێ، واتە ناوەرۆکە قوڵەکەیی و پەیوەندیان لەگەلّ یەکتردا. یەکە، ئەمەیش

---

[٣] مینیوس ئەگریپا/ پیاوێکی ڕۆمانی بوو لە سالّی ٥٠٢ قونسولّ بوو هەندێك ئەفسانەی دەربارەی دەگێڕنەوە کە پێك هاتنە لە نێوان گشتی و ئەشرافدا لە ڕۆمادا دەربارەی دەڵێن کە چیرۆکی پشت بەستنی ئالوگۆڕی باس دەکرد لە نێوان هەناو (البطن) و ئەندامەکانی لەشی مرۆڤدا.

[٤] ڤلسك: گەلی ئیتالی کۆن نیوەی ڕۆژئاوایی یان لە لەتیوم Latium دەژیان ڕۆما لە سالّی ٣٣٨ داگیری کردو بون بە هاوولاّتی ڕۆمانی.

ڕووداو له قسه‌ی پێشووی دەردەچێ بەهۆی هێزەوە دەیکاتە ئێستای لەبەرئەوەی تێڕامانە تیۆریە پرگماتی‌یەکان یان ڕێکخراوەکان سەرەڕای ئەوەی بە سروشتیاندا ئەبستکراتن بی چەندووچوون، کە تایبەتە بە ئێستاوە کە حولیاتی ڕابردووی مردو بە خاك دەسپێرن.

بەڵام مەسەلەی توانینی ئەم تێڕامانە تیوریانە کە ببێتە جێی سەرنج و بوژاندنەوەی ژیان لە ڕووداوەکاندا بە ڕاستی ئەوە لەسەر ڕۆحی نووسەر دەوەستێ، لێرەدا دەبێ گوزارشتێکی تایبەتی دابنێین بۆ ئەو تێڕامانە تویریە ئاکاریانە، واتای فێربوونە ئاکاریەکان کە گریمانەی ئەوەی لێ دەکەین لە مێژوودا بیانهێنینە دەرەوە، مێژوو زۆرجار چارەسەری ئەو دەرئەنجامە تێڕامان و ئاکاریانە لە هزری مێژوونوسدا دەکات، دەتوانین بڵێین ئە نموونانە کە بانگەشەی باشی دەکات دەروون ڕێك دەخات، کەچی چارەنووسی گەلان و دەوڵەتان و بەرژەوەندیەکانیان و پەیوەندیەکانیان و ڕیسی مەسەلە ئاڵۆزەکانیان مەیدانێکی تر لە بەردەمماندا دەنوێنن کە جیاوازترە لەوی تر، دەسەڵاتداران و سیاسەتمەداران و نەتەوەکان بە یەقینی داوایان لێکراوە کە زانستەکان بخوێننەوە کە پسپیۆڕان و ئەزموونەکان پێشکەشیان دەکەن لە بواری مێژوودا، بەڵام ئەزمون و مێژوو فێرمان دەکەن کە گەلان و حکومەتەکان هیچ شتێ لە مێژووەوە فێرنەبوون، بەپێی ڕێبازەکانی پاڵپشت فێرنەبوون، هەموو سەردەمێك جووت دەبن لەگەڵ بارودۆخی تایبەتیدا،

(یوهـانس فـون مولـر) لـه مێشـکیدا ئـەو ئارمانجـە ئاکاریانـەی لـە نوسینەکانیدا دەردەخست بە تایبـەتی لـە کتێبـی (مێـژووی جیـهانی) هەروەها لە کتێبی (مێژووی سویسرا)دا ئارمانجی لەوەدا ئەوە بوو کە کۆمەڵێك تیۆری سیاسی دابنـێ بۆ ڕۆشنبیرکردنی پادشاو حکومەت و گەلان و ڕێکخستنیان بوو، (بەشێکی تایبەت لە تیۆرو هزرەکانی دانا) بەڵام ئەوە هەموو باشەکانی نەبوو کە کردی، بەڵام دیدێکـی گشتی و وردو سـەربەخۆ بـوو بـۆ پەیوەندیـەکانی مێـژوو (وەك لای مونتسـیکیو دەیبینین لە کتێبی -ڕۆحی یاساکان) تەنها ئەوە بایەخی ڕاستەقینەی هەبوو لە نموونـەی ئەو ڕەنگە لە تێڕامـانی تیۆریـدا، لەبەرئـەوەی هـەر ڕەنگێك لە مێژووی تیۆری ڕەنگێکی تر دەسڕێتەوە، کەرەستەکان نەرمن و مل کەچن لە بەردەم هەموو نوسەرێدا، هەموو نوسـەرێکیش وا دەزانـێ لە دەروونی خۆیدا دەتوانێت چارەسەری ئەو کەرەستانە بکات و ڕیزیان بکات، وای دەبینین کە هەر یەکێکیان پـێ دادەگـرن لەسـەر ئـەوەی کـە ڕۆحی تایبەتیان ڕۆحی ئەو سەردەمەیە کە لێی دەکۆڵێتـەوە، زۆرتریـن خوێندەریـش بۆ مێـژووی تیـۆری مـەیلیان بـەلایاندا دەچـێ، هـەر بۆیـە دەیانبینین دەگەڕێنەوە بۆ ئـەو مێـژووەی کـە ڕای تایبـەتی تیـادا نیـە، بێگومـان دیـارە ئـەو مێـژووە بایـەخی خـۆی هەیـە، بـەڵام هیچمـان پـێ نابەخشـێ تەنها کەرەستەی مێژوو نەبێت، ئەمەشە کە ئێمەی ئەڵمانی پـێی ڕازیـن، بـەڵام فەرەنسـیەکان توانایـەکی بلیمەتانـەیان هەیـە بـۆ

بوژاندنـەوەی ژیـانی نـوێ لـە سـەردەمە ڕابردووەکانـەوە، هـەروەها بەستنەوە لە نێوان ڕابردوو باروددۆخی ئێستادا.

٣-شێوەی سێهەم لە مێژووی تیۆری (مێژووی ڕەخنەیی)یە، دەبێ ئەوە بڵێین کە ئێستا لە ئەڵمانیادا شێوەی لێکۆڵینەوەی مێژوویی باوە وەك لەوانی تر، ئەم ڕێگەیەش خودی مێژوومان بۆ پەخش ناکات هەر بۆیە باشتر وایە ناوی لێ بنێین مێژووی مێژوو، لەبەرئەوەی ڕەخنەی چیرۆکە مێژووییـەکان لێکۆڵینەوەیـە لـە ڕاسـتی و ماقوڵیـەکان، سـیفەتی دیاریکراو هەروەك ئەوەی بوونەوەرە کە پێویست ناکات ببێت، لە تیژی هزریدا کـە نوسـەر دڵـی پـێ خـۆش دەبێـت کـە وای لێ دەکـات لـەو دیکۆمێنتانـە شـت دادڕێ کـە لـە کەرەسـتە تۆمـار کراوەکـاندا نـەبێت، فەرەنسیەکان ئەو شێوەیەیان پێشکەش کردین واتە ئەو نوسراوانەیان پێشکەش کردین زۆر لە کارەکانیان کۆدەبێتەوە لە نێوان تیۆری ڕاستی و قوڵدا، بەڵام هەوڵیان نەدا کە تەنها کارێکی ڕەخنەیی بێت وەك ئەوەی مێژویەکی ڕاستەقینە بێت بەڵکو دەسەڵاتدارەکانیان لە وێنە پشکنینە ڕەخنەییەکاندا نیشاندا، بەڵام بەسەر بـواری فقـهی زمـاندا هـەروەها بەشێك لە نوسینەوەی مێژوومانی داگیرکرد، ئەم ڕەخنە (باڵا)یە دەستێك بوو بۆ بەرەوپێشەوە چوونی هەموو شێواندنی دژایەتییەکان بۆ مێژوو، کە خەیاڵی پەرت سروشتی پێدەکات، لێرەدا پرۆسەیەکی ترمان بەوەی کە تێڕامانە خودیەکان بکەینـە جـێی پـێدەرە مێژووییـەکان ئـەو

تێڕامانانەی بەهاکەی ئەومەندەی بەشەکانی پێوانە دەکرێ، مەبەستم کەمی ڕووداوە بەشەکان کە پێی هەڵدەسێ، هەروەها بڕانەوەی تەواو کە زۆرینەی دیکۆمێنتە مێژوویی‌یەکان دژایەتی یەقینی دەکەن.

٤-دواشێوە لە مێژوی تیۆریدا هەر لە سەرەتاوە خۆی ئاشکرا دەکات لە سروشتی بەشەکەی کە هەڵوێستێکی ئەبستکراتی وەردەگرێ بەلام لەگەڵ ئەوەشدا قۆناغێکی گوێزانەوە لەخۆ دەگرێ بۆ مێژووی فەلسەفی جیهانی، مادامەك ڕا گشتی هەڵدەگرێ (بۆ نموونە لە مێژوی یاساو مێژووی دین) ئەو شێوەیە گەشەی کرد لە مێژووی هزردا لە سەردەمی ئێمەدا بەرەو پێشەوە دەچوو تا وای لێهات بەبلیمەتی ناوی دەرکرد، ئەم لقانە لە ژیانی نەتەوەییدا پەیوست دەبن بە پێکهاتە تەواوەکان لە (حولیات)ی گەلدا، ئەو پرسیارەی کە بایەخی زۆری هەبێ ئەویش کە پەیوەندی هەیە بە بابەتەکەمانەوە ئەوەیە ئایا هەموو پەریەندیدار دەبن کە دووچاری ڕاستی و بوویەرەکەی دەبێتەوە، یان ئەم پەیوەندیە دەگەڕێتەوە بۆ پەیوەندیە دەرەکیەکان؟؛ لەوحاڵەتەی دوایی‌یەدا دیارە، ئەم دیاردانە بایەخیان هەیە (هونەر/ یاسا/ دین.. هتد) لەبەرئەوەی تایبەتمەندی نەتەوەیی‌یە دووچاری گەلان دەبێ، دەبی ئاگاداری ئەوە بین کاتێك مێژووی تیۆری دەکاتە دەست تێکەڵاوکردن لەگەڵ ڕایە گشتی‌یەکاندا ئەم ڕایانە ئەگەر هەڵوێستیان باش بێت ئەمە هێڵێکی دەرەکی وەرناگرێ یان پلەپلەیەکی ڕووکەشی بەڵکو ڕۆحی ناوەوەی

ئاراستەکراوە، بۆ ڕووداو و هەڵسوکەوتەکان کە (حولیات)ەکانی نەتەوەیەك لە نەتەوەکان ئیشی پێ دەکەن، هەروەها لەبەرئەوەی لە ڕاستیدا هزر سەرکردەی گەلان و سەرکردەی جیهانە وەك ئەستێرەی (عەتارد ڕێنیشاندەری ڕۆح)ە هەروەها ڕۆح یان ئیرادەی ئاوەزی کە پێویست بووە بۆ ئەو ڕێنیشاندەرە، کە ئاراستەکەر بووەو تا ئێستاش ئاراستەکەری ڕووداوەکانە لە مێژووی جیهاندا، هەر بۆیە ئارمانجی لێکۆڵینەوەی ئێستامان ئەوەیە کە ئەو ڕۆحە بزانین چی‌یەو وەزیفە ڕێنیشاندەرەکانی چین کە ئەمەیش دەمانبات بۆ:

شێوەی سێهەم لە مێژوو کە مێژووی فەلسەفی‌یە، ئاگاداری ئەوە بین کە پێویست نەبوو بۆ ڕاڤەکردنی ئەو دوو جۆرەی پێشوو لە نوسینی مێژوودا لەبەرئەوەی سروشتیان دیاربوو، بەڵام مەسەلەکە لەم شێوەیەدا جیاوازترە کە بێگومان پێویستی بەو ڕوونکردنەوە یان پاساودان هەیە، بەڵام باشترین پێناسەکردن بۆی ئەوەیە کە فەلسەفەی مێژوو هیچ شتێ ناگەیەنێ تەنها ئەوە نەبێ کە لێکۆڵینەوەی مێژووە لە دیدگای هزرەوە، ڕاستیش ئەوەیە کە هزر ناوەڕۆکە بۆ مرۆڤ کە لە ئاژەڵی جودا دەکاتەوە، هزر توخمێکی پێویستە کە بەهەستەوە گرێدراوە هەروەها بە زانست و زیرەکی و ئیرادەو ڕەمەکیمانەوە، جەخت کردن لەسەر هزر کە لێی دەدوێین دەربارەی مێژووی باوەڕ پێنەکەر وا دەردەکەوێ کە هزر لە زانستی مێژوودا دەبێ ماڵی ئەو پێدەرە بێت، واتە بەشێك دەبێت لە

ڕاستی‌و بویەرەکان کە بنچینەو ڕێنیشاندەرەکەیەتی، لە لایەکی ترەوە کە فەلسەفە لایەنگرە بۆ ناوچەی ئەو هزرەی کە خۆ بەرهەم دێنێ بێ‌ئەوەی ئاماژە بە بوویەری کرداری خۆی بکات، ئا بەو شێوەیە کە هزری تیۆری لە مێژوو نزیك دەبێتەوە کە لەسەر ئەو شێوازە بێ‌لایەن دەبێ، لە وانەیە وای بۆ بچین کە چارەسەرێکە بۆی‌وەك بەو سیفەتەی کە مادەیەکی نێگەتیڤە، بەدەر لەوەی کە ئەو مادەیە بەجێ بهێڵێ لە ڕاستی‌یە سەرچاوەکەیدا، ناچاری دەکات کە لەگەڵ هزری زاڵ بووندا هاوکێشە بێت، کە بە ڕێگایەکی قەبەلی (apricri) ڕاڤەی بکات، کاری مێژوو کورت دەکرێتەوە لەوەی لە نێوان دیکۆمێنتەکاندا کە ئێستا هەن و لەوەی کە هەبوون لە پێشوودا لە کردەوەو کارە پراکتیەکانیدا، ڕەوڕەوەی فەلسەفە کە فەلسەفە لەگەڵ خۆیدا هەڵی دەگرێ کە لە مێژوو ڕادەمێنێ، هزرێکی سادەیە دەربارەی ئاوەز کە دەڵێ: ئاوەز زاڵ دەبێ بەسەر جیهاندا، مێژووی جیهانیش شێوەی ڕەوڕەوەی ئاوەزی دەبێ لە بەردەمماندا، ئەم هەست پێکردن و قەناعەت هێنانە تەنها داسەپینە لە بواری مێژوودا وەك ئەوەی مێژوو بەلاّم زۆرێك نیە لە بواری فەلسەفەدا، لە فەلسەفەدا بەڵگە هەیە لە ڕێی ئەپستمۆلۆژی تیۆری‌یەوە کە ئاوەز ناوەرۆکە هەروەها هێزێکی ناکۆتایی‌یە خۆی لە خۆیدا، لەوانەیە ناوەڕۆکی ناکۆتایی لە پشت هەموو ژیانێکی سروشتی و ڕۆحی‌یەوە سەردەردەهێنێ هەروەك چۆن وێنەی ناکۆتایی پێك دەهێنێ کە ئەو

ناوەڕۆکە دەبزوێنێ، لە لایەکەوە ئاوەز ناوەڕۆکی گەردوونە کەچی تێدایە لە بوونی هەموو بوویەرێکی ڕاستی و هەروەها مانەوەی، لە لایەکی ترەوە وزەی ناکۆتاییە بۆ گەردوون، مادامەکی ئاوەز لە لاوازیدا نیە کە نەتوانێت شتێك بەرهەم بهێنێ تەنها نموونەی بالآییان گەر نیەتی هەبێ، کە شوێنەکەی لە دەرەوەی بوویەردا دەستگیر دەکات، لە ناوچەیەکدا کە کەس نازانێ ئەوە تەنها دەبێتە شتێکی جیابونەوە، لە سەری هەندێ مرۆڤدا هەیە بەلاّم بەلەمی ناکۆتایی نیە بۆ شتەکان، ئەو ماهیەتەکانیەتی و ڕاستە تەواوەکانیەتی، کەرەستەی تایبەتییەتی کە مامەڵەی لەگەڵدا دەکات لە گەشەی ئەرێیی تایبەتدا، مادامەکی وەك کردارە دژایەتییەکان پێویبستی بە مەرجی کەرەستە دەرەکیەکان نیە بۆ بابەتەکانی گەشەی (ئاوەز- عقل) خۆی خواردنی تایبەت بۆ خۆی دروست دەکات کە خۆی بابەتی کردارەکانیەتی لەسەر ئەوەش کە یەکەیەکی بوون و ئارمانجی ناکۆتایی ڕەهایە، هەروەها ئەو هێزە گەشەیە کە ئەو ئامانجە دەپێکێ و پێشی دەخات، تەنها لە دیاردە جیهانی سروشتییەکاندا نیە بەڵکو لە جیهانی ڕۆحیشدا، مەبەستم مێژووی گشتییە بەلاّم ئەم (هزر)ە یان ئەو (ئاوەز)ە کە (الحق) (نەمرە) کە ماهیەتێکی بەهێزی ڕەهایەو خۆی لە جیهاندا ئاشکرا دەخات لەم جیهانەشدا هیچ شتێ ئاشکرا نابێت تەنها ئەو نەبێت، مەبەستم ئەم ئاوەزو شکۆمەند و بلیمەتییەیەتی، ئەو

بانگەشانەیە کە فەلسەفە بەڵگەی بۆ هێنایەوە، دەبێ بڕوایەکی پتەومان هەبێ بەوەی کە ئاوەز (عقل) لەمێژوودا هەیەو جیهانی ئاوەز ئیرادەی هوشیار لە ناکاوەکی نیە، بەڵام دەبێ لەنێو تیشکی هزری هوشیاریدا بدرەوشێتەوە، ئەو مێژووەی کە لێی دەکۆڵینەوە شێوەی ئاوەزی پێویست بوون بۆ ڕۆحی جیهان دەگرێتە بەر، ئەو ڕۆحەی کە سروشتی وەك خۆی دەمێنێتەوە، ئەگەر خۆی ئاشکرا بکات لەو سروشتە تاکەی لە دیاردەکانی جیهاندا، هەر دەبێ ئەوە دەرکەوێ، وەك ئەوەی ئاکامی کۆتایی بێت بۆ مێژوو، بەڵام دەبێ مێژوو وا سەیری بکەین وەك خۆیی و ئێمەش بە ڕێگایەکی مێژوویانە بڕۆین، مەبەست ڕێگای ئەزموونگەری وە پێویستە لە سەرمان کە ئاگامان لەو مێژوونوسانە بێت کە ڕێمان لێ هەڵە دەکەن (بە تایبەت لەنێو ئەڵمانیەکان)دا ئەوانەی خاوەن دەسەڵاتێکی گەورەن، ئەوانەی کە فەیلەسوفان تاوانبار دەکەن، مەبەستم ئەوانەی داهێنەری قەبەلیەتن لە داهێنانی دیکۆمێنتە ڕابردووەکان، بۆ نموونە چیرۆکێکی خورافی هەیە کە بڵاوبۆتەوە دەربارەی گەلێکی سەرەتایی بە ڕەگەز کە لەڕێی خوداوە ڕاستەوخۆ فێربوون. خودا بینینی تەواوی پێ بەخشین هەروەها حیکمەت و زانستی پێبەخشین بە هەموو یاسا سروشتی و ڕاستی و ڕۆحیەکانەوە، گەلێکی تریش هەبوو لە گەلانی (کهنوتیە) دەتوانین بەشێك لە نموونەیەك بهێنینەوە:

هەندێ لە داستانە ڕۆمانیەکان هەبوون کە مێژوونوسانی ڕۆمانی مێژووی یەکەمیان پێ دروست کرد بۆ شارەکەیان.. هتد، ئەو شێوەیە لە سەرچاوەکان بۆ ئەو مێژوونوسە بەهرەمەندانە بەجێدەهێڵین کە بەکاری دەهێنن (لە ئەڵمانیادا) ئەوەیە: کە پێویستە لە سەرمان کە بە ئەمانەتەوە هەر شتێك مێژوویی بێ لە ئامێزی بگرین. ئەوەی بە چاوی هزرەوە سەیری جیهان دەکات، جیهانیش لە ڕێی خۆیەوە بەرگێکی ئاوەزی دەکاتەبەری لە بەردەمیدا، پەیوەندی‌یەکان ئاڵ و گۆڕن یان بەکارهێنانی جۆراوجۆر بۆ هزر، یان ڕاجیاوازەکان، دەتوانم لە دوو ڕادا دەربارەی ئەوەی کەوتراوە کە ئاوەز جیهان بەڕێوە دەبات و تا ئێستاش بەڕێوەی دەبات کە دوایش مێژووی جیهان بەڕێوە دەبات کە لە خوارەوە شی دەکەمەوە:

١-ڕای یەکەم/ ئەو بڕگەیەیە لە مێژوودا کە پێمان ڕادەگەیەنێ کە (ئەنکساگوراس Anaxagoras)[*]ی یۆنانی یەکەم دەڵێ (نوس Nous چەمك) بە شێوەی گشتی یان ئاوەز جیهان بەڕێوە دەبات، لێرەدا مەبەست زیرەکی نیە وەك ئەوەی کە ئاوەز خۆی هۆشیار بێت نەخێر ئەو ڕۆحەشی نیە کە وەك خۆیەتی، دەبێ بە ئاگاداری‌یەوە ئاگاداری ئەو جیاوازیە ببینین لەنێو ئەم و ئەودا، بزوتنەوەی سیستەمی خۆر بە پێی

---

[*] ئەلکساگوراس: یۆنانی‌یەو یەکەم کەس بوو کە (Nous چەمك)ی‌یە سیفەتێکی گشتی یان ئاوەز جیهان بەڕێوە دەبات باسی لێوە کرد.

ئەو یاسایانە دەڕوات کە ناگۆڕدرێن. ئەو یاسایانەش ئاوەزی تەواون لەو دیاردانەدا کە لێی دەدوێین بەڵام نە خۆرو نە هەسارەکان کە بە دەوری خۆیاندا دەسوڕێنەوە بەپێی ئەو یاسایانە دەتوانین پێی بوترێ هوشیاری، (ئەرەستو) دەربارەی (ئەنکساگوراس) دەڵێ (کە ئەو یەکەم کەس بوو لەو هزرە دواوە، ئەو وەك پیاوێکی قورس دەردەکەوێ لەنێو نەتەوەیەکی سەرخۆشدا)، (سوکراتیش) بیرەکەی لە (ئەنکساگوراس)ەوە وەرگرت بە خێرایی ئەو هزرە زاڵ بوو بەسەر فەلسەفەدا بێجگە لە قوتابخانەی (ئەبیقور) کە هەموو ڕووداوەکانی دەگەڕانەوە بۆ ناکاوەکانی (صدفە)، (ئەفلاتون) لەسەر زاری سوکرات دەڵێ (زۆر پەرۆش بووم و سەرم سوڕماو هیوام هەبوو کە مامۆستایەك بدۆزمەوەو بۆم دیاری بکات کە سروشت لەگەڵ ئاوەزدا دەگونجێ، هەموو دیاردە بەشەکان لە ئارمانجی چۆنیەتی و تایبەتیدا بدۆزێتەوە، هەموو بسەلمێنێ کە ئارمانجی بلیمەتدا بۆ گەردوون، بەڵام خۆم زۆر بە دەسەوە نەدا بۆ ئەو هیوایە بەڵام پەرۆشی بێ هیواییم لەوەدا بوو کە کۆشەگیر بووم بەدیار نوسینەکانی ئەنکسا گوراس کە تیایدا دۆزیمەوە پیش ئەوەی بچێت بەلای ئاوەزدا دەچوو بەلای هۆکارە دەرەکیەکاندا وەك /با/ ئاو/ ئاگر/.. هتد، دیارە ئەو هەڵەیەی کە سوکرات گومانی لێدەکات لەسەر ئەو ڕیبازە ناچەسپێ بەڵکو لەسەر پراکتیزەکردنی ئەو ڕێبازە لەسەر سروشتی بەرچاوە، مەبەستی من لەوە: سروشت پێشبینی نیە لەو شێوەیە،

بەڵکو ڕێبازەکە تەنها بە بەهای ئەوەیە کە سروشتی بەرچاو نەبێ، تێگەیشتنە تێگەیشتنێکی ئاوەزیگشتی پەخشدار بێت و لەسەر ئەوەی کە جێی پێشکەوتن بێت بۆی، لەسەر ئەو بنچینەیەی کە ڕێکخیستنێك بێت کە ئاوەز پێی هەڵدەستێ.

دووەم/ دەبێ ئەوە ئاشکرا بکەین کە دەڵێ (ئاوەز جیهان ئاراستە دەکات ئەمەش لەگەڵ ئەو ڕێبازەدا دەگونجێ کە ئێمە لەسەری دەدوێین لەبەرئەوەی چاودێری خودا کە حیکمەتێکە هێزێکی ناکۆتایی پێدراوە کە ئامانجەکانی بەجێ بهێنێ مەبەستیشم دابین کردنی ئاوەزی ڕەهایە بۆ جیهان ئاوەزیش ئەو هزرەیە کە خۆی بەربەستی تەواو دادەمەزرێنێ، هیگڵ ڕەخنە لە ڕێبازەکەی سوکرات دەگرێ کە پەیوەندە بە ڕێبازی (ئەنگساگوراس)ەوەو دەڵێ لەبەر ئەوەی ئەو باوەڕە نموونەیەکی دیارو دیاری کراو نیە، کەس ناتونێ بە شێوەی گشتی پێی بڵێت بەناوی باوەڕ چاودێری خوداوەندەوە بێ ئەوەی ئەوە بسەپێنێ بە ڕەوتی مێژووی هەموو، بەڵا/ ڕاڤەکردنی مێژوو واتە وێناندنی هەڵچوونە بەشەریەکان یان ئاشکرا کردنی سۆزە مرۆڤەکان و بلیمەتی و هێزی کاریگەری لە ڕۆڵی گەرە دەبینێ لەم شانۆیەدا، ئەو ڕەوتەی کە چاودێری خوداوەند دیاری دەکات کەلەسەر ئەم شانۆیە پیشانی دەدات شێوەیەك دەردەخات پێی دەڵێن (پلان)ی چاودێری خوداوەند، لەگەڵ ئەوەشدا ئەو پلانە کە خۆی دەسەپێنێت وەك ئەوەی شاراوە بێ لە بەردەم چاوماندا، سەرەڕۆیشە

ئەگەر ئارەزوو بکەین بۆ زانینی لێرەدا هیگڵ نەزانی (ئەنکسا گوراس) دەخاتە بەرباس، هیگڵ هەوڵ دەدات کە ئەو ڕێگاو شێوازانە بدۆزێتەوە کە چاودێری خوداوەندو کاریگەری دەبێ بۆ مێژوو، هەروەها دیاردە مێژوویی‌یەکان دەربخات بۆ ناسینی خودا، هیگل بیروباوەڕەکان دەهێنێتەوە بەر باس و لێکۆڵینەوە، مادام کێ ڕای گشتی لەوێدا ڕادەوەستێت کە جێی باس و پرسیار بێت ئەویش نێوی ئەوەیە کە دەڵێ (ناسینی خودا موستەحیلە) ئەو باوەڕە بڵاوە لە ناوەڕۆکیدا دژ بە دژێکی ڕاستەوخۆ هەڵدەگرێ لەگەڵ ئەوەی کە کتێبی پیرۆز فەرمانمان پێدەدا بەوەی کە ئەرکێکی پیرۆزە. ئەمە ئەوەیە کە پێویست ناکات تەنها خودامان خۆش بوێت بەڵکو دەبێ بیشیناسین ئەمەش ڕەت کردنەوەیە بۆ ئەوەی کە کتێبی پیرۆز وتویەتی کە ڕۆح بەرەو ڕاستیمان دەبات هەموو شتێ دەزانێت و دەچێتە نێو قولایی کاروبارکانی خودامان. کاتێ ئەو بوونە خوداوەندیە بەو شێوەیە دادەنرێ کە لەدیو زانینمانەوەیە کە لە دەرەوەی سنووری هەموو کاروباری مرۆڤدایە، دەبێ ئەوەش بکەین کە دەوری خۆمان دەربخەین،

فەلسەفە ناچار بوو لەم سەردەمە نزیکەدا کە بەرگری بکات ئەویش لە بواری دیندا دژی ئەو شالاوانەی کە ڕێبازە لاهوتیە جۆربەجۆرەکان هەستان پێی، لە دیانەتی مەسیحیەتدا خودا خۆی ئاشکرا دەکات مەبەستم ئەوەیە کە خۆی پێشکەش کرد بۆ ئەوەی لێی تێ بگەین کە ئەو

چی‌یە. ئەمەش بە شاراوەیی و حەشاردراوەی نەمایەوە، دەتوانین ئەو خودایە بناسین، کە خۆیمان بەو شێوەیە دەخاتە بەردەم، ئەم ناسینە ئەرکێکە لە سەرمان کە بزانین، خودا نایەوێ کورەکانی ئاوەزیان بۆش بێت یان دەروونیان چروك بێت، بەڵکو دەیەوێ کە بە سروشتی دەرونیان شێوەی هەژاری وەرگرت بەلآم دەوڵەمەند بێت بە زانینیان بۆی،

دەبێ ئاوەز بناسین کە خۆمان وا دابنێین کە پشتی پێ دەبەستین بۆ ڕاڤەکردنی دیاردەکانیان، بێئەو ناسینە بۆ ئاوەز هیچ پێشکەوتنێك ڕوونادات تەنها قسەیە.

سروشتی مێژوو

وشەی مێژوو لە کارپێکردنیدا فەرهەنگێکە دوو بەشی جیاواز دەگەیەنێت، لە هەندێ کاتدا ئەو کارانە دەگرێتەوە کە ئەنجام دراوەو مرۆڤ پێی هەستاوە هەر لە کۆنەوە. بڕجار بۆ ئەوە بەکاردەهێنری واتە بۆ ئەو ڕووداوو بەسەرهاتانەی کە ڕووی داوەو لە دوایدا کۆکراوەتەوە یان نوسراوەتەوە، بەم شێوەیەش مێژوو دەچێتە ئەو چوارچێوەیەوە کە بۆی دیاری کراوە. واتە ئەو بازنەیەی کە ئاوەز دروستی کردۆتەوە، لە پێشدا ئەفسانەو ئەندێشەکان و وەهمەکان کاریگەریان کرد بۆ دروست بوونی مێژوو. بەڵام پێداویستییەکانی ژیان و تەنگ و چەڵەمە تایبەتی و گشتییەکان وای کرد کە مامەڵە کردن لەگەڵ بوویەردا (واقع) بگونجێ یان خۆ بگونجێنێ، لە دایک بوونی مێژوو دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە توانای مرۆڤ بۆ بیرکردنەوەی لە ڕابردووی و هەست کردن بە هونەری جوانی و گێڕانەوەی ڕووداووکان و هێنانەوەی

بۆ سەردەمی خۆی لە چوارچێوەیەکی جواندا، مرۆڤ نەیدەتوانی مێژوو بنوسێتەوە چونکە پێداوستی‌یەکانی نەبوو بۆ نوسینی مێژو، ئەمەش واتە مێژوو بەهرەیەکی گشتی زۆر ساکار بوو بریتی بوو لە گێڕانەوەی پشتاوپشتی بەسەرهات و ڕووداوەکانی ڕابردوو لە شێوەی داستان و چیرۆکی کرچ و کاڵدا، هەروەها لە شێوەی شیعردا، چونکە مرۆڤی سەرەتایی بە هۆی شیعرەوە بیروباوەڕی خۆی دەردەبڕی بە تایبەتی شیعرە داستانیەکان ئەوانەی بە شان و شکۆی پاڵەوانانی جەنگدا دەیان هۆنیەوە، شیعر یەکەم ڕەوتی ئەدەبی بوو کە لە دایك بوو، ئەم سیستەمە توخمە مێژویی‌یەکانی بوون کە لە چوارچێوەی ئەفسانەدا خۆی دەنواند چونکە ئەفسانەو خورافەکان و چیرۆکەکان دەچوونە دڵەوە لای مرۆڤی سەرەتایی چونکە ساکار بوون، شیعر گەیشتە ڕادەیەکی باڵا لەنێو گەلاندا پێش لە نوسینەوەی مێژوو چونکە نزیك بوو لە پەخشانی مێژوویی‌یەوە، یان بە شێوەی (ئیپۆس Epose) دەریان دەبڕی کە پشتاو پشت بۆ نەوەی داهاتوو دەمایەوەو هەر ڕۆژەی خەیاڵی فراوانی ئادەمیزاد شتی نوێی دەخستەسەر وەك داستانی (گلگامێش)ی بابلی و (ئیلیادە) گریکی و (ئۆدیسا)ی گریکی و (ڕامایان)ی هندی هەروەها (مەهابەهارات)ی هندی.. هتد.

مێژووی نوسینی مێژوو

مامۆستا شوتول Shotwell لە نوسینی مێژووی مێژوودا دەڵێ کە تا سەردەانێکی نزیك مێژوو و مێژوونوسی کەم بوو، مێژووی هەموو شتێك لە ژێر خۆردا دەنوسرا، بۆ ئەدەب و هونەرو فەلسەفەو زانست، تا ئەم ساڵانەی دوایی بێجگە لەو دانراوە کەمانەی کە بایەخیان کەم بوو تا ئەو سەردەمە چیرۆکی مێژوو نەنوسرابوو، شوتول بە گەمانێ دەڵێ (کلیو- خوداوەندی مێژوو- خۆی خەریك کردبوو بە نوسینی ڕابردووی ئەوانی تر، خۆی بە نوسینی مێژووەوە خەریك نەکرد کەسیش پرسیاری لێنەکرد لە ڕابردووی خۆی، مێژووی نوسینەوەی مێژووی لە سەردەمی کۆندا ئەو بەرەوپێشەوە چوونەی نەبوو بە تایبەتی لە خۆرهەڵاتی ناوەندا، دوای دۆزینەوەی نوسین و درەنگ هاتنە نێو گەلانی ڕۆژهەڵات نەدەتوانرا ئەو نوسراوە کە دەنوسرانەوە وەك دیکۆمێنت هەڵگیری لە پەرستگاکاندا، سەرەڕای ئەوەی شارستانێتی میسرو وڵاتی

میسۆپۆتامیا پێشکەوتوو بوو بەڵام نەدەتوانرا پێی بڵێین مێژوو، ڕووداوەکانی فرعەونی میسری و هەڵگرتنی وەك مێژوو ئەوەش هەموو بۆ بەرزکردنەوەی پلەوپایەی فرعەون بوو، ئەویش لە ڕێی ڕووداوەکان و ژیانی فرعەونەوە، لە بابلیش نوسنیی مێژوو لە شێوەی هەڵکۆڵین لە شێوەی وێنەدا لەسەر ڕووکاری دیوارەکان، لەلای ئاشوورییەکان دیکۆمێندی پادشاکان بوونە مێژوو کە لە ڕووداوی جەنگ و ڕاو دەدوا، بە هیچ شێوەیەك ڕەخنە نەبوو لەو دیاردانە بۆ تۆمارکردنی سەرەتایی بۆ مێژوو، ئارمانجی ئەو هەڵکۆڵینەش ئەوەبوو کە دەسەڵاتدار شکۆمەند بێت لای نەوەی دواتر شکۆمەندتر بێت و ئەو ڕاستیانەش کە ڕوویان دەدا نەدەخرانە نێو ئەو تۆمارکردنە بۆ ئەوەی لە بیرەوەرییەکاندا جێگایان نەبێتەوەو لە یاد بکرێت چونکە زۆربەی ئەو تۆمارانە یان ئەو هەڵکۆڵین و دیکۆمێنتانە دین و دیاردەی خوداوەندەکانیان بەسەردا زاڵ بوو بە تایبەتی ئاپارتمانی خوداوەندەکان، (بارنز Barnes) دەڵێ باری کەش و هەوا یاریدەی ئەوەی دا میر- پادشا ببێتە شوێنەوارێکی مێژووی ڕاستەقینە یان وەك (برستد Breasted) دەڵێ وای لێ هات میر بوە کتێبێکی مێژوویی گەورە کە یارمەتی هەڵگرتنی سەرچاوە بە سوودەکانی دا هەروەها بەهای ئەو زانیاریە مێژووییانەی کە لە نێو ئارامگای پادشاو کۆشکەکان و پەرستگاکان و شوێنەوارەکاندا بوو، بەڵام هەندێکیان وەك مێژوو مانەوە، یەکێك لەو نوسراوانە کە دەربارەی

(تخرنفس ی سێ)ی نووسی کە بەو پادشایەدا هەڵیدا لە داگیرکردنەکانیدا، کاتێ ڕۆشنبیری هیلینی کاری کردە سەر ڕۆشنبیری میسری کۆن، نوسەرێکی میسری هیلینی هاتە سەرشانۆ کە هەموو ڕووداوەکانی مێژووی میسری کۆکردەوەو ڕووداوە مێژوویی‌یەکانی نوسی لەکاتی خۆیدا بایەخێکی تایبەتی هەبوو ئەو نوسەرەش (مانیتۆ Manatho) بوو ئەم نوسەرە بەوە ناسراوبوو کە ڕاستگۆ بوو لە لێکۆڵینەوەکانیدا هەروەها لێکۆڵینەوە بابەتیەکانیدا لە هەموو مادە مێژوویی‌یەکانداو ڕاڤەکردنیان هەروەها بابلی‌یەکان و ئاشووریەکان زۆر لە میسریەکان پێشکەتووتر بوون لەلایەن کۆکردنەوەی دیکۆمێنتە مێژوویی‌یەکان بەلام مێژنووسێکی وەك (مانیتۆ)ی تیا هەڵنەکەوت تا بتوانرێت کاریگەری شارستانێتی هێلینی لە سەریان بێت بەڵام لەگەڵ سەرهەڵدانی مێژوونوس (مانیتۆ) لەلای بابلی‌یەکانیش مێژوونوسی (کاهن) بیروسوس (Berossos) سەری هەڵداو هەر لە سەردەمی (مانیتۆ) مێژووی بابلی نوسی‌یەوە، کۆنترین نوسراوی مێژووی ئاسیای ئەو دیکۆمێنتانەیە کە نووسەر سۆمەریەکان نوسیویانەتەوە، بەڵام ڕووداوی مێژووی تیا بەدی نەدەکرا، سەرەڕای ئەوەش جۆرێك لە نوسینی مێژوو سەری هەڵنەدا تەنها ئەوە نەبێت کە باسی پادشا کۆنەکانی میسری و بابلی و ئاشووری دەکرد ئەمەش وای‌کرد کە شێوازێکی باڵاو ڕەچەڵەکی هونەری نوسینی مێژوویی نەبینێ بەخۆیەوە. چونکە سەربەستی تیا

نەبوو تەنها دیکۆمێنتەکان باسیان لە پادشاو مەلیکەکان دەکردو تەنها دەنگ و باسی چینی دەسەڵاتداریان تیادا تۆمار کردبوو لەبەر ئەوەی پادشاکان لە چاو خۆیانداو لە چاو خەڵکاندا خوداوەند بوون و بەسەر زەویدا دەڕۆیشتن.

چینی‌یەکان و نوسنیی مێژوو:

(روبرت فلنت) دەڵێ (چینی‌یەکان بەسەر هەموو نەتەوەی ڕۆژهەڵاتدا لە پێشتر بوون لە لایەن ئەدەبی مێژووەوە) ئەویش بەهۆی ئەوەی کە چینی‌یەکان زۆر تامەزرۆی ڕاستی ژیان بوون و سۆزیان بەرامبەر ڕاستی ژیان هەبوو هەروەها ڕێزیشیان بۆ ڕەچەڵەکیان هەبوو، هۆگری ڕابردوو بوون، هەروەها زانابوون لە دەرك کردنی ڕامیاریان و یەکسانیان لە دەرکردنی فەرمانەکاندا، ڕێزیان بۆ زانست و ڕۆشنبیری هەبوو سەرەڕای ئەوەش مەیلیان بۆ پزیشکی و زانست هەبوو، چینی‌یەکان مێژوونوسیان زۆرە، ئەو ڕووداوانەی کە بایەخیان دەدا بە مەسەلەی نەتەوایەتی، ئەدەبی چینی گەورەو بەرفراوانە کە تایبەتمەندی مێژووی خانەوادەی تایبەت دەکات، هەروەها خاوەنی فەرهەنگێکی مێژوویین کە پڕە لەزانیاری بەنرخ، نوسراوەکانیان شێوەیەکی تایبەتی و بەزەوقێکی چینی نوسراوەتەوە کە شێوەیەك زۆر زەحمەتە، سەرەڕای ئەوەش

نوسینی مێژوو پێش نەکەوتبوو لە لایان بەڵکو هەر لە ئاستی (حولیە)تدا بوو، مێژوونوسانی چینی بە ڕاستی خۆیان خەریك دەکرد بە کۆکردنەوەی زانیاری و کۆکردنەوەی دیکۆمێنتەکانەوە بەڵام نەیاندەخستە نێو تەرازووی ڕەخنەوە، بەدوای هۆکارو پێشکەوتنە ناوەکی‌یەکان نەدەگەڕان کە ڕووداوی مێژوویی‌یان لێ دروست دەبوو، نەیان توانی بگەنە تێڕوانینی گشتی وایان دەبینی کە مێژوو هونەرێکە لە هونەرە نەتەوەیی‌یەکان، نەك ئاوێنەیەك بێت و سروشتی بەشەریەت پێشان بدات، بەناوبانگترین مێژوونوسیان (سیزماتیان ١٤٥- پ. ن) و (سیریمکا کوانج) کە بەناوی میری مێژوونوسان ناوی دەرکردبوو، یەکەمیان بە نوسینی دیکۆمێنتی مێژوویی کە بایەخی (حولیات)ی چینی بوو لە سەردەمی (هوانج تی) دەی‌نوسی تا ئەو سەردەمەی خۆی تیایدا ژیابوو دووەمیان مێژووی ١٣٦٢ ساڵەی چینی نوسی‌یەوە ئەوەش وای کرد کە مێژووی چینی تری بخرێتە سەر تا ڕووداوەکانی سەدەی هەژدەهەم ئەم کتێبەش گۆڕدرا بۆ زمانی فەرەنسی.

یابانیەکان و نوسینی مێژوو:

یابانیەکانیش وەك چینییەکانیان لێبەسەرهات لەلایەن نوسینی مێژووەوەوە لەو مەسلانەی کە تا سەدەی بیست هەمیشە کێشەی لەسەر بوو مەسەلەی سەرهەڵدانی مێژووی یابانیە، کە ئایا ئاکامی (حافن)ی نەتەوەیی بوو، یان کاریگەری ئەو تێکەڵاوبوونە بوو لەگەڵ چینییەکاندا، پسپۆرە ئەوروپییەکان لە لێکۆڵینەوەی یابانیدا دەڵێن کە نووسینی مێژوویی یابانی ڕاست دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی شەشی پێش زایین، کۆنترین دیکۆمێنتی یابانی کە کۆکراونەوە لە کتێبێکدا دەگەڕێتەوە بۆ (ساڵی ٧١٢ز) کە گۆڕدراوە بۆ زمانی ئینگلیزی (حولیات)ی یابانی کە بە نێوی(نیهونجی) دەرکردووە کە ساڵی ٧٢٠ تەواو بووە کاریگەری مۆرکی چینی لەسەرە، لە سەدەی هەشت و نۆدا چەند کەسێك لە نوسەران بەشداری نوسینی کتێبی دیکۆمێنتی مێژووییان کرد، یەکێك لەو مێژوونوسانە (سیجوار میشینز) بوو لە سەدەی ١٠ بۆ ١٣ نوسینی مێژوویی لە یاباندا پێشکەوتنی بەخۆیەوە

بینی، کە ڕوداوی ڕاستی و بیروباوەڕی مێژوویی بەخۆوە بینی، لە سەردەمی دەرەبەگایەتیدا (حولیات)ی زۆر هاتنە سەرشانۆ، بەڵام هاتنە سەرشانۆی مێژوونوسی لێهاتوو کەم بوو لەو سەردەمەدا هەروەك چۆن لە سەردەمی دەرەبەگایەتی ئەوروپا ڕوویدا، پێش کۆتایی سەردەمی دەرەبەگایەتی مێژوونوسێکی ناودار سەریهەڵدا ئەویش (میتوپادشا ١٦٢١-١٧٠٠) بوو کە هەندێ لە زانایانی یابانی و چینی هاوکاریان کرد لە نوسینی کتێبەکەیدا کە باسی لە مێژووی یابان دەکرد تا ساڵی ١٤١٣ مەبەستی ئەو نوسینەی لەوەدا بوو کە سیستەمی (شوجانات)ەکان تێك بدات کە ئەوان دەسەڵاتیان گرتەدەست و خەڵکیان دەچەوساندەوە، نوسەر لێرەدا زیرەکانە توانی بگاتە ئارمانجی خۆی و بووە هۆی هەڵگیرسانی شۆڕشێك کە کۆتاییەکەی ساڵی ١٨٦٨ بوو یەکەم مێژوونوس کە پلەی زانستی پێدرا هاکیسیکی بوو (١٦٥٧-١٧٢٥)، یابانیەکان بە مەزنترین مێژوونوسی خۆیانی دەدەنە قەڵەم، هەروەها گەورەترین مێژوونوسی یابانی (رابی سانجو ١٧٨٠-١٨٣٢) بوو کە بە ڕەخنەگرێکی بە توانا ناوی دەرکرد، هەروەها مێژنووسانی تر هەڵکەوتن وەك (مورتوری نوریناجا ١٧٣٠-١٨٠١) و (هیدانا استیانی ١٧٧٦-١٨٤٣) یەکێك لە شێوازە جیاکانی ئەدەبی یابانی زۆری چیرۆکە مێژووییە یابانیەکەیەتی کە زۆربەیان مێژوویان دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی دەهەم و پانزەهەم.

هندو نوسنیی مێژوو:

هند بە دەوڵەمەندی ئەدەبەکەی بەناوبانگە، شیعرو فەلسەفەی هندی ناودارترین شێوەیە لە شێوەکان، بەڵام بەهۆی زۆری تێکەڵاوی نەتەوەو هۆزو تیرەی دی لە هندستاندا هەر لە کۆنەوە بووە هۆی ئەوەی یەکێتی‌یەکی سیاسی کۆیان نەکاتەوە، ئەمەش وای کرد هۆکاری جیاوازی لە داب و نەریت و زماندا نەهێڵێت کە بووە هۆی ئەوەی نوسینی مێژوو سەرهەڵنەدات بۆیە لای هندوسەکان مێژووی نەتەوەیی بەدی ناکرێ کە نوسرابێتەوە، هندیەکان توانیان کە بیروباوەڕی خۆیان دەربڕن لەنێو کتێبی (فیدا) یا کە باسی ژیانی کۆمەڵایەتی تیرەیەکی هندیە ئاریەکان دەکات و هەروەها سەرنجیان دەربارەی خوداو گەردون و مرۆڤ دەردەخات، بەڵام ڕووداوی ڕۆژانەو ژیانی کۆمەڵایەتیان تیادا تۆمار نەکردووە هەروەها ڕووداوەکانی دەوروبەریان تۆمار نەکردووە، لێکۆڵەرەوەکان زۆر زەحمەتی دەبینن لە دەرهێنانی ڕاستی‌یە

مێژوویی‌یەکاندا لەنێو سیستەمە شیعرەکانی هندیدا، کۆنترین نوسینی هندی هاوپێچە لەگەڵ ئەوەی مێژوویی‌دایە کە دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی یانزەهەم کە ئەویش لێڵی پێوە دیارە، بەناوبانگترین نوسین (پادشاکانی کاشمیرا)یە کە ڕۆحی شیعری و نەزعەی ئەفسانەیی پێوەدیارە.

یەهودیەکان و نوسینی مێژوو:

(بارنز) لە کتێبەکەیدا (شێوەی نوسینی مێژوو)دا دەڵێ (کە شەرەفی نوسینەوەی یەکەم گێڕانەوەی مێژوویی مافێکی بەرچاوی هەیە و لە هەمان کاتد وردبینی‌یەکی بلیمەتانەیە ئەویش دەگەڕێتەوە بۆ یەهودیەکانی فەلەستینی کۆن) زۆربەی ئەو نوسراوە یەهودیانە کە مێژوویین لە دووتوێی (پەراوی پیرۆز) لەسەردەمی ئیمپراتۆریەتی کۆندا هەندێ لە پیاوانی کڵێسە ئەوانەی بەلای گومڕایی‌دا دەچوون، گومڕابوون لە ڕاستی بیری باو لەلایەن دانراوی پەڕاوی پیرۆزەوە، یەکەم لێکۆڵەرەوە کە بایەخێکی زۆری دا بە ئاڕای باو ئەویش زانای سەردەمی

ناوەندی (ابن عزرا) بوو کە لە ساڵی ١١٥٠دا توانی بەربەرەکانی ئەوە بکات کە (موسی) داهێنەری پێنج سەفەرەکەیە، لە سەدەی هەڤدەدا فەیلەسوفی ڕەخنەگر (توماس هوبزشکە) ئەوەی ڕاگەیاند کە دانراوی موسی بۆ پێنج سەفەرەکە لەسەر بنگەی لۆژیك و تێگەیشتنە دەرەکیە گشتییەکان بووە نەك لەسەر بنکەی توێژینەوەی دانەر ژیانی خۆی بنوسێتەوە تا مردنی، هەر پێنج سەفەرەکە بە جوانی باسی ئەو ئازارانە دەکات کە یەهودیەکان دووچاری بوون دوای مردنی، زانای یەهودی (باروخ ئەسبنوزا) کە هاوچەرخی (هوبز) بوو لێکۆڵینەوەی ڕەخنەی دروستو ڕاست کرد لەسەر شێوازی سەفەری دروست بوون، ئەوەشی دیاری کرد کە ئەو سەفەرە تەنها یەك دانراوی نەبووە واتە یەك نوسەری نەبووە لە یەك کاتدا، بەڵگەی نیشاندا کە تیۆری دانراوی (موسی)ی بۆ پێنج سەفەرکەی ڕەت کردەوە (بارنز) دەڵی کە لێکۆڵەرەوە نوێکان وەك (دلینزس) و (ونکلر) و (روجرز) دەریان خست ئەفسانەکان و نەریتی دینی بابلی کاریگەریان هەبوو لەسەر دینی یەهودی، بە تایبەتی لەسەر وێك چوونی چیرۆکی دروست بوونو بورجی بابل و لافاوەکە، هەروەها زۆر زاناو لێکۆڵەرەوەی تر بیری دۆزەخ و شەیتان و نەمری ڕۆح دەگێڕنەوە بۆ سەرچاوە فارسیەکان، (بارنز) دەڵێ (پلەپایەی یەهودیەکان لە سەردەمی پادشاو مەملەکەتە یەکگرتووەکەیاندا لە سەردەمی شاول و داودو سلیمان دەگمەن بووە بۆ لێکۆڵینەوەی نوسینی مێژوو کۆنترین

هەوڵیان بۆ نوسینی مێژوویی دەگەڕێتەوە بۆ هەوڵدانی نوسەرە نەناسراوەکان بۆ نوسینی شێوەی پێنج سەفەرەکەو سەفەری (یەشوع) و سەفەری (صموئیل)ی یەکەم و دووەم هەروەها سەفەری یەکەم پادشاکان، (برستد)ی مێژوونوس دەڵێ (ئەم سەفەرانە کۆنترین نوسینی مێژووە لای نەتەوەکان کە هەیانبێت، هەروەها دانەرە نەناسراوەکەی بە کۆنترین مێژوونوس دادەنرێ لە سەردەمی کۆندا، (ادوارد میېر) دەڵێ (جێی سەرسوورمانە کە ئەدەبی مێژوویی هەبێت لەو شێوەیەو لەو سەردەمەدا لەلای ئیسرائیلیەکان)، (ئەبیاثار)ی مێژوونوس دەربارەی مێژووی داودی نوێ بە زمانی عیبری کە بەرزترین پلەی مێژوویی ئەو سەردەمە بووەو دواترین مێژوونوسی سەردەمی کۆن (فلافیوس یوسیفوس)ی یەهودی بووە (٣٧-١٠٥) کە بە مێژوونوسی نەتەوەیی دادەندا دوای ئەوەی دەوڵەتی یەهود لەدەست چوو وایکرد کە بۆ ئەوەی جارێکی تر ژیان بێتەوە بەر گیانی یەهودیەکان و بیر لە پشێویان بکەنەوە دەستی دایە پیاهەڵدان و زۆر ڕەوی بۆ پێشووی یەهودیەت، (روبرت فلنت) دەڵێ یەهودیەکان لە ڕووی دینییەوە سەیری ڕووداوەکانیان دەکرد، خودا لەلایان هۆکارێکی سەرەکی بوو بۆ بزاوتنی مێژوویی، ئیرادەی خوداش مەحەکە بۆ بڕیاری مێژوویی، شارەکەشی ئارمانجێك بوو کە پێشکەوتنی مێژوویی چووە ناوی، یەهودیەکان بەوە ناسراون کە زۆر بە توندی گیرۆدەی مێژووی کۆنیانن.

نوسینی مێژوو لای یونانیەکان و ڕۆمانیەکان:

سەرچاوەکان دەڵێن یەکەمجار نوسینی مێژوو لەلای یونانیەکانەوە داهات کە خۆی لە شیعردا دەبینییەوە لەلایەن (هومیروس)ەوە کە ئەمەش ڕاست بوو، لە شیعرەکانیدا زانیاری زۆری دەربارەی کۆمەڵ و ڕۆشنبیری یۆنانی تیادا بوو، کە دەتوانرا وێنەیەکی شارستانی ڕوونی سەردەمی خۆی دیاری بکرێت لە شیعرەکانیدا، بەڵام لە دایک بوونی نوسینی مێژووی یونانی لە شێوازی نوسینەوەی مێژوو پێویستی بە پێشینەی مێژوویی هەبوو کە لەلای یۆنانیەکان ئەو پێشینەیە نەبوو تا سەدەی شەشەم ئەو پێشینەیەش کە هەبوو لە شێوەی پەخشاندا بوون، هەروەها ڕوانینە ڕەخنەکان بۆ ئەفسانە باوەکان و لێکۆڵینەوە بۆ شێوازی کۆمەڵگاو سەرهەڵدانی سیستەم و یاساو داب و نەریتەکان، لە نیوەی سەدەی شەشدا ئەو پێداوستییانە پەیدابوون بۆ نوسینەوەی مێژوو، لە شاری(میلیتس لە ئەبونیای ئاسیای بچووک) هەر لە سەرەتای سەدەی شەشەم (کادموس میلتی) دەستی کرد بە نوسینەوەی پەخشان

له جیاتی نوسینی شیعر که به یەکێك له پێشەوەیانی نوسەرانی پەخشانی ئەدەبی یونانی دادەنرێت هەر لەو کاتەشدا فەلسەفەی ئەیونیە سەری هەڵدا کە شێوازی بیرکردنەوەی سەربەستی پێوە بوو هەروەها ڕەخنەی بەهێزکرد، مامۆستا (بری) لە ل٢٣دا لە کتێبەکەیدا (مێژووی سەربەستی هزر)دا دەڵێ (ئەیونیا لە ئاسیای بچووکدا کە لانکەوی بیری سەربەست بوو)، هەروەها مێژووی زانستی ئەوروپی و مێژووی فەلسەفەی ئەوروپی لە ئەیونیاوە دەست پێ دەکەن لەوێ لە سەدەی پێنج و شەشدا فەیلەسوفەکان ویستیان لە ڕێگای عەقڵەوە بگەن بەسەرچاوەی جیهان و دروست بوون، نەیانتوانی لەو عەقڵەیان ڕزگار بن لەو بیرو باوەڕەی کە پێشو فێرکرابوون بەڵام دەستیان کرد بە ڕوخاندنی ئەو باوەڕەی دەپارێزێ، کە نەریتە دینیەکان، بزوتنەوەی دروست کردنی کۆلۆنیەکان و ئاڵوگۆڕی بازرگانی و کۆچ کردن بۆ ڕۆژهەڵات کاریگەری خۆی کردە سەر پێشکەوتنی شارستانێتی یۆنانی لە ئەیونیاو دەریای ئیجە کە ڕۆحی ڕەخنەی لە ئەیونیاییەکاندا چاند ئەو ڕۆحە ڕەخنەیە یاریدەی ئەوەی دا کە پێشکەوتن ڕوویدات لە فەلسەفەو ئەدەب و نوسینی مێژوویی دیارە لێك دانی ڕۆشنبیری دەبێتە هۆی گەڕان بەدوای نهێنیەکان و فێربوون و کاریگەرکردن و کارکردنە سەر پێگەیشتنی عەقڵ یەکی:" لەو مێژوونوسە یۆنانیە گەڕۆکانە (هیکا تیوس) بوو (٥٥٠- ..) کاتێك فارسەکان ئەیونیایان داگیرکرد زیاتر یونانیەکان هەستان بە لێکۆڵینەوە لەو نەتەوانەی کە لە چوارچێوەی ئەو

ئیمپراتۆریەدا دەژیان کە بوون بە بەشێك لێی، نوسینی مێژوویی سەری هەڵداو کە بوو بە بەشێك لە بزوتنەوەی فەلسەفی لە ئەیونیاوە دەستی پێ کرد، زۆر بایەخیان دەدا بە جوگرافیاو لێکۆڵینەوەی ئاکارو نەریت و ئاداب و باری کۆمەلایەتی و ڕۆشنبیری مێژووی گەلان، هەر بۆیە دیاردەی وەسف کردنی جوگرافی دیارە بەسەر نوسینە مێژوویی‌یەکاندا، ئەوبارە گونجاوە وای کرد کە مێژوونوس وەك)هیکاتیوس میلیتی) بێتە سەر شانۆو کە دانیشتووی شاری (میلیتی)یە کە پەخشانی فەلسەفەی یۆنانی ڕەخنەیی تیادا هێنایە بەرهەم، کە بە شێوەیەکی زانستیانە مێژووی هەڵسەنگاند بە هۆی زانیاری ڕاست و دروستەوە، هەروەها بەهۆی ڕەخنەی بەرامبەر ئەفسانە جیاوازەکان هەروەك خۆی دەڵێ (ئەمەی لێرەدا دەینوسم ڕاپۆرتێکی ڕاستی‌یە، لەبەرئەوەی چیرۆکی یونانی زۆرن و جێی گاڵتەپێکردنن لەلای من)، لە ماوەی نوسینی (الانساب)ی (هیکاتیوس) و (مێژوو)ی (هیرودوت)دا (کارون لامیسکوس) و (دیو نیزیاس) توانیان مێژووی فارس لە نیوەی سەدەی پێنجەمدا بنوسن (سکایلاکس ی کریاندی) یەکەم ڕووداوی مێژوویی نوسیەوە لە کۆتایی سەدەی پێنجەمدا، هەروەها (انطیوکس سراقوسی) مێژووی یۆنانی نوسی‌یەوە، (هیرودوت) بە شێوەیەکی ڕێك و پێك ساڵنامەیی گشتی مێژووی نوسی‌یەوە، (هیرودوت) یەکەم مێژوونوس بوو کە پەیوەندی نێوان یۆنان و ئاسیای نوسی لەسەردەمی کروشیوش پادشای لیدیا (٥٦٠-٥٤٦) تا ڕووخانی فارسەکان لە ساڵی

(٤٧٨) جەنگی فارسەکان بایەخێکی تایبەتی هەبوو لای یونانیەکان بە تایبەتی شارستانیەتی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست، (هیرودوت) تەنها مێژووی نەتەوە سەردەستەکانی دەنوسییەوە بەڵکو دەنگ و باسی نەتەوە دوواکەوتوەکانیشی دەونوسیەوە لەبەرئەوە (هیوردوت) نەك تەنها باوکی مێژوو بوو بەڵکو باوکی (زانستی مێژووی سروشتی)یش بوو، (هیرودوت) گەڕیدەبوو حەزی لە کۆکردنەوەی زانست و زانیاری هەبوو، پرسیاری زۆر دەکرد دەربارەی ژیان و زانیاری کۆدەکردەوە دەربارەی داب و نەریت و دین و یاساو سیستەمەکان، ئەو شتانەی دەی دیت و گوێی لێ دەبوو چاوی پێدەکەوت دەینوسیەوە بەمەش نوسراوەکانی بوونە نوسراوە مێژوویییە نەمرەکان، بە تایبەتی جەنگی نێوان یۆنان و فارسی بە جوانی و ڕاستی باس دەکرد سەرەڕای ئەوەش سۆزی نەتەوەیی بۆ یونان کاریگەری نەکردە سەر نوسینەوەی مێژوو بەڵکو فارسەکانی بە ئازاو چاونەترس داوەتە قەڵەم و بەمەش ڕەخنەی لە یونانیە نەتەوە پەرستەکان دەگرت، جەنگی یونان -فارس لای هیوردوت لێدانی دوو شارستانیەت بوو شارستانیەتی هیلینی و شارستانیەتی ڕۆهەلاتی بۆ ئەو مەبەستە ئەو دوو توخمەی شیکردەوە، لێکۆڵینەوە شوێنەوارەکان ڕاستی قسەکانی (هیرودوت) دەردەخەن کە تا چەند ڕاست بووە لە نوسینەکانیدا، چونکە جیاوازی دەکرد لە نێوان ئەوەی دەیبینی و ئەوەی باوەڕی پێیەتی، (هیرودوت) زۆر موعجبی دیموکراتی یونان بوو، سەرەڕای ڕێز بۆ ئازایەتی فارسەکان خۆشحاڵ بوو، لە

نوسینەکانیدا ئەوەی پێوە دیارە (دەست تێوەردانی خوداوەند هەیە لە کاری مرۆڤدا) زۆرجار باسی باری سروشتی کردووە لە ڕووداوە مێژوویی‌یەکاندا، دوای هیرودوت (توکوتیدس- ٤٥٦-٣٩٦) بە دووەم مێژوونوسی یۆنانی دادەنرێت بەڵام ئەم بە پێچەوانەی (هیرودوت)ەوە مێژووی دەنوسیەوە، دوور لە ئەفسانەو خورافەکان بە شێوەیەکی خۆشی دەینوسیەوە (توکوتیدس) سنوورێکی دانا لە نوسینی مێژوودا لە نێوان پرۆگرامی داستانی و کاریگەری بیروباوەڕو ئەوەی لەسەرو سروشتەوەش و لە نێوان نوسینەوەی مێژوو کە هەڵدەسێ بە ڕاستی ڕووداوەکان و هۆکارە ماقوڵەکان بۆ ڕووداوەکان و شی‌کردنەوەیان، باسی گرنگی سەرکی توکوتیدس جەنگی (بلیبوسیە) بوو (٤٣١-٤٠٤) کە کتێبێکی دەربارەی نوسی لەکاتی ئەو جەنگەدا نوسینەکەی لە شێوەی پەیامنێرە ڕۆشنبیرەکان جەنگی نوێ دەچوو، (بارنز) دەڵێ (هێزێکی تایبەتی هەبوو لە وێناکردنی ڕابردوودا، بەڵام کتێبە مەزنەکەی (بەرزبوونەوەی پێش هەموو شتێك مێژوویەکی هاوچەرخ بوو لەبەرئەوەی خۆی سەرهەنگێکی ئەثنی‌و سیاسی بوو)، لەبەرئەوە میژوونوسی ئەڵمانی (لیبولدفون انك) لە سەدەی نۆزدەهەمدا دوای ڕاستی ڕووداوەکان کەوت لە نوسینەکانی (توکوتیوس)داو لە هەمان کاتدا ڕەوتی نوسینی پرۆگرامی زانستی ئەوی گرتەبەر لە نوسینی مێژودا، لە دیدی سیاسیانەوە دەیڕوانیە مێژوو، وەك سیاسەتمەدارێکی فەیلەسوف وابوو لە پێکەوە لکاندنی تەنگ و چەڵەمەی میژوویی و

هۆکاری سیاسیدا، سەرەڕای ئەوەی هێزێکی سایکۆلۆژی هەبوو بۆ پێگەیشتن لە دەروونی تاك و کۆمەڵ، بە تایبەتی وێناکردنی کەسایەتی ئەو کەسایەتیانەی لە هەڵوێستە جیاوازەکاندا دیاربوون لەسەر شانۆی (شۆڕشی ساڵی ٤١١ی پ. ز)، (روبرت فلنت) دەڵێ (هیچ بەڵگەیەك نیە کە بەبێ ئیمانی دابنێین، بە هیچ شێوەیەك ڕێی نەدەدا کە هیچ ئیماندارێك کاریگەری بکاتە سەر نوسینە مێژوویی‌یەکانی یان باوەڕی مێژوویی‌یەکەی، بە ڕاستی ئەیویست نوسینی مێژوویەکی ڕاست بنوسێتەوە) ڕەخنەیان لێی ئەوەبوو کە بایەخی هۆکاری جوگرافی لە مێژووەکەیدا نەبوو سەرەڕای ئەوەش پەی بە کاریگەری هێزی ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی و ئابووری نەبرد بۆ ڕەوڕەوەی مێژوو واتە لەو لایەنەوە بێئاگا بوو، دوای ئەو مێژوونوسی بەناوبانگی یونانی (هوبولیبیوس ١٩٨-١١٧) هاوشان بوو لەگەڵ (تکوتیدس) لەسەر مەسەلەی گەڕانی وردبینی زانستی لە مێژوودا، شێوازێکی تایبەتی نەبوو وەك (هیرودوت) یان (توکوتیدس) خوێنەر نوسینەکانی ئەویان زۆر بەدڵ نەبوو، مێژووەکەشی هەوڵدان بوو بۆ درێژەپێدانی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی و پێشکەوتنی سیستەمی سیاسی تا ساڵی ١٤٦ لە نێوان ٤٠ بەرگدا زیاتر لە (توکوتیدس) جەختی لەسەر مەسەلەی مێژوونوسی شیاوو لێهاتوو دەکردەوە بۆ نوسینی مێژوویی، دەبوایە ئەو مێژوونوسە لێهاتووە (یەکێك بێت لە گەورەپیاوانی کاروبار، باشتر وایە سەرهەنگێك یان پیاوی دەوڵەت بێت). (هیرودوت) بایەخی

مێژوونوسانی یۆنانی دەدا بە ڕۆژهەڵات (توکوتیدس) باسی مێژوو پەیوەندی دەرەوەی ئەسینای دەکرد کە لە کاتی ترۆپکی شارستانیەتی بوو، بەڵام (بولیبیوس) وێنەی یۆنانی پێچەوانە دەکردو لە حاڵەتی دواکەوتوییدا وێنای دەیکرد بایەخیشی بە ڕۆمانیا دەدا بۆ دەست بە سەراگرتنی ڕۆژئاوادا، سەرەڕای ئەوەی ڕەچەڵەکی یۆنانی بوو بەڵا زۆربەی ژیانی لە ڕۆمادا بەسەربرد لە نوسینەکانیدا زیاتر بەلای ڕۆمانیادا دەیشکاندەوەو لە بارەی سیاسەت و جەنگەوە، بایەخی بە مەسەلەی جوگرافی دەدا لە ڕووداوە ڕاستییەکانی مێژوو، گرنگی دەدا بە مەسەلەی هۆکار لە ڕووداوە مێژووییەکاندا، ڕاڤەکردنی بۆ مێژوو لایەنی ئاکاری زۆر پێوە دیار بوو وەك لایەنی ئابوری یان لایەنی کۆمەڵایەتی، هەروەها مێژوونوسانی تر سەریان هەڵدا وەك (زینفون ٤٣٠-٣٥٤) و (فلوطار خس ٥٠-١٢٥ م) کە تایبەت بوو بە وەرگێڕانی مێژوویی، لە سەردەمی بوژانەوەی ڕۆشنبیری یۆنانی لە ڕۆمادا مێژوونوسانی تر سەریان هەڵدا وەك)ئەریان ٩٥-١٧٥) کە دانەری کتێبی (ژیانی ئەسکەندەری مەقەدونی)یە.

ڕومانیەکان و نوسینی مێژوو:

ڕۆمانیەکان هیچ شتێکی نوێیان بۆ ئەدەبی مێژوو زیاد نەکرد، ڕێی یۆنانیەکانیان گرتەبەر کە ببونە نموونەو پێشەوا بۆ یۆنان لە هەموو ڕوویەکەوە، لە نێوان ڕۆمانیەکاندا چەند مێژوو نوسێك سەری‌هەڵدا وەك (لیفیوس) و (تاسیۆس) کە ئیعتمادیان دەخستە سەر مێژوونوسانی یۆنانی لەنوسینەوەی مێژوودا، تا سەدەی دووی میلادی ڕۆمانیەکان بە زمانی یۆنانی ئەدەبی مێژوویی‌یان دەنوسی‌یەوە، وەك مێژوونوس (فابیوس بکتور ٢٥٤- ..) هەروەها (ئینساس)ی شاعیر کە ساڵی (١٦٩..) مردووە، بەلاّم یەکەم مێژوونوس کە هەڵکەوت (یولیوس قیصر ١٠٠-٤٤) بوو کە لە هەموویان پێشکەوتووتر بوو کە بە یەکێك لە یاداشت نوسە مەزنەکان دادەنرێ لە جیهانی کۆندا هەروەها مێژونوسی ڕۆمانی (سلوستوس ٨٦-٣٤) و کتێبە مێژووییەکەی دەربارەی مێژووی ڕۆما لە ساڵی ٧٨ تا ساڵی ٦٧ کە نەدۆزرایەوە، بەلاّم

دەربارەی پیلانی (کاتلین) و پاڵەوانی ئەفریقی (یوجورتا) ی نوسی کە بە جوانترین شێواز نوسی ببوەوە کە چۆن کەسایەتی‌یەکانی وێناکردبوو ئەوجا مێژوو نوسی نەتەوەیی مەزن (تیتوس لیفیوس ٥٩-١٧) کە بە یەکێك لە مەزنترین چیرۆك نوسەکان دادەنرێ لە ئەدەبی جیهانیدا، هەستی نەتەوەیی زۆر توند بوو لای هەروەها هەستی نەتەوەیی نیشتمانی لای لاوانی ڕۆمانیای جۆش دا، دینداریێتی وەك نیشتمانپەروەری وابوو لای ، ڕووداوەکانی مێژوویی دەگەڕانەوە بۆ دەست تێوەردانی ئەوەی لە سەرو سروشتەوە بوو هەروەها دەستی خوداوەند لە ڕەوڕەوەی مێژوودا، هەروەها مێژوونوسی ڕۆمانی (بوبلیوس کورنیلیوس تاسیتوس ٥٥-١٢٠) یەکێك بوو لە پیاوانی خاوەن پیشە، بە وردبینی ڕووداوەکان ناوی دەرکردبوو هەروەها کاریگەری پڕوپاگەندەی ئاکاری پێوە دیاربوو لە نوسینەکانیدا بۆ هۆدۆزی ڕووداوەکان و دەی گەڕانەوە بۆ هۆی ئاکاری، زیاتر زانستیانە بوو بەلای سیستەمی کۆماری کۆندا مەیلی هەبوو، (سیتونیوس ترانکویلوس) دوا مێژوونوسی ناوداری ڕۆمانیە (٧٥-١٦٠) سکرتێری (هادریان)ی ئیمپراتۆر بوو بەناوبانگترین کتێبی (ژیانی دوانزە قەیسەرەکە)یە سەرچاوەیەکی گرنگی بڕواپێکراو بوو بۆ وەسف کردنی ژیانی گشتی لە کۆنترین نموونەی نوسینی مێژوویی‌یەوە، ئەمەش بۆ ئەوە بوو کە عەیبە ئاکاریەکان ئاشکرا بکات، کە چیرۆکی ژیانی ئەباطرە

ڕۆمانیەکان ڕوون دەکاتەوە لە سەردەمی (اغطس) تا (فلافین)ە ئەباطرەکان. سەرەڕای ئەوەی میژوونوسانی ڕۆمانی ڕێگەی میژوونوسانی یۆنیان گرتەبەر تەشەو عەیبە بێ دەرنەبون بەلام ئەوەش لەیاد نەکەین کە بیروباوەڕی توندوتیژی پێوە دیار نەبوو، ئەفسانەش زۆر کاریگەر نەبوو بۆ سەر نوسینەکانیان.

نوسینی میژوو لە سەرەتای سەردەمی مەسیحیەتدا :

سەرکەوتنی مەسیحیەت بەسەر (وثنیە)تدا کاریگەریەکی دووری·کردە سەر نوسینی میژوویی هەروەها لە بیروباوەڕی میژوونوسان، ڕۆشنبیر (وثنە)ت لەبەر ئەوەی بەکاری شەیتان دادەنرا پوکایەوە، نوسینە میژووییەکانی سەردەمی (وثنیە)ت ئاستی نوسینە میژووییە پیرۆزەکانی نێو تەوراتی دابەزاند، بۆیە گومرابوون ڕۆڵ و بایەخی بیرکردنەوەی ئاوەزی گرتەوە کە لە لای یۆنانیەکان پلەیەکی بەرزی هەبوو، دین پلەیەکی بالاو ڕوکنێکی بەهێزی وەرگرت، باوەڕبوون بەوەی

لەسەرو سروشتەوە بووە جێی چاکەکان بەرهەمی هونەرمەندان و فەیلەسوفان وشك بوو، کتێبە یەهودیە پیرۆزەکان جێگای ئەدەبی کۆنی گرتەوە، شیعرەکانی (هومر) و دانراوەکانی (تکوتیدس) و (یولیبیوس) و (لیفیوس) و مێژوونوسانی سەردەمی وثنی وەلانران، کەئەوەش ڕێی لە نوسنیی مێژوویی گرت و بووە لەمپەرێك لە بەردەمیدا سەرەڕای ئەوە نەتوانرا زاڵ بێن بەسەر ڕۆشنبیری وثنیەتدا کە کاریگەری خۆی هەبوو چونکە زۆرینەی پیاوانی دینی بە زمانی (وثنیە)ت دەیان نوسی چونکە فێری ڕۆشنبیری وثنیەت ببون لەوەوپێش واتە پێش ئەوەی بێنە ناو دینی نوێوە، ئەمەش نەك تەنها پیاوانی وثنی بەڵکو سیاسیانی سەرەوەشی گرتەوە لە کاروباری ڕۆژانە بە شێوەیەکی پراکتیکی بە توخمە وتنیەکان ئەمەش وای لێکرد کە بیرکردنەوەی ئاوەزی بەسەر بیرکردنەوەی سۆزودا زاڵ بێت و ڕێگای ئەفلاتۆنی نوێیان گرتەبەر فەلسەفەش بەسەر هزری دیندا کاریگەری خۆی کرد وەك کاریگەری بۆ سەر بیروباوەڕی (قدیس اغسطین)، مێژوونوسە مەسیحیەکانی پێشوو وای بۆ دەچوون کە بزوتنەوەی میژوو بەشێکە لە بزوتنەوەی گەردوون کە خوداو مرۆڤ بەشداری تیادا دەکات، ئەمەش لە کتێبی (شاری خودا)ی (قدیس اغسطین)دا بە ئاشکرا دەبینرێ، فەلسەفەی مێژوو لەو نوسینەدا لە سەرچاوەی فارس و هیلینی و عیبریەکاند وەرگیراوە، بزوتنەوەی مێژوو کێشمەکێشمی تێکەوت لە نێوان هێزی خێرو هێزی

شەڕدا، کە ئەمەش بە مانای مێژووی زەوی کێشمەکێشم دەگرێتەوە لەنێوان (شاری خودا)دا کە دەستەیەکن لە ئیماندارانی یەهودی و مەسیحی و لە نێوان (شاری شەیتان)دا کە دەستەیەکن لە وثنیە هاوچەرخەکان و ئەوانەی پێشوودا ئەمەش واتە ئەم ململانێیە ئەوە دەردەخات و بەوە کۆتایی دێت کە شاری (خودا) بەسەرشانی (شەیتان)دا سەرکەوێ، واتە ڕووخاندنی شاری دووەم. مێژوونوسە مەسیحیەکان ڕێگای (توکوتیدس (یولیبیوس)یان گرتەبەر لە پشکنین و تۆمارکردندا، لەبەرئەوەی هەڵوێستی ڕەخنەگەر بۆ ئەوەی لە تەوراتدا هاتووە، هەروەها شێوازی (هیکتیوس) بۆ لابردنی ئەفسانە یۆنانیەکان چوونە دەرەوە بوو لە بیروباوەڕ، هەر بۆیە کتێبە دینییەکان بە شێوەیەك ڕاڤەکانیان ڕاڤە دەکرد کە لێڵی و شاراوەیی پێوە دیاربووە ئەم شێوەیە بووە ئەلتەرناتیڤێك بۆ شیکردنەوەی شێوازی ڕەخنەی پێشوو، ئەم ڕێگایە هەڵبژێردرا بۆ ڕاڤەکردنی دیکۆمێنتە مێژوویییەکان، مێژووش کرا بە دوو بەشەوە،

١-مێژووی دینی پیرۆز

٢-مێژووی دنیایی

لە ڕاڤەکردنی مێژووی دینی پیرۆز ڕێگای ڕەمز درایە بەر کە بە گرانی بڕوای پێدەکراو بتوانین تێی بگەین، بەو شێوەیە دین خۆی سەپاند بەسەر بیرکردنەوەی مێژوویی‌دا، سەدەی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی کۆن بە

گشی سەدەی دواکەوتوویی بیروباوەڕ بوو، ئەم دواکەوتنەش کاریگەری هەبوو لەسەر هەردوو نوسەرانی وثنی و مەسیحی وەك یەك.
بەناوبانگترین ئەو کتێبانەی کە دەرچوون (حولیات)ی (ئیزیبیوس بامفیلوس ٢٦٠-٣٤٠) ئەسقەفی قەیسەری بوو، بۆ ئەوەی نوسی کە نوسینەکەی ببێتە پێشەکیەك بۆ مێژووی کڵێسە، کە بە زمانی یۆنانی نوسرابوو کە لەو سەردەمەدا زۆر کەس نەیدەزانی بیخوێنێتەوە، تەنها هەندێ زانای ئیمپراتۆری ڕۆژئاوا نەبێت کە دەیانزانی بیخوێننەوە، وا پێویست بوو بگۆڕدرایە سەر زمانی لاتینی ئەو ئەرکەی زانای بەناوبانگ (جیرۆمی باوك) ساڵی ٣٧٨ پێی هەستا) لەو سەردەمەدا ئەوەش پێویست بوو کە کتێبی مێژوویی جیهانی دەربکرێ کە بەرگری بکات لە مەسیحیەت دژی وەثنیەکان بۆ لابردنی ئەو تاوانانەی خرابونە سەر مەسیحیەت بە تایبەتی ئەو تێکشکانانەی کە بەسەر دەوڵەتی ڕۆمادا هات کە بەرپرسیارێتیان خستە ئەستۆی مەسیحیەت. ئەوەشی بەو ئەرکە هەستا (بولوس ئروزیوس ٣٨٠-٤٢٠) بوو کە کەرەستەکانی ناوی لێ نا (حەوت کتێبە مێژوییەکەی دژی وثنیەکان) (ئروزیوس) یەکێك بوو لە یاریدەدەرانی (قەدیس اغسطین) دەستەپاچەیی مێژوونوسان بۆ ئەوە گەڕایەوە کە نەیانتوانی شیکردنەوەیەکی قوڵ بکەن دەربارەی ئەو پاڵنەرانەی کە کاری کردە نێو ئەو بزوتنەوە دینیەدا کە خۆیان وەسفیان دەکرد، هۆکاریش ئەوەبوو کە خۆیان بە پەرچوو

دەنگ و باسی خورافەو شەهیدەکان و قەدیسەکانەوە خەریك دەکرد، یەکێك لە بایەخدارترین کتێب کە لەو سەردەمەدا دەرچوو (دان پیانانەکانی قەدیس اغسطین) بوو،

نوسینی مێژوویی لە سەدەی ناوەڕاستدا:

نوێنەرانی نوسەرانی مێژوو لە سەدەی ناوەڕاستدا لە پیاوانی ئایینی بوون لەبەرئەو هۆیە مێژوو لە دیدی دینەوە دادەڕێژرا، زۆربەی نوسەرانی مێژوو لەو سەردەمەدا شارەزاییان هەبوو بۆ ئەدەبی کلاسیکی و لاهوتی کە شێوەی مێژوونوسانی سەردەمی مەسیحی نوێی پێوە بوو، ئەو مێژوونوسانە زۆر بە خێرایی بڕوایان بە شت دەکردو بەدوای وردبینی ڕووداوەکاندا نەدەچوون واتە خۆش باوەڕ بوون هیچ جوداوازیەك لە نێوان بوویەرو خەیاڵدا نەبوو یان ڕاستی مێژوویی و ڕاستی شیعردا، داستانە شیعریەکان ببونە سەرچاوە مێژوویی یەکان، بە هیچ شێوەیەك ڕاستی یەکان ئاشکرا نەدەکراو

پروپوچەکانیش نەدەخرایە بەر ڕەخنە چونکـە دیکۆمێنتـە سـاختەکان خزمەتی مەسەلەیەکیان دەکرد کە مەسـەلەی سـەردەم بوو، لەبەرئـەوەی پێداوستی‌یەکان وایـان دەویسـت، بـەرەلاّیی دەسـتی پـێ‌کردبوو، دوای ڕوخـاندنی شارسـتانیەتی ڕۆمـا تـاریکی بـاڵی خـۆی کێشـابوو بـەو سەردەمەدا، بزوتنەوەی هزری کوژاندبۆوە، نەزانی و دواکەوتن تەشەنەی کردبوو، توندڕەوی دینی تەسك وایان کرد کە هـەندێك لە کتێبخانـەکان داگیربکرێت و کتێبە زانسـت و بەهاکان بسـوتێنرێن، ڕەهبانـەکان چینـی زاناکان بوون لە ئەوروپا، بەرژەوەندیە ئاینی و تاکەکان وایان کرد کە ببنە کۆسـپ لـە بـەردەم ڕەوڕەوەی مێـژوودا، زۆربـەی مێژوونوسـان بـە پیاهەڵدانی پادشاو کڵێسەدا دەیان نوسـی یان لە پێناو خانەوادەیـەکدا دەیان نوسی یان مەزهەبێك لە مەزهەبەکان.

نوسینی مێژوو لە سەردەمی ئیسلامدا:

لە سەرهەڵدانی ئیسلامدا عەرەبیش بەشێکیان هەبوو لە دەنگ و باس و ڕووداویی مێژوویی کە ڕاستی و ئەفسانەی تێکەڵاو بووبوو، لەبەر نەبوونی تۆمارکردنیان ئەم دەنگ و باسانەش پێی دەوترا (ایام العرب) و جەنگەکانی پێش ئیسلام و هەندێ هەواڵی نەتەوەکانی پێشوو وەك /عاد/ ثمود/ طسم/ جدیس/، هەروەها دەنگ و باسی تەورات و تلمود، نوسین لە سەردەمی جاهلی عەرەبدا زۆر بڵاو نەبووەوە نەزانراویش نەبوو ئەوەی بەربڵاو بوو وەك نوسینی پەیمان و بەڵێن نامەو صك و نامە، بەڵام عەقڵیەتی جاهلی تەنها شیعری بەلاوە گرنگ بوو بۆ چارەسەرکردنی نوسینی مێژوویی شانازییان بە عەرابایەتی خۆیانەوە دەکردو ڕقیان لە نەتەوەکانی تر بوو، ئەمەش وای کرد زیاتر خەڵك هانابەرن بۆ شیعر نووسین چونکە سۆزێکی دەمارگیری تیا بەدی دەکرا دژی نەتەوەکانی تر لە هەمان کاتدا لەمپەرێك بوو لە بەردەم بەرەو

پێشەوە چوونی مێژوو لە سەرەتای سەرهەڵدانی ئیسلامدا موسڵمانەکان بەهۆی فەتح و جەنگ و داگیرکردن توانیان جێ پێی خۆیان جێگیر بکەن و شورایەك بۆ خۆیان دروست بکەن و کەمێك جێگیری بە خۆیانەوە ببینن بەمەش موسڵمانەکان توانیان لەو ساتەدا هەندێ ڕووداوو دەنگ و باس تۆماربکەن، بە تایبەت کۆکردنەوەی فەرموودەکانی پێغەمبەرو ڕاڤەکردنی قورئان، زۆربەی مێژوونوسانی ئیسلام بە شێوەی ڕەسمی نەبوون کە دەوڵەت ڕایان بسپێرێ بۆ گەڕان بە دوای دیکۆمێنتەکانداو هەروەها نوسینەوەی مێژوو، دانراوە مێژووییەکانیان بۆ گشت ئیسلام بوو واتە پشتیان بە هاوکاری دەوڵەت نەدەبەست، سەرەتا مێژوو ئاوێنە بوو بە گێڕانەوەی فەرموودەکان و ڕاڤەکردنی قورئان، لەبەرئەوەی کاتێك موسڵمانەکان خەریك بون بە کۆکردنەوەی قورئان و ڕاڤەکردن و جیاکردنەوەی فەرموودەکانی پێغەمبەر پێویستیان بە لێکۆڵینەوە هەبوو بۆ ئەو بۆنەیەی کە ئایەتەکان دەهاتنە خوارەوە، بۆیە پێش هەموو شتێك هەستان بە کۆکردنەوەی دەنگ و باسی ژیانی پێغەمبەر، بە پەرۆشی ئەوە بوون کە تێبگەن لە بڕیارو هێماکانی چونکە کرایە بناغەیەك بۆ ژیان و دین، بۆ ئەوەش فەرموودەکانیان کردە پاڵپشت و هەموو فەرموودەکانیان کۆکردەوە کە گوێ بیستی دەبوون، جیاوازیان لە فەرموودەکاندا بەدی دەکرد، بۆ ئەوەش خۆیان خەریك کرد بۆ جیاکردنەوەی فەرموودە ڕاستیەکان و فەرموودە هەڵبەستراوەکان، لە

قورئاندا ئاماژه بۆ نەتەوەكانی ترو تیرەكانی ترو پێغەمبەرانی دیكە دەكات، موسڵمانەكان دەیانویست ئەو هێماو ڕەمزانە تێبگەن، دەچوونە لای یەهودو نصاریەكان بۆ لێك دانەوەی هێماكان ئەوانیش لێك دانەوەی تەورات و تلمودیان بۆ دەكردن موسڵمانەكانیش ئەو لێك دانەوانەیان بەكار دەهێنا بۆ ڕاڤەكردن و بۆ مێژوو. كە بە ناوی (ئیسرائیلیات) ناو دەنرێ، یەكێك لە پێشەوایان (كعب الاحبار) بوو كە ساڵی (٣٤ھ) مرد هەروەها (وهب بن منبه) كە ساڵی (١١٠ھ) مرد، ئەو هۆكارانەی كە یاریدەی نوسینی مێژوویی‌دا سیستەمی دارایی حكومەتی ئیسلامی بوو ئەویش بەهۆی ڕووداوە سیاسی‌یە داگیركردنەكاندا كە ئیسلام پێ‌ێ هەڵدەستا ئەو هۆكارانەش هوشیاری مێژوویی وروژاند لای موسڵمانەكان و وای كرد كە نوسینی مێژوویی زۆر بێت، سەرەتا تۆماركردنی هەندێ دەنگ و باس كە لە سەر زاری خەڵكەوە دەبیسترا یان لە شێوەی نامەدا بوو، ئەویش لە سەردەمی معاویەدا، تا ئێستا نەزانراوە یەكەم دانراوی كتێب لە مێژووی ئیسلامدا كێ بووە، بەڵام پێشكەوتوتریان ئەم چوار نوسەرە بوون، (زیاد بن ابی- ٥٣ ھ مردووە)، (دغفل) و (عبدالله بن عباس) و (عبدالله بن شریه ٧٠ ھ مردووە) ئەمانە لە شێوەی كۆڕو كۆمەڵدا ڕاڤەی قورئانیان كردووە، زۆربەی نوسینەكانیان شێوەی نوسینی مێژوویی وەرنەگرت بەڵكو بەشێوەی قسەو دەنگ و باس بوو بۆیە گومان دەكرا لە نوسینەكانیان ئەو

کتێبانەش پێش نوسینەوەی مێژوویی بوو، دوایش کتێبێ کە هەمووی دەربارەی ژیانی کەسایەتی‌یەکان بوون کە ئەویش دوور بوو لە نوسینەوەی مێژوویی‌یەوە، بە تایبەتی نوسینەوەی ژیانی پێغەمبەر و فەرموودەکانی، هەرئەوەش بووە هۆی بەرزکردنەوەی نوسینی مێژوویی کە ئەو شێوە نوسینەش شێوەیەکی پەیوەندی کردنی دیاری دەکرد لە نێوان گێڕانەوەی فەرموودەکان و نوسینەوەی مێژوویی کە کاریگەریی هەبوو بۆ ڕەوتی مێژوونوسانی ئیسلام کە بەو شێوەیە مێژوو بنوسن، زۆربەی نوسینەکانی مێژوونوسانی عەرەب دەربارەی ژیانی پێغەمبەر بوو ئەویش لە ڕێی دەماو دەمەوە یان جەنگەکانی ئیسلام دژی نەیارانیان کە لە شێوەی چیرۆکی مێژوویی‌دا دەنوسران نەك لە دووتوێی مێژوویی‌دا، وەك (إبان بن عثمان بن عفان) لەساڵی ١٠٥ کۆچی کردووە) یان (محمد بن مسلم الزهري ١٢٤ کۆچی کردووە)، (ابن اسحاق) شێوەیەکی تری وەرگرت بۆ نوسین بەهۆی هاتوچۆی بۆ وڵاتانی دی و کۆکردنەوەی زانیاری ئەوکاتەی چووە لای (خلیفە منصور) و پێی وت (بڕۆ کتێبێك دابنێ هەر لەوکاتەوە کە خودا ئادەمی دروست کردووە تا ئەمڕۆ) کاتێ (ابن اسحاق) کتێبەکەی تەواوکرد (خلیفە منصور) پێی وت (درێژەت پێداوە بڕۆ دایبڕێژەرەوەو کورتی بکەرەوە)، خلیفە منصور کتێبەکەی لە گەنجینەکەیدا هەڵ گرت، کتێبەکەی (ابن اسحاق) سەرچاوەکەی ڕووداو و دەنگ و باسەکان بوو، کاتێك لە مەدینە

بوو کۆی دەکردنەوە سەرەڕای ئەوەی زۆربەی ڕایەکان لە یەك نەدەچوون و جیاوازیان هەبوو بەڵام لە لایەنی مێژوویی و ئەدەبی‌یەوە شوێنێکی گەورەی هەبوو بایەخێکی بەرزیشی هەبوو، لە سەدەی (٢)ی کۆچیدا پێشکەوتووترین نوسەری عەرەب (علی بن محمد المدائنی) بوو (١٣٥-٢٢٥ کۆچی) کە کتێبێکی دەربارەی دایکەکانی پێغەمبەر داناو کتێبێکی دەربارەی منافقین و کتێبێکیش دەربارەی سەردەمەکانی پێغەمبەر دانا، هەروەها دەربارەی خوڕەوشتی پێغەمبەر و دەربارەی خەلیفەکانیش دەربارەی شیعری عەرەب و فەتحەکانی عێراق و شام، دوای ئەوانیش دەیان مێژوونوسی تر سەریان هەڵدا وەك (الطبری/ الیعقوبی/ المسعودی/ مسکویە/ ابن خلدون) کە ئەمەی دوایی‌یان باسێکی تایبەتی بۆ تەرخان دەکەین لەبەرئەوەی بەشێوەیەکی زانستیانە مێژووی عەرەب و ڕاڤەی بۆ مێژوو هۆکارەکان نوسیوە.

دووەم تایبەتمەندێتی کە مێژووی ئیسلام پێی ناسرابوو ئەویش (الاسناد) پاڵپشت بوو واتە گەڕانەوەی دەنگ و باسەکان بۆ شایەتێکی بەرچاو، لە سەردەمی مێژوونوسی گەورەدا (الطبری) خەڵکان گوێیان بۆ مێژوو ڕادەگرت لە زاری (الطبری)ەیەوە ئەو زانستەی کە لە کتێبەکاندا بوو وەلانران بەهۆی زانستی گوێ بیستی، ئەمەش بزوتنەوەی تۆمارکردن و نوسینی یەك خست، لەبەرئەوەی کتێب لای گوێ گرو لەبەرکەر بایەخی خۆی نەما، دوایش باوەڕهێنان بەوەی کە کتێب و

دیکۆمێنتەکان اعتمادیان لەسەر نەبوو چونکە دەتوانرا تەزویر بکرێت، قورئان وای پێویست کرد کە ببێتە مەعریفە لەسەرویانەوە مەعریفەی مێژوویی، چونکە قورئان ئاماژە بۆ ئەو ڕووداوانە دەکات کە هاتونەتە خوارەوە لەسەردەمیدا، دوایش گەڕان بەدوای زانینی ئەو بۆنانەی (اسباب النزول) کە ئایەتەکانی تیادا دابەزیوە، دەیانزانی ئەو بارودۆخە چی‌یە کە ئایەتەکان بۆی دەهاتنە خوارێ ئەمەش وای لە ڕاڤەکاران کرد کە پێویستی یان بە مێژوو بێت هەروەها ئەو بارودۆخە بێت کە ئیسلام تیایدا لەدایك بوو تا بتوانن باشتر قورئان بخوێننەوەو جوانتر تێی بگەن، چونکە لە قورئان ئاماژە بۆ نەتەوەی تر دەکات و هەروەها ئاماژە بۆ پێغەمبەرانی تر دەکات وەك مێژوو، بۆ ئەوەی زیاتر زانستی تر بن دەگەڕانەوە سەر نوسراوی مەسیحیەکان و یەهودیەکان بۆ زیاتر زانین، گەڕانەوەش بۆ ئەو کتێبە کۆنانە لەکاتی خۆیاندا قەدەغە نەبوو، بەڵام لە هەمان کاتدا خەڵکیان بۆ ئەوە هان دەدا، هۆی بەرفراوانی مێژوو دەگەڕایەوە بۆ ئەو خەلیفانەی کە حەزیان دەکرد گوێ لە هەواڵی پادشاکانی پێشوو بگرن تا ئەزموونیان لێوە فێربن و فێری ڕامیاری بن، (مسعودی) دەڵی (معاویە هەموو شەوێك گوێی لە هەواڵی ڕۆژانی عەرەب و عەجەم دەگرت) هەروەها (خەلیفە منصور)یش بە هەمان شێوە دەیویست سوود لە مێژووی کۆن وەربگرێ، (روبرت فلنت) لە کتێبەکەیدا (مێژووی فەلسەفەی مێژوو) دەڵێ (نوسینی مێژوویی لای

عەرەب خاڵی نەبووە لە دەنگ و باسی باش بەڵام نەیتوانی بگاتە قۆناغی جیهانی یان فەلسەفی، ئەوانەشی گەشتنە چارەسەرێ بۆ نوسینی مێژوو نەگەیشتنە ئەو قۆناغی وەسف و گێڕانەوەی حولی)، ابن الاثیر (١١٦٠-١٢٣٢) ویستی بگاتە هۆکاری سروشتی بۆ نوسینی مێژوو لەوەش زیاتر تێنەپەڕی (ابن خلدون) بووە خاوەنی تیۆرێك لە مێژوودا و توانی توێژاڵێك وەرگرێ لە فەلسەفەی مێژوویدا، تەنها ئەو توانی چۆن خزمەت بکات لە ڕێگای لێکۆڵینەوە، (بارتر) دەڵێ (ابن خلدون توانی بگاتە قۆناغەکانی سەردەمی مێژوونوسانی مەسیحی لە سەدەی ناونجیدا لە تێگەیشتنی بۆ پێشکەوتنی مرۆڤ و ڕۆشنبیری.

(ابن خلدون) و فەلسەفەی مێژوو:

(ابن خلدون ١٣٣٢/٥/٢٧- ١٤٠٦/٣/١٧) مێژوونووس و توێژەرەوەی عەرەب و فەیلەسوف و زانای سەردەمی خۆی بووە، (ابن خلدون) بە شێوەیەکی دی سەیری ڕووداوەکانی دەکرد، لە باری ناوەوەو لە باری دەرەوەی دەکۆڵیەوە، بە مانایەکی تر ڕووداوەکانی لە دەرەوەو لە ناوەوە ڕاڤە دەکرد لەیەك کاتدا بۆ ئەوەی هۆکارەکانی بۆ دەربکەوێ و ئاکامێکی باش بەدەست بهێنێ لە یاسا گەردوونی و ڕاڤەی دیاردە کە ڕێڕەوی مێژوونوسانی خۆی نەگرت و ئەو سنوورەی پچڕاند، مێژوو لای (ابن خلدون) سەیرکردن و پشکنین و هۆ زانینە بۆ چۆنیەکانی بوویەرو هۆکارەکان، سەرەڕای ئەوەش هونەرێکە کە نەوە بۆ نەوەی دەگوێزێتەوە، لەو بارەیەوە (ابن خلدون) دەڵێ (مێژوو هونەرێکە لە هونەرەکان کە نەتەوەکان و نەوەکان بەشداری تێدا دەکەن) بەڵام ئەو پرۆگرامە زانستی‌یە کە کردیە پاڵپشتی خۆی لە دۆزینەوەی ڕاستیەکان مێژووە کە

پەیڕەوێکی تێخوێندی (الاستقرائی) گرتە بەر کە جەخت لەسەر پێویستی پەیوەندی دەکاتەوە لە نێوان ڕووداو لە نێوان هێزو شیکردنەوەو هۆکارو ئاکامدایە، بەمەش تەنها دەنگ و باسی نەدەگوێزایەوە بەڵکو شیکەرەوەو ڕەخنەگرێکی وردبین بوون ئاماژە بۆ مێژوونوسانی پێش خۆی دەکات وەك (المسعودی) و (ابن جیان) لە بارەیانەوە دەڵێ کە مێژووەکەیان باوەڕپێکراو بوو لە هەمان کاتدا زانستی و وردبین بووە، بەلام ئەو مێژوونوسانەی دوای ئەوان بە گوێزەرەوەو لاسایی‌کەریان دادەنێ، دوای ئەوەی (ابن خلدون) لێکۆڵینەوەی لەسەرکردن بۆی دەرکەوت کە بازنەیەکی ون لە مێژووی عەرەبدا هەیە ئەویش هات ئەو ڕووپۆشەی لەسەر مێژوو و چیرۆکەکان لابرد بۆ ئاشکراکردنی ئەوەی ئاشکرا نەبوو، لەو بارەیەوەشەوە دەست پاك بوو لەو ڕووداوو مێژووانەی کە دەینوسی‌یەوە، ئاماژەی بۆ ئەو هۆیانە کرد کە مێژوو دووردەخاتەوە لە ڕاستی‌یەکان وەك)تشیع) و ئارای مەزهەبی و نەزانی و هەروەها چەواشەکردنی ڕاستیەکان و پێداهەڵدانی درۆیانە بۆ ناڕاستی‌یەکان، (ابن خلدون) هەڵوێستی خۆی وەرگرت لە بەرامبەر مێژوو ئەویش لە ڕێی (الاستقراء) بوو کە هەوڵی‌دا هۆکان بە هۆکارەکانەوە پەیوەند بکات و شی‌کردنەوەی ڕووداوەکان لە شێوەی دەرەکی و ناوەکیدا ببینێتەوەو هەروەها سەیرکردنی ڕێڕەوی ڕووداوەکان و پوختەکردنی یاساکان و سونەتەکان، جەختی لەسەر ئەو

پەیوەست بوونانە دەکردەوە بۆ نوسینەوەی مێژوو بۆ ئەوەی مێژوونو
ڕاستگۆ بێت و مێژووەکەی نزیك بێت لە ڕاستی‌یەوە، لەبەر ئەوەشە ک
(مقدمە)ەکەی شێوەیەکی زانستی پوختی وەرگرتووە لە پێناو گەڕان ب
دوای هۆکارە ئاوەزیەکان کە کاریگەریان هەیە بۆ ڕەوڕەوەی ڕووداو
مێژوویی‌یەکان و هەروەها دیاری‌کردنی چۆنایەتی ڕاستی
کۆمەلایەتی‌یەکان کە خۆی لە دروستبوون و پێشکەوتن و نەمانی
دەوڵەتدا دەبینیەوە، پەیڕەوی مێژووە نوێ‌کەی سنووردار کرد کەوا
لێ‌کرد یاسایەکی تایبەت بۆ ڕاڤەی مێژوو دابنێ، ئەمەش بۆ زۆربەی ئەو
مێژوونوسانەی کە لە سەردەمی ئەودا مێژوویان دەنوسیەوە بۆ ئەوەی
مێژوونوسان سیفەتی مێژوونوس وەرگرن و بەزیرەکی و ڕۆشنبیری
فراوانەوە مێژووبنوسنەوە، بەلام ڕێزمانی نوسینی مێژوو کە خۆی لە
تێڕامان و (الاتسقراء) و لێکۆڵینەوەی ڕاستی و بینین و دەرك پێ‌کردن و
ئەزموونگەری هەروەها جیاوازی سەیرکردن بۆ ڕووداوەکان لە
چوارچێوەی زەمەنیدا، سەیرکردن بۆ هۆکارەکان تەنها بە مێژوو نابێ
بەلکو بەهۆکاری کۆمەلایەتیش، مێژوو بە زانستێ دانا لە زانستی
فەلسەفە لەبەرئەوەی کە ڕووداوەکان شی‌دەکاتەوەو بە یەکیانەوە
دەبەستێ لەگەل جیاوازی دەنگ و باسە ڕاستگۆکان و دەنگ و باسە
درۆکان، هەروەها هەلسەنگاندن لە نێوان هۆکارەکاندا، مێژووی
بەشێوەیەك لە شێوەکانی کۆمەلایەتی مرۆیی دادەنا لەبەرئەوەی مێژوو

وەسفی دەورووبەری کۆمەڵایەتی دەکات کە سیاسەت و جەنگ و هونەرو زانست و پیشەسازی بازرگانی و دیاردە کۆمەڵایەتیەکان و ئابووری و دین دەگرێتە خۆ، ئەو هەموو دیاردانە کاریگەری دەکەنە سەر ڕەوتی مێژوو یان بەشێوەی ئیجابی کە زیادکردنی زانیاری‌یە بۆ ڕاستیەکان و پیاهەڵدانیان یان بەشێوەی سلبی بۆ لابردنی هەندی زانیاری و کورت کردنەوەیان و نەچوون بەلای هەندێ ڕاستی‌داو دیاری کردنی هەندێك لە هەندێکی تریان، لەو بارەیەوە (ابن خلدون) دەڵێ (ئەگەر ڕوایەی مێژوویی تەنها پشت بە گوێزانەوە ببەستێ و بڕیارنەدا بە نەریتی باوداو ڕێزمانی سیاسەتداو سروشتی عمرانداو هەواڵی نێو کۆمەڵی مرۆیی‌دا هەروەها پێوانە بۆ غائب و بەرچاو ئەکات و ئێستاو ڕۆیشتوو ئەکات لەوانەیە بڕوایی تێدا نەبێت لە دەست کەوتن و پێشکەوتن و ڕاستگۆیی‌دا)، هەر بۆیە (ابن خلدون) جەخت دەکاتەوە کە دەبێ مێژوونوس لە هەموو زانیاریەك شارەزایی هەبێت، بەڵام تەنها ڕوایەی دەنگ و باسەکان بزانێ ئەوا تەنها چیرۆك نوس دەردەچی، مێژوو لای (ابن خلدون) دوو ڕووی هەیە، ڕوویەکی دەرەکی و ڕوویەکی ناوەکی کە جیاوازن لە یەکتری، دەرەکی مێژوو وەك خۆی دەڵێ (تەنها خۆی لە ڕووداوی ڕۆژانەی دەوڵەت و پێشینەی سەردەمەکانی پێشوو دەبینێتەوە ئەو دەنگ و باسانەی کە قسەو ڕووداو چیرۆك و کەسایەتیەکان دەگرنەخۆ)، بەڵام ڕووی دووەمی ناوەوە (ناوەکی) بۆ

مێـژوو (کـە خـۆی لـە لێکۆڵینـەوەو شـیکردنەوەی بوونـەوەرەکان و ڕووداوەکان و زانینی هۆکارەکان و هەروەها هۆی بوونیان و گۆڕینیان لە شێوەیەکەوە بۆ شێوەیەکی تر) لەبەر ئەوەشە کـە مێـژوو بابەتێکـە لـە ڕەگەزو حیکمەتدا خۆی دەبینێتەوە کە لە ئەزموونندا، هەروەها هەوڵ دان بۆ زانینی بوونی شتەکان و سروشتی ڕووداوەکان کە کاریگەری هەبوو بۆ سەر مرۆڤ و کۆمەڵەکەی. پەیڕەوەکەی لە مێژوودا پشت بە ڕەخنەو لێکۆڵینـەوەو تێبینـی دەبەسـتێ واتـە ڕەخنـە لـە دەنـگ و باسـەکان بـە شێوەیەکی زانستی هـەروەها ڕەخنە لەو ڕێبازانـەی کـە مێـژوو نوسـان بۆیـان ماوەتـەوە لـە لێکۆڵینـەوەی ڕوایەتـەکاندا، ئەمـەش هـەمووی بـۆ ئەوەی مێژوونوسـان نەکەونـە نـاو هەڵـەوە وەك ئەوانـەی پێشـوو تـێی کەوتون، چونکـە زۆربـەی ڕاڤـەکاران و مێژوونوسـان کەوتنـە ئـەو هەڵـە مێژووییيانـەوە ئـەویش بـەهۆی ئـەوەی تەنـها پشـتیان بـە گوێزانـەوە دەبەست، ئەو هۆکارانە دەست نیشان دەکات کە مێژوونوسـان کەوتنە هەڵەو درۆ لە دەنـگو باسـەکاندا کـە لـەم خاڵانـەی خـوارەوەدا دایـاری دەکات.

١-مەیل کردن بۆ ڕۆژگارو چوونە ژێر باری ئاراو مەزهەبەکان.

٢-خۆبردنـە پێشـەوە لای سـوڵتانەکان بـە مەبەسـتی گەیشـتن بـە مەرامەکان.

٣-وەرگرتنی هەواڵەکان و گێڕانەوەی بەوپەڕی متمانەوە.

٤-نەزانینی سروشتی ئەحواڵ لە عیمراندا.

ئەو مەرجانەی کە دەبێ لە مێژوونوسدا هەبن بۆ ئەوەی دوور بکەوێتەوە لـە وەسـفدا کـە مێژوونوسـانی پیشـوو پێـوەی ناسـرابوون ئـەویش گواستنەوەی دەنگ و باسە بێ بیرکردنەوە:

١-زانینـی سروشـتی عمـران و کاریگـەری کردنـە سـەر مرۆڤ کاریگـەری کردنە سەر ئاکارو ژیانیان، ئەو زانینەیش پێوستی به دەرك کردن هەیە بە ڕێزمـانی سیاسـەت و سروشـتی بوونـەوەرەکان و نـەوامیس و عمـران هەیـە ئەمـەش بـە جیـاوازی نەتـەوەکان لـە ئاکارو داب و نـەریت و بـەهاو مەزهەبەکان ئەویش بەهۆی جیاوازی شوێن و زەماندا.

٢-لێکۆڵینـــەوە لـــە دەنـــگ و باســـەکان و ڕاســـتی ڕووداوەکـــان و هاوشێوەکردنی بۆ رادەربڕیـن لـە ڕاسـتگۆیییان، مێژوونـوس ناتوانـێ دەربچێ لەو کارەدا بێئەوەی ڕۆشـنبیرییەکی فراوانـی نـەبێت دەربارەی مرۆڤ و تواناکاری بۆ پێشکەوتن، هەروەك خۆی دەڵی کە مێژوو دەنگ و باسـی کۆمەڵایـەتی مرۆییـە کە ئـەویش عمـران لـە جیـهانداو ئەوەشـی تووشی ئەو سروشتیە عمرانە دەبێ لە ئەحواڵی بەربەریەت و دەمارگیری و پۆلێن کردنی زاڵ بوونەکانی بەشەر بەسەر بەشەری تردا هەروەها ئـەو ڕووداوانەی کاریگەری دەکەنە سەر عمران.

هـزری فەلسـەفە لای (خلـدون) لەسـەر ئـەزموون و پشـکنینی بەشـێکی ڕاستیەکان و خوێندنەوەی ڕووداوە کەسێتییەکان هەروەها ڕاستەوخۆی

گەردوون لە ڕێگای دەرك و ئاوەزەوە كە وەك بناغەیەك وایە بۆی، واتە دەبینی كە تیۆرو باوەڕە فەلسەفیە ئەبستكراتەكان كە دەزگایەكن لە لۆژیكی وێناندن سوودی نیە چونكە زانستێكی ڕاستەقینەیە لەبەر ئەوەی دوورە لە بوویەری بەرچاوی هەست پێكراو لەبەرئەوەی ئەو پێوانانە ناتوانن وای دابنێین كە دەگەنە ڕاستییەكان لەبەرئەوەی لە سروشتێكی ترە نەك ئەو سروشتە هەست پێكراوەی كە دەزانرێ بە بەرچاوو ئەزموونی، فەلسەفە لای (ابن خلدون) حیكمەت و لۆژیك دەگەیەنێ هەروەها جیاوازییە لە نێوان حەق و ناحەقدا، فەلسەفەكەی تەنها لێكۆڵینەوە لەسەر ئاوەزو ئەودیو ئاوەز ناكات بەڵكو بایەخ بە لێكۆڵینەوەی بوونەوەرە لاشەییەكانیش دەكات كە فەیلەسوفان ناویان لێنا بە (زانستی سروشتی) هەروەها لە فەلسەفەكەیدا لە دەرگای ئەوەش دەدات بۆ زانستی خودایی كە ناوی نا بوونەوەرەكان كە لەودیوو هەست و ڕوحیانەتەوەیە یان زانستی دوای سروشت، ئەو بوونە ڕۆحیانەتانە هەر وەك خۆی پێی وایە نەناسراوەو ناشتوانین پێی بگەین و بەڵگەی بۆ بهێنینەوە لەبەر ئەوەی داماڵینی ماقوڵەكان لە بوونەوەرە دەرەكیەكان ئەوەش ئەوەیە كە لەوانەیە هەستی پێبكەین یان دەركی پێبكەین، ئەوە وەلا دەنێ كە فەیلەسوفانی پیشوو دەربارەی خۆشی و ئارەزووەكان دەڵێن كە دەروون دەپێكی كە فەیلەسوفان وای بۆ دەچن كە خۆشی دەرك كردنە لە بوونەوەرەكاندا لە هەموو هەست پێ كراوو هەست پێ

نەکراودا، ئەوەش فەیلەسوفان بناغەی سەپێنراودەکەیان بوو بۆ دۆزینەوەی تەنی ژێرەوە دوایی هەست دوای ئەوەش دەروون و دوایش ئاوەز، ئەو وای نابینێ کە خۆشی بە دەرك كردن بە بوونەوەرەکان دێتەجی وەك وای بۆ دەچن. بەڵکو لە کاتی دەرك پێکردنی بوونەوەرە تەنی و ڕۆحیەکانە لەبەرئەوەی مرۆڤ پێك هاتە لە دوو بەش یەکێکیان تەنی و ئەوی تریان ڕوحانی کە پێوەی لکاوە، هەر بۆیە لەو دوو بەشە چوارچێوەی تایبەتیان هەیە دەرك كردن تیایاندا یەکێکە کە بەشێکە ڕۆحانییە جاری وایە بە مەدرەکێکی ڕۆحانی دەرکی پێدەکرێ و جاری وایە بە مەدرەکێکی تەنی دەرکی پێ دەکرێ، بەڵام مەدردکە ڕوحانیەکان خۆیان دەرك بە خۆیان دەکەن بێ بوونی نێوەند (واسطە) مەدرەکە تەنییەکان بە بۆنەی ئامێرە تەنیەکانەوە لە مێشکەوە بۆ هەست، بەڵام دەرکی مرۆڤ بۆ بوونەوەرە تەنی و ڕۆحیەکان بەشێك لە گەشە پێدەدات کاتێ مرۆڤ ڕووناکی دەبینێ و دەنگی گوێ لێ دەبێ گەشەی پێدەکات، بۆ زانین دەرکی ڕۆحی بۆ شتەکان گەشەی زۆر بە مرۆڤ دەگەیەنێ لە ئارەزوو خۆشی وەك لە دەرکی تەنی، (ابن خلدون) لە لایەنی فەلسەفەی مێژوو بە یەکەم کەس دادەنرێ کە لێکۆڵینەوە لەسەر بابەتی زانستی و شیکردنەوەی زانستی بکات لە کتێبە بەنرخەکەیدا (المقدمە) سەرەڕای ئەوەی کە فەرهەنگی فەلسەفەی مێژووی (Phliosophy of History) دیارنەکردووە، بۆ لێکۆڵینەوە لە بابەتی فەلسەفی مێژوویی هاوکێشەیی

دەکـات لــە نێــوان دیــاردە کۆمەڵایەتی‌یــە مرۆیی‌یــەکان و دیــاردە کۆمەڵایەتی‌یـە ئاژەڵی‌یـەکاندا هـەروەها هاوکێشـە لـە نێـوان تاکەکەسـە دڕندەوکـان و پێشکەیشـتووەکان دەکـات بـە ئـاژەڵی دڕنــدەو مـاڵی دا، هەروەك پرۆفیسۆر (شمیت) پێمان دەڵێ (هەموو بونەوەرو دروست بووە زیندوەکان لە مرۆڤیشەوە کە ملکەچی یاساکانی گەشەکردن و پوکانەوە دەبن) ئەو یاسانە کە دەسەپێنرێ و پشتی پی دەبەسترێ لە ڕاڤەکردنی سەرهەڵدان و ڕوخاندنی خێزان و ئیماراتەکان و ڕێکخراوە سیاسی‌یەکان و تەنانەت هونەرو ئەدەب و زانستیش.

فەلسـەفەکەی گرنگی‌یـەکی تایبـەتی هـەبوو بـۆ پراکتـیزەکردن لـەنێو کۆمـەڵی مرۆڤایـەتیدا بـە شـتێکی بناغـەیی دادەنـرا بـۆ تێگەیشـتن لـە قۆناغەکانی مێژوو کە کۆمەڵی مرۆیـی پـێ‌یدا تێ‌دەپەڕێ. سوودی لەو شێوە لێکۆڵینەوەیـە کـردو یاسـایەکی بناغـەیی داڕشـت کـە بزوێنـەری کۆمەڵگا بەڕێوە ببات، ئەو یاسایەش یاسای سێ قۆناغـە بـۆ کۆمـەڵگا هـەموو کۆمەڵگایـەك دەبێ بە ڕێگـای سروشـتی خۆیـدا تێ‌پـەڕێ قۆناغی سـەرهەڵدان/ قۆنـاغی دروسـت بـوون/ قۆنـاغی گەشـەکردن و تـەواوبوون/ قۆناغی بزوتنەوەی کۆمەڵایەتی/ هەروەك خۆی دەڵێت لـە ڕەوڕەوەیـەکی هەمیشەیی دایە کارەکانی خۆی بە شێوەیەکی ئامێری دەبات بەڕێوەو کۆتـایی نایــەت، کۆمەڵایەتی‌یــە مرۆی‌یــەکان ڕاناوەســتێ و مردنــی کۆمەڵایەتیش یان نەمانی سیستەمی کۆمەڵایەتی ڕاناوەستێ بەڵکو ئەوە

خاڵێکی سەرەتایی و کۆتاییە، ئەویش وەك ئەوەیە کە کۆمەڵگایەك کۆتایی پێدێت، ئەم قۆناغەش جیاوازیان هەیە لە کۆمەڵگای مرۆڤایەتیدا، هەندێکیان وەختێکی زۆر نامێننەوەو هەر بە ساوایی دەمردن و هەندێکیان لە کاتی پیریاندا بەربەرەکانی دەکەن و هەندێکیان بە لاوی دەمردن، (ابن خلدون) لە کتێبی (مقدمە)دا پەیوەندی نێوان تەمەنی تاکەکەس و تەمەنی دەوڵەت دایاریدەکات و سنووری قۆناغی دروست بوونیان و گەشەکردنیان کە تاکەکەس و دەوڵەت پێیدا تێدەپەڕن دیاری دەکات، وەك دەڵێ (ئەزانم کە تەمەنی سروشتی خەڵکان وەك پزیشکان ڕوونیان کردۆتەوە (١٢٠) ساڵە تەمەنی هەموو نەتەوەیەك بەپێی سەدەکانی جیاوازە یان زۆر یان کەم دەبێت بەو شێوەیەش تەمەنی خەڵکانی سەدەییەکان (١٠٠) ساڵە هەندێکیان (٥٠) ساڵە هەندێکیان (٨٠) ساڵە یان (٧٠) ساڵە ئەوەش لە سەرو تەمەنی سروشتی زیاتر نابێ کە (١٢٠) ساڵە تەنها لە کاتی دەگمەندا نەبێت)، بەڵام تەمەنی دەڵەوتان، تەمەنی دەوڵەت ناتوانێ دەربچێ لە تەمەنی سێ نەوە، ئەویش تەمەنی کەسێکە لە تەمەنی نێوەند کە (٤٠) ساڵ دەبێت زۆرکات دەوڵەت ناتوانێ دەربچێ لە تەمەنی سێ نەوە لەبەرئەوەی نەوەی یەکەم لەسەر (بەداوەت) و گرژیەکەیی و دڕندەییەکەی نەماونەتەوە، کە وێنەیەکی دەمارگیری پارێزراویان تێدایەو خەڵکانیش بۆیان ژێردەستەن، بەڵام ئەوەی دووەم ئەوەی

پادشـاو خۆشـگوزەرانی و شارسـتانیەتە، ئـەویش ئەوەیـە کـە لـە (بەداوەت)ەوە بۆ شارستانیەت لە گرژی‌یەوە بۆ کراوەیـی ئەمـەش وای لێ دێ شێوەی دەمارگیری دەشکێنرێ و سیفەتی ملکەچ بوونیان تێدایە،

بـەڵام نـەوەی سـێهەم: سـەردەمی (بـەداوەت) یـان لـەبیر دەچێتـەوە وەك ئـەوەی کـە بوبێت، خۆشـی دەمارگیری ون دەکـەن تـا ئەوکاتـەی دەگەنـە ئارمانجی خۆیان لە خۆشگوزەرانی و دوایی دەبنە بار بەسەر دەوڵەتەوە، دەمارگـیری دەڕووخـێ و هـەروەها بـەرگری کـردن و داواکـردن لــە بـیر دەچێتەوە خۆیـان بەڕۆشـنبیرو سـوارچاك و پیاوچـاك دەخەنـە بـەرچاو بەڵام لە ڕاستیدا لە ژن بێ دەسەڵات تر دەبن، گەر داواکران بۆ بەرگری کردن نـاتوانن بـەرگری بکـەن ئـەو کاتـە دەوڵـەت پشـت بـە کەسـانی تـر دەبەستێ دوایش وای لێ دێ دەوڵەت ڕۆچێ و نـەمێنێ. ئەم سێ نەوەیە یـەك لـە دوای یەکـە تەمـەنیان (١٢٠) سـاڵە. هـەروەها دەڵـی بـۆ ئـەوەی خانەوادەیك دەست بگرن بەسەر دەسەڵاتداو دەسەڵات بگرێتە دەست تەنها پشت بە هێزی سەرۆکەکانی نابەستێ بەڵکو پشت بـە کۆمـەکی کۆمەڵی یان پارتێك دەبەستێ کە دڵسۆزی بێت. زۆربەی دەوڵەتان بەو شێوە دەمارگیری‌یە تێ‌پەڕیوون بۆ گرتنە دەستی دەسەڵات، کە بە یەکەم قۆنـاغ دادەنرێ کە هـەموو دەوڵەتێك پـێ‌یدا تێدەپـەڕێ، کە دەوڵـەتیش دەگات گەشەی باڵایی دەبی تووشی لاوازی و پوکانەوە بێت لە ڕای (ابن خلدون) هۆکارەکان دەگەڕێنەوە بۆ ئەم خاڵانەی خوارەوە.

١-هۆکاری رامیاری و سەربازی ئەمەش بۆ فراوان کردنی دەوڵەت و سەرکردەش لێرەدا قورسایی‌یەك دەبینێ بۆ حوکم کردن وای لێ‌دەکات کە سنووری بەرگری کردنی دەوڵەتەکەی زیاتر بکات ئەمەش پراکتیزە دەبێت لەو فەتحانەی کە عەرەب کردیان.
٢-هۆکاری تر دەگەڕێتەوە بۆ پلەی شارستانی لای تیرە داگیرکەرەکان و تیرە داگیرکراوەکان.
٣-ئەو جیاوازیانەی کە هەمیشە ڕوودەدات لە نێوان پادشاو ئەندامانی تیرەدان کە لەون، لە سەرەتادا پادشا دەرك بەوە دەکات کە قەرزاربای پیاوانی تیرەکەیەتی بۆ دەسەڵاتەکەی. بۆیەش دەسەڵاتیان بەسەردا دابەش دەکات. بەڵام ئەوان تەماع دەیان گرێ و هەندێکیان نیەتی ئەوە دەکەن کە تەنانەت دەسەڵات بگرنە دەست و لە دەست پادشاکەیان بسەننەوە، بۆیەش پادشا ورد ورد دەسەڵاتەکەیان لێ دەسێنێتەوەو دەیخاتە نێودەستی بیانی‌یەوە ئەوانەی ملکەچ د ەبن بۆ فەرمانەکانی پادشا لێرەشدا جیاوازی دروست دەبێت لە نێوان پادشاو ئەندامانی تیرەداو هەروەها لە نێوان ئەندامانی تیرەو بیانی‌یەکاندان ئەم جیاوازیانە دەبنە هۆی ڕووخاندنی دەوڵەت و نەمانی دەوڵەت.
٤-هۆکاری دەروونی و شارستانی کە پشت بەستنە بە خانەوادەی پادشاو خزم و کەس و کاریان بۆ گرتنی پلەی دەوڵەت بۆ ژیانی خۆش گوزەرانی کە وای لێدێ مەیلی سەربازی توندیان نامێنێ ئەمەش وای لێ

دێ کە ئەوانەی دڵسۆزی خانەوادەی پادشـان وایـان لێدێ کـە نـەتوانن یاریدەی دەڵەت بدەن لەکاتی مەترسیدا هـەر بۆیـە دەوڵـەت دەڕوخـێ و دەوڵەتێکی تر جێگای دەگرێتەوە.

٥-هۆکاری کۆمەڵایەتی کەپەیوەندە بە گەشەی کۆمەڵایەتی پێشکەوتنێك کە دەگاتـە پلـەی ترۆپك کە سروشـتی خـۆی ئاکامەکەیـەتی. دوای ئـەوە وردە وردە ڕوخـانـدنی کۆمـەڵ دەسـت پێدەکـات و نـاتوانرێ ئـەو ڕووخاندنە ڕاوەستێنرێ، (ابن خلدون) هەوڵ دەدات کە بەڵگە بهێنێتـەوە و جەخت لەوە دەکاتەوە کە خانەوادەی دەسـەڵات کە دەڕوخـێ ناتوانـێ خۆی ڕزگار بکات لەو ڕووخاندنە، ئەم ڕووخاندنەش لـە تێگەیشتی (ابن خلدون) هێمایەکە بۆ چارەسەرکردنی کۆمـەڵی دەسـەڵاتدار لـە جێگـای کۆمەڵێکی دی.

(توربنیرك) بایەخی (ابن خلدون)ی دەزانی کە دژی شێوەی (حولی) بـووە لە نوسینەوەی مێژوودا، سەرەڕای ئەوە (ابن خلدون) بایەخێکی زۆری دا بە مێژووی سیاسی کە بە بەشێك لـە مێـژووی دەبینی‌یەوەو بە بەشێکی دابڕی نەدەبنیی لەبەرئەوەی وا سـەیری مێژووی دەکـرد کـە زانسـتێکە بایەخ بە لێکۆڵینـەوەی پێشـکەوتنی ژیـانی کۆمەڵایـەتی مـرۆڤ دەکـات ئەویش بە هـۆی ڕووداوەکانـەوە کە دەبنـە هـۆی گەشـەکردنی مـرۆڤ و پێشکەوتنی کۆمـەڵ هـەندێ لەو ڕووداوانە بەشێکی سیاسـین، بەمـەش ڕێگای نوسینی (حولی) لە مێـژوودا وەلانـاو دژی ڕاوەسـتا نـەك وەك ئـەو

مێژوونوسە عەرەبانەی کە بە ڕێگای (حولی) دەیان نوسی، پشتی زۆری بە تەورات و قورئان دەبەست لە دەرهێنانی زانیاری مێژوویدا، دەمارگیری دینی پێوە دیار نەبوو وەك ئەوانەی لە سەردەمی خۆیدا ژیاون، بلیمەتیەکەی تەنها لە نوسینی مێژوویی‌دا نیە بەڵکو پێشەکیەکەیەتی بۆ مێژوو کەبلیمەتیەکەی تیایدا دەردەکەوێ، لێکۆڵینەوەیەکی قوڵ و شی‌کردنەوەیەکی بێ سنووره لە ڕەوتی مێژووی مرۆڤایەتیدا هەر بۆیە (هامر بیرکستال) نازناوی (مونتیسکیو)ی ڕۆژهەڵاتی پێ‌دەدات، مێژوو لای (ابن خلدن) زانستێکە کە لێکۆڵینەوەی دیاردە کۆمەڵایەتیەکان دەکات لە ژیانی مرۆڤدا، بەڵام دۆزینەوەی بۆ مێژوو دەیگەڕێنێتەوە بۆ خودا، واتە خودا یارمەتی داوە بۆ دزینەوەی مێژوو لە ڕێگای ئاوەزوو چاوی تێڕوانینەوە نەك لە ڕێگای سروشەوە، لەبەر ئەوەی ئەو شتانەی کە مرۆڤ دەیاندۆزێتەوە هەروەك خۆی پێی وایە لە ڕێگای ئاگاداری و تێڕامان و ئیلهامەوەیە، لێرەدا دەبێ ئەو ڕاستی‌یە بڵێین کە یەکەم هزرمەندە کە بڕوای وابوو کە زانست لە ڕێی بینین و ئیلهامەوەیە، هەر ئەوەشە وای لێکرد کە ببێتە پێشەوایانی مێژوونوسانی عەرەب سەرەڕای ئەوەی کە وشەی زانستی (Science) بەکارنەهێناوە بۆ لێکۆڵینەوەی چەمکی مێژوو بەڵکو لە جێگای ئەوە وشەی (معرفە– Knowledge)ی بەکارهێناوە کە مەبەستی زانست بووە ئەم ڕاستی‌یەش (طە حسین) بۆی ئاشکرا کردین کە بایەخی بە

لێکۆڵینەوە دەدا لەسەر (ابن خلدون) و (ابن خلدون) ڕێبازی زانستی سروشتی بەکارهێنا بۆ لێکۆڵینەوەی مێژوو لەوەش تێدەپەڕی و مێژووی پەیوەند دەکرد بە زانستی لۆژیك و فەلسەفەو دوای سروشت و ماتماتیك دەتوانین بڵێین کە ئازایەتی‌یەکی گەورەی دەنواند لە ڕاڤەکردنی ڕاستی‌یەکان کە لەسەر بناغەی عەقڵانیەت بووە، (ابن خلدون) بەهۆکاری ناوەوەو دەرەوە ڕاناوەستێ بۆ ڕاڤەکردنی مێژوو بەڵکو دەچێتە دەرەوە بۆ بواری دەروونی ئەمەش (هیومان فرانك) و (طه حسین) ئاماژەی پێدەکەن هەروەها دینیش دەخاتە نێو بازنەی ژیانی کۆمەڵایەتی مرۆڤەوە، هەروەها بایەخ دەدات بە لێکۆڵینەوەی دەروونی بەشەرو دەروونی کۆمەڵ لە لێکۆڵینەوەی ژیانی کۆمەڵدا. لەبەرئەوەی پەیوەندی‌یەکی بەهێز هەیە لە نێوان بواری دەروونی و بواری کۆمەڵایەتیدا. هەروەها مێژووی لەگەڵ کۆمەڵناسیدا کۆدەکردەوە لەبەرئەوەی (ابن خلدون) وای بۆ دەچوو کە مێژوو زانستێکی کۆمەڵایەتیە زانستی کۆمەڵایەتیش مێژووە. لەبەرئەوەی بەیەکدا دەچن و ئاوێتەی یەکدی دەبن چونکە گەر بواری مێژوو تەسك بکرێتەوە زیانی‌دەبێت بۆ مێژوو خۆی کە وای لێدەکات هاوکێشەو زانستی‌یەکەی تێك بدات، هەروەها جەختی لەسەر ئەو ڕاستی‌یە دەکردەوە کە زانست و ئاداب و دین دیاردەی کۆمەڵایەتین و جیاوازیان نیە لە دیاردە کۆمەڵایەتیەکانی تر کە لێکۆڵینەوەی لەسەر دەکردن.

فەلسەفەی مێژوو لای هیگل:

فەلسـەفەی هیگـڵ وەك فەلسـەفەی شـیلنگ (١٧٧٥-١٨٥٤) وایـە فەلسـەفەیەکی ئایدیالیسـتییە، هیگـڵ وای دەبینـێ کـە (هـزر Esprit) بنچینەی سەرەکیە بۆ دروست بوونی هەموو بوونێك، بەڵکو ڕۆحیـەتی، مادەش خۆی شێوازێکە لە شێوازەکانی بوون و هزر، هیگڵ وای دەبینـێ کە مێژوو تەنها هەر ئەوەیە کە ئەو بیرە گەردوونیە دەکاتەوە لە زەماندا، فەلسەفەی مێـژوو خـۆی ئەو مێژووەیـە کـە لـە دیـدی ژێرییـەوە سـەیر دەکرێ کە بوویەرەکان وەك خۆی دەبینێ، تەنها ئەو هـزرەی بـۆی زیـاد دەکرێ ئەویش ئەوەیە کە (ئاوەز جیهان بەڕێوە دەبات)، بەڵام هیگـڵ ئەو هزرە بە شێوەیەکی تایبەت تێی گەیشتووە کە دەربارەی لێکۆڵینـەوەی لەسەر فەلسەفەی مێژووەوە کە (ئەنکساگۆر Anzxagore) یەکەم کەس بوو بەشێوەیەکی فەلسـەفیانە بڕیـاریدا کـە (ئـاوەز جیـهان بـەڕێوە دەبـات) مەرامی ئەوە نەبوە کە ئاوەز ژێری خۆی هوشیار بکاتەوە یا وەك هزر بە

شێوەی هزرێك بەڵكو یاسا گشتییەكان، بزاوتنی سیستەمی هەسارە هەڵواسراوەكان بە پێی یاسای جێگیری بەڕێوە دەچێ ئەو یاسایانەش خۆی هۆدۆزیانن، بەڵام نەخۆرو نە هەڵواسراوەكان كە بەپێی ئەو یاسایانە دەبزوێن ڕەت ناكرێتەوە، كەواتە ئەو ئاوەزەی كە مێژوو دەبات بەڕێوە لە دیدی هیگڵدا ئاوەزێكی ناهوشیارە تەنها چەند یاسایەكن كە ڕەوتی مێژوو سنووردار دەكەن و دیاریان دەكەن، ڕای خەڵكان كە فەیلەسوفانی فەرەنسی سەدەی هەژدەهەم پاڵنەرێكی سەرەكی بوون بۆ ڕەوتی مێژوو، بەڵام هیگڵ وای دادەنا كە شتێكە شێوازی ژیان دیاری دەكات، یا بە شێوازێكی تر ڕەوشتی كۆمەڵایەتی دیاریدەكات، بۆ نموونە لە فەلسەفەی مێژووییەكەیدا دەڵی هۆی ڕوخاندنی شاری (سبارتە) ئەو جیاوازی بووە لە نێوان ساماندا، هەروەها دەڵی كە دەوڵەت بەو شێوەیەی كە ڕێكخستنێكی سیاسییە كە ڕەگەزەكەی تر جیاوازی سامان دەگەڕێتەوەو هەروەها خەباتی هەژارەكان دژی دەوڵەمەندەكان، بەڕای هیگل ڕەگەزی خێزان پەیوەستە بە پێشكەوتنی ئابووری گەلە سەرەتاییەكانەوە، بە كورتی سەرەڕای ئەوەی هیگڵ ئایدیالیستی بووە بەڵام وەك مێژوونوسە فەرەنسیەكان دەكەڕایەوە بۆ ڕەوشی كۆمەڵایەتی بەوەی كە بنچینەیەكی قوڵە لە ژیانی گەلاندان هەر بۆیە هیگڵ دوانەكەوت لە سەردەمی خۆی بەڵام بەسەریشیدا پێش نەكەوت، چونكە لە ڕاڤەكردن سەرچاوەی پاڵنەری كۆمەڵایەتی كە دەڵی

(ڕەوشی کۆمەڵایەتی گەلێك لە سەردەمێکی دیاری کراودا ڕادەوەستێ، وەك ڕەوشی سیاسی و دینی و ئاکاری و ڕۆشنبیری و لەسەر ڕۆحی سەردەمەکەی، کە ئەمەش هیچ ڕاڤەیەك ناگەیەنێت، بەڵام هزر دەکاتە دوا پاڵنەر بۆ ڕەوتی مێژوو (کاتێك گەلێك لە پێشکەوتنیدا لە پلەیەکەوە بۆ پلەیەکی تر بەڵام بەرهەمی نەبێت بۆ هزری ڕەها یان گەردون، ئەو گەلە تەنها دەبنە کەرەستە) پلەیەکی بەرزتری وەرگرت لە گەشەیدا، نمونەی ئەو ڕاڤانە هیچ هۆدۆزێکیان تیادا نیەو هیچ نادات بە دەستەوە، هیگل خۆی لە بازنەیەکی بۆشدا دۆزیەوە کە زانا کۆمەڵایەتی‌یە فەرەنسی‌یەکان تێی کەوتون ئەوان ڕەوشی کۆمەڵایەتیان بەو شێوەیە ڕاڤەکرد بە حاڵەتی هزرەکان و حاڵەتی هزرەکان بە ڕەوشی کۆمەڵایەتی.

فەلسەفەی مێژوو لای سان سیمۆن:

سان سیمۆن (Saint- Simen ١٧٦٠-١٨٢٥) یەکێکە لە هەڵگری سۆشیالیستەکانی پێش مارکس و یەکێکە لە دامەزرێنەری بنەمای سۆسیۆلۆژی لە نیوەی سەدەی بیستەمدا، ئەو وای دەبینی کە زانستی کۆمەڵایەتی مرۆڤ (یان فیزیای کۆمەڵایەتی هەروەك زۆرجار وا ناوای دەهێنێ) بۆ ئاشکراکردنی یاسا پێشکەوتنەکان پێویستە لە سەرمان کە ئەو ڕووداوانەی پەیوەستە بە ژیانی مرۆڤایەتی پێشووەوە بیخەینە بەرباس و لێکۆڵینەوە، ناشتوانین کە پێشبینی بکەین بۆ پاشەڕۆژ ئەوەی کە لە ڕابردوو ئەگەین کەواتە دەبێ لە ڕابردوو بگەین ئەوجا دەتوانین پێشبینی بکەین. بۆ ئەوەی لە ڕابدروو بگەین. سان سیمۆن لە مێژووی ئەورووپای ڕۆژئاوا دەکۆڵێتەوە لە ڕووخاندنی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانیاوە دەست پێدەکات لەو مێژووەدا خەباتی پیشەسازی دەبینێ (یان چینی سێهەم) دژی ئۆرستوکراتیەت، پیشەسازیەکان لەگەڵ مۆڵکدارەکاندا

هاوپـەیمان بـوون و پادشـاکانیان هـانی دەدان و پشـتیان دەگرتـن و کەرەستەی زاڵ بوونیان پێشکەش دەکردن بۆ دەست گرتنی دەسەڵات کە پێشووتر بە دەستی دەرەبەگەکانەوە بوو و بە ڕابەری ئەو شێوە خزمەت موڵکایەتیان پێ بەخشـراو پارێزران و بەهۆی ئەو پاراستنەوە توانیـان سـەرکەوتن بەدەسـت بـهێنن بەسـەر دوژمنـەکانیاندا، پیشەسـازیەکان هێزێك بەرەبەرە بەهۆی کـارو ڕێکخسـتنەوە هـێزێکی کۆمەڵایـەتیان بـۆ خۆیان پێکەوەنا کە بەسەر هێزی ئورستوکراتیەتدا بەرزتر بوون، سان سیمۆن شۆڕشی فەرەنسا تەنها بە لاپەڕەیەك لە ململانێی گەورە دەبینێ کەچەند سەدەیکی خایاند لە نێوان پیشەسازیەکان و (نبلاء)، خەباتی پیشەسـازیەکان دژی چینـی (نبـلاء) کـە ململانـێی دوو بـەرژەوەندی دژبەیەك بوو، سـان سـیمۆن دەڵـی ئـەو ململانێیـە مێـژووی ئـەوروپای ڕۆژئاوای پڕکرد، هـەر لـە سـەدەی پانزەهەمـەوە دەتوانـین بڵێـین ململانـێ بەرژەوەندیـە کۆمەڵایەتیە گەورەکان هۆکارێ بوون بۆ ڕەوڕەوەی مێـژوو لەو ماوەیەدا، سـەدەی هەژدەهـەمیش هـەمان ململانێ ڕوویدا لـە نێـوان بەرژەوەندی دژایەتیەکاندا کە لەو دژواریە بەرژەوەندیانە ڕووی دا، سان سـیمۆن کاریگـەری زۆری کـردە سـەر بیرمـەندانی خـۆی بـە تایبـەتی مێژوونوسی فەرەنسی گەورە (ئۆگستین تیێری ١٧٩٥-١٨٥٦) خۆی بە کوڕی هەڵبژاردەی سان سیمۆن دادەنا،

ڕاڤەکردنی (برتراند رسل)ی فەیلەسوف بۆ مێژوو:

فەیلەسوی ئینگیلیزی هاوچەرخ برتراندرسل) وای بۆ دەچێ کە هێز هۆکاری سەرەکی‌یە بۆ گۆڕانی ڕەوتی مێژووی بەشەریەت لەنێو سنوری نەتەوەیەکدا یان لەنێو نەتەوەکاندا، هێز لە لایەنی کۆمەڵایەتی‌یەوە بە ڕای (برتراند) وەك وزە وایە لە فیزیای هاوچەرخدا کە شێوەی جۆراوجۆر وەردەگرێ بە گوزارش کردنی لە خۆی، وزە جاری لە شێوەی تیشکدا دەردەکەوێ و جارێکیش لە شێوەی مادەو جارێك لە شێوەی هێزی ڕاکێشەر یان موگناتیسی دەردەکەوێ، لە کۆمەڵدا زۆرجار بە شێوەی جەنگی خوێناوی دەردەکەوێ جاری واش هەیە لە شێوەی جەنگی هزریدا دەردەکەوێ جاری سێهەم لە شێوەی پێشکەوتنی هونەری یان ئابوری.. هتد دەردەکەوێ.

فەلسەفەی مێژوو لای مارکس و ئەنگلس:

مارکس و ئەنگلس زۆر لایەنی بیری هێگلیان دەربارەی فەلسەفەو مێژوو وەرگرت دیوە ئاوەژووەکانیشان هەڵگێڕایەوە ئەمان سەرتاپای ئاڵ و گۆڕی ژیانی مرۆڤ و بەرەوپێشەوە چوونی مێژوویان بەست بە بەرهەم هێنان و هۆکانیەوە کە جۆری جیاوازیان لە قۆناغی جیاوازدا لێ پەیدا دەبێت، گەشەدەکەن و ئینجا دەمرن تا ڕێگە بۆ لە هی خۆیان باشتر خۆش بکەن، یەك ڕێبازی بەرەوپێش چوونی مێژوو هەیە با شێوازو ڕووەکەشیشی جیاوازو ڕەنگاوڕەنگ بن جیاوازی لە نێوان گەلدا نیە هەریەکەیان دەتوانێت لەیەك جۆرباری ژیاندا بە گشتیەك دەور ببینێت، خەباتی چینایەتی لایان بڕبڕەی ئاڵ و گۆڕی ڕووداوی مێژوویی یە. ئەنجامیشی وەرچەرخانی باری ئابووری و دەسەڵاتی سیاسی یە کە لە چینێکی پاشکەوتووەوە دەچێتە دەست چینێکی پێشکەوتر، لە خاوەن کۆیلەوە بۆ دەبەرەگ و لە دەرەبەگەوە بۆ بۆرجوازی و لەوێشەوە بۆ

پرۆلیاریـا. لەبـەر ڕۆشـنایی ئـەم بۆچونانـەیادا مـارکس و ئـەنگلس زۆر ڕووی میـژووی ئـەورووپای پێـش سـەرمایەداری و تایبـەت پـاش سـەرمایەداریان شـیکردەوە، وەك لـە کتێبـی (خـەباتی چینایـەتی لـە فەرەنسە)ی مـارکس و (شـەڕی جوتیـاران لـە ئەڵـەمانیا)ی ئـەگلس و لـە گەلێك بەرهـەمی تریـاندا بـەدی دەکرێت، بیروباوەڕی فەلسـەفی هیگـڵ و مـارکس و ئـەنگلس ڕێگـەیان ۆ پێشـکەوتنی زانسـتی میـژوو لـە جـاران خۆشکرد ئەوەی لـە بەرهـەمی مێژوونوسـانی نیـوەی دووەمـی سـەدەی نۆزدەدا ڕەنگی دایەوە.

سۆشیال یۆتۆپییەکان و مێژوو:

تـێڕوانینی کۆمەڵایـەتی کـە سوشـیال یۆتۆپیـەکان خـاوەنی بـوون لـە سـەدەی هـەژدەو نۆزدەهـەمدا زۆر نزیـك بـوو لـە بـیروڕای ڕۆشـنگەرانی سەدەی هەژدە تەنها ئەوە نەبێت کە ئەمان زیاتر بەلای جەماوەردا دەیان شـکاندەوە تیـۆرە کۆمەڵایەتیـەکان زیـاتر لەگـەڵ جـەماوەری

زەحمەتکێشاندا بوو، هەروەها تێگەیشتنیان لە هۆکاری کڵۆڵی جەماوەر هەبوو بۆ چەوساندنەوەیان لەوێشەوە نزیک بوونەوە لە تێگەیشتن لە هێزی بزوتنەوەی مێژوو، سوشیالیستی سەدەی هەژدەی تۆباوی (یۆتۆپیا) فەرەنسی (موریللی) لە کتێبی (سیستەمی سروشت)دا دەڵێ (زۆرینەی فەیلەسوف و سەرکردە حکومیەکان دەڕواننە دمی کۆمەڵگا لە چارەنوسی مرۆڤایەتیدا بێئەوەی هۆکاری بنەڕەتی بهێننە بەر باس کە بووە هۆی پەشێوی خەڵکان، ئەو هۆیەش خۆی لە موڵکایەتی تایبەتدا دەبینێتەوە کە وێک ناچێ لەگەڵ (سروشتی) مرۆڤدا، زۆربەی سوشیالیستە یۆتۆپیەکان چاوەڕوانی ئەوەیان دەکرد سوشیالیزم (یەکسانی) لە لایەن (بەهێزی جیهان)ەوە، لەلایەن پادشاو فەیلەسوف و دەوڵەمەندە خێرخوازەکانەوە بێتەدی ئەوانەش پێویستی‌یان بەوە هەیە کە قەناعەت پێبکرێن بە دادی پرۆژەی گۆڕانی کۆمەڵگا بە سۆشیالیزم، ئەم پرۆژەیە ئامانجی دڵ خۆشکردنی مرۆڤایەتی بوو وایان دەبینی کە لەو ڕێگایەوە نەمری بۆ خۆیان پەیدا دەکەن کە داهێنەری سیستەمی کۆمەڵایەتین، ئەو سوشیالیزمە خەیاڵیانە دەیانویست دڵخۆشی بۆ هەمووان دابین بکەن لەسەر ئەم زەوی‌یە هەروەها دروست کردنی سیستەمێکی سوشیالیستی بەڵام بێ شۆڕشی جەماوەری زەحمەتکێش، زۆربەی سوشیالیستان و یۆتۆپیانی سەدەی هەژدەهەم و سەرەتای سەدەی نۆزدەهەم کۆمەڵی زەحمەتکێش و جەماوەریان تەنها بە

چەوساوەو زوڵم لێکراو دادەناو نەشیتوانی لە (مێـژووی سـەربەخۆ) دایبنـێ، سوشـیالیزمە خەیاڵی‌یـەکان بیروبـاوەڕی سوشیالیسـتی‌یان ئاراسـتەی هـەموو چینـەکان دەکـرد نـەك تەنـها چینـی کرێکـار، بـەڵام هەندێکیان وەك (سان سیمۆن) و (موریللی) بیروباوەڕیان بە پلەی یەکەم ئاڕاستەی چینی دەوڵەمەند و ڕۆشنبیران دەکرد، سان سیمۆن بۆ ئەوە بوو کە کۆمەڵگای نوێ لەسەر دینی نوێ دەکەوێتە سەرپێ کە خۆی داهێنەری بوو واتە لەسەر (مەسیحیەتی نوێ) بەوەش زاناو ئەندازیارو پیشـەیی‌یەکان و واتـە ڕۆشـبنیرانی بـۆرژواو سـەرمایەدارەکانی ئـەم کۆمەڵگایە دەبەن بەڕێوە، ڕاستە لەنێو سۆشیال تۆباوی‌یەکاندا ڕەنگێکی تـری هـەبووە شۆڕشـگێڕو دیموکراتـی کـە بـە (سۆشـیالیزمە یۆتۆپیـە ئەڵمانیەکان) ناسرابون نموونەی سەرکردەی شۆڕشگێڕی جوتیاران کە لە ئەلمانیان سەری هەڵدا لە سەدەی شانزەهەم (توماس میو نتیسر) بوو هەروەها تۆباوی سەدەی نۆزد ەهەم (فیتلینفت) بوو هەروەها دیموکراتی شۆڕشگێڕی ئینگلیزی (ئەونیستانلی) کە لە قۆناغی شۆڕشی بۆرژوازی ئینگلیزیدا لە سەدەی نۆزدەهەمدا سەری‌هەڵدا، (سوشیالیزمە تۆباوی‌یە دیموکراتـە شۆڕشـگێڕە فەرەنسیەکان) وەك فیللـی/ مـایلی/ بـابوف/ دیزامـی، بلانکـی/، هـەروەها چـەند کەسێکی دیموکراتـی شۆڕشـگێڕی روس وەك، بیلینسـکی/ گیرتسـن: ئـەگاربوف/ تشیرنیشفسـکی، برولیونـوف/ بیسـاریف/ شیفنشـینکو/، هـەروەها دیموکراتـە

شۆڕشگێڕەکانی (چین) و هندو وڵاتەیەکگرتووەکان بلگاریـا/ هنگاریـا، ڕۆمانیـاو پولونیـا، ئیتالیـا/ تورکیـا/...، (بـابوف لـەنێو سوشیالیسـتە تۆباویـەکان لـە سـەدەی هـەژدەدا بـیری دیموکراتـی شۆڕشـگێڕانەو دەسەلاتی گەلی ڕاگەیاند، (بـابوف) و کۆمەڵەکـەی کـە فـێری هوشـیاری دیموکراتـی و شۆڕشگێڕی و سوشیالیستی بوون. دەوڵەمـەند بـوون بـە ئەزموونی شۆڕشی بۆرژوازی فەرەنسی، بابوفیەکان مەسەلەی ڕاپـەڕینی شۆڕشـگێڕانەی گـەلیان خسـتە ئەسـتۆی نێـو تیـۆرو پرۆگرامـی چالاکیـەکانیان، (بـابوف) وەك ئەوانـەی پێشـووی خـۆی دەڵـێ (خـەڵکان هەموو مافی ئەوەیان هەیە کە بە خۆشی بژین، ئەمەش ستێرکی "هدف" یەکگرتنیان بوو لە کۆمەڵدا) هەروەها لـەو ڕوانگەیـەوە دەڵـێ سەرکەوتنە دەستیەکانی چەوسێنەران بۆ نەزانینی جەماوەر دەگەڕێتەوە، (فیتلینخ) لە لایەن چەوساوەکانەوە دەڵێ (پێویستە پشت نەبەستێ بە هیچ شتێك تەنها شمشێرەکەی نەبێت) و (سەرکردەکانیان هەڵبژێرن) هەروەها هـۆی پوکانەوەو فەشەلی ڕاپەڕینە گەلیەکان، بـۆ بـەزەیی گـەل بـۆ دوژمنـەکانی واتە دەوڵەمەندەکان) دەگەڕێنێتەوە، هەروەك چۆن لە ڕاپـەڕینی (لیـون) و شۆڕشی ١٨٤٨دا ڕوی دا، (فێلینـخ) بـەدەر نـەبوو لـە بیروبـاوەڕی سـان سیمۆن بەڵکو شوێنێکی لە مێشکیدا جێگـیر کردبـوو وەك ئـەوەی کـە ڕابەرایـەتی کۆمـەڵ پێویتسـە فەیلەسـوف و زاناکـان بـن، ڕاپـەڕینی (مەسیحیەتی نوێ) کە دێت (هەڵگری شمشێرێکە بۆ ئەوەی ئارمانجەکان

و وانـەکانی مەسـیحی یەکـەم بهێننـەدی بـەهۆی ئازایەتی‌یـەوە دەبێتـە پێشەوای ئەرتەشی شۆڕشگێڕ بە هۆی یاریدە دەرەکیەکانیەوە، ژێرخانی سیستەمی کـۆن دەڕوخێنـێ، مـارکس و ئـەنگلس لـە تێڕوانینـەکانی (فیتلینـڠ)دا یەکـەم بزوتنـەوەی تیـۆری خـۆی پێشـکەش پرۆلیتاریـای ئەڵمانی دەکات، وەك سەرەتای بیرێکی ڕێك کە وێنەی نەبووە لە مێـژوی ئەڵمانیای پێشوودا،

پێش ئەوەی بچینە سەرباسی ڕوانگەکانی دیموکراتە شۆڕشگێڕەکانی ڕوس، دەبـێ کـەمێك بڕوانینـە ڕوانگـەکانی مێژوونوسـانی بـۆرژوا فەرەنسـیەکان لـە قۆنـاغی گەڕانـەوەی موڵکایـەتیدا Rest auration وەك، مینی/ تیری/ گیـنرو کارگیـەری کردە سەر شۆڕشـی بۆرژوازی ئـەڵمانیا، هەروەها ململانێی چینایەتی دروست کرد، ئەو مێژوونوسانە هەوڵیان دا مێـژووی کۆمـەڵگا ڕاڤـە بکـەن بـە تایـەبتی ڕاڤـەکردنی بازدانـە بلیمەتی‌یەکان بەهۆی: تێکۆشـانی چینایـەتی و تێکۆشـانی جـەماوەر، (مینی) لە کتێبەکەیدا (مێژووی شۆڕشی فەرەنسی) ئاماژەی بەوەدا کە مێژوو کتێبی ژیانی کەسانی بلیمەت نیە، بەڵکو مێـژوی گەلانـە، دوای ئـەوە ئـەو بیرەی (تـیری) درێـژەی پـێدا وەك دەڵـێ (بزوتنـەوەی خـەڵك لـە ڕێگای سەربەستی و گەشەکردنەوە (زۆرتر لە کاروانی فەتحەکان جێی بایەخی ئێمەن هەروەها ماندووبونیان ڕامان دەچڵەکێنن زۆرتـر لـە تـەنگ و چەڵەمەی ئەو پادشـایانەی کـە لـە موڵکـەکانیان بێبـەش بوون) مینـی‌و

تیری و گیند هەوڵیان دا بۆ لێکۆڵینەوەی ژیانی گەلان و درامەتیان، هەروەها ئاماژەیان بە بایەخی پەیوەندی موڵکایەتی‌دا، سەرەڕای ئەوەش لە مەسەلەی تێگەیشتنی ئایدیالیستانە بۆی دەچوون، بۆ هۆکاری سەرەکی بۆ گۆڕینی کۆمەڵ وای بۆ چوون کە لە گەشەکردنی بەرهەمی مادیدا خۆی نەدەنواند بەڵکو لە پێشکەوتنی زانستەکاندا پێیان وابوو خۆی دەنواند زۆرجار دابەش کردنی کۆمەڵیان بە زەبرو زەنگ ڕاڤەکرد، وك دەست بەسەراگرتنی نەتەوەیەك لەسەر نەتەوەیەکی تردا یان دەست بەسەرگرتنی شوێنێك و لکاندنی بە خۆیەوە، بەهۆی تەنگی چینایەتی (مینی/ تیری‌و گیندو/ هەمدیسان دەگەڕانەوە بۆ تیۆرە کۆنەکەی کە دەڵێ (مێژوو زەحمەتکێشان دروستی ناکەن، بەڵکو تەنها چینەموڵکدارەکان دروستی دەکەن، هەروەها بزوتنە جەماوەریەکان بە ململانێیەکی ئارەزووی کوێرانە لە قەڵەم دەدەن، مێژوونوسانی ئینگلیز لە سەدەی هەژدەمدا ڕۆڵێکی گرنگیان بینی بۆ ڕۆشنایی کردنی ڕۆڵی جەماوەر لە مێژوودا، خاوەن ئایدۆلۆژە شارتیەکان جێگایەکی تایبەتیان هەبووە بە تایبەتی بۆ چارەسەرکردنی ئەو مەسەلەیە، بەڵام دیموکراتە شۆڕشگێڕە ڕوسەکان نزیکترین نوێنەرانی سوشیالیزمی تویاوین پێش مارکسیزم بۆ مەسەلەی تەواو لە ڕۆڵی جەماوەر لە مێژوودا، ئەو دیموکراتە شۆڕشگێڕە ڕوسیانە کە مادی بوون بۆ چارەسەرکردنی مەسەلەی فەلسەفە بنەڕەتیەکان لە تێگەیشتنی سروشت، ئەوان کە دیالیکتیکی

)هیگڵ*یان به (جبر الثورة) (زۆرەملێی شۆڕش) دانا (گیرتسن)، بە گوڕ بۆ پێشەوە دەچون لە ژیانی مەتریالیزمی دیالەکتیکیدا، هەروەها (لەنین) وتی (زۆر نزیك بوونەوە لێی لە بەردەم مەتریالیزمی مێژوویدا وەستان) دیموکراتە شۆڕشگێڕە ڕوسەکان/ گیرتسن/ بیلینسکی/ ئەگاربوف تشیرنیتفسکی: دبرولیوبوف/، کە دەربڕینی ڕای بەرژەوەندیەکانی جوتیارانی کۆیلەی ڕوسیا بوون، هوشیاریەکی ڕەخنەسازیان هەبوو بۆ ئەو شتانەی داخواست بوو لە پێشوودا واتە لە بیری کۆمەڵایەتی ڕوسی ئەوروپی خۆرئاوا، زۆر پێشکەوتن بە تایبەت ئەو بیرو باوەڕە شۆڕشگێڕیەی (رادیشیف)ی مادی ڕوسی پەرەی پێ‌ىدا، هەروەها تیۆری متریالیزمی فورباخ و دیالیکتیکی هیگڵ، هەروەها تیۆرەکانی سوشیالیستە تۆباویەکانی فەرەنسی و ئەڵمانی و ئینگلیزەکان دەربارەی ڕۆڵی جەماوەر لە مێژوودا، (رادیشیف) کە کتێبەکەی (گەڕان لە بترسبورگەوە بۆ مۆسکۆ ساڵی ١٧٩٠) دژی دەسەڵاتی ڕەهاو سیستەمی کۆیلایەتی دەداو هەروەها جوتیارانی هاندا بۆ ڕووخاندنی سیستەمی دەرەبەگ، (رادیشیف) بۆ جوتیاران دەنوسێ و پێیان دەڵێ (کەرەستەی جوتەکانیان بشکێنن، ئاگر بەربدەنە ماڵەکانیان و گونیە گەنمەکانیان، خۆڵەمێش بکەن بەسەر کێڵگەکانیاندا، لەبەرئەوەی لەوێوە ئازارەکان هاتنەدی، بە زۆر دەمیان داخەن تا هەر کەسێك بیانبینێ بێزاری دەبڕن بەرامبەریان، بەڵکو هەتا خۆیان دووربگرن بۆ ئەوەی وەك ئەوانیان

ڵنەیەت، هەروەها دەڵێ (ئاخ.. ئەو کۆیلانەی کە بە کۆت بەندکراون بەشێوەیەکی هەڵچونی کلۆڵانە هەستن بۆ ئەوەی سەرمان پان بکەنەوە بەو کۆتانەی کە ئازادیان پێکوت کراوە، سەری گەورەکانیان، ئەوانەی کە بەزەیی‌یان تێدا نیە، کێڵگەکانیان سوورکراوە بەخوێنمان! دەوڵەت چی زەرەرمەند دەکات؟ ئەوکاتە لە نێوانیاندا پیاوانی بلیمەت هەڵدەستن بۆ بەرگری کردن لە چەوساوەکان، هیچ گومان لە دەروونیاندا نیە کە ناوی گومان بێت ئێمە کە باوەڕ بە مافیان ناهێنین لە چەوساندنەوەی خەڵکانی دی ئەمەش خەون نیە، تێڕوانینم پەردەی کاتی چڕ دەبڕی کە دواڕۆژ لە چاوماندا ون دەکات، منیش وای دەبینم کە لە ماوەی سەدساڵ چی ڕوودەدات.

با بوفیەکان مێژووی کۆمەڵگا بە مێژووی ململانێی هەمیشەیی دەبینن لە نێوان هەژاران و دەوڵەمەندەکاندا، لە نێوان گەورەکان و گشتدا، ئەم ململانێیە بەردەوام دەبێ لەوکاتەوە کە مەیلی لایەك بەدیار دەکەوێ بۆ بردنە سەری ژیان لەسەر شانی ئەوی تر، لە ئەڵمانیا (فیتلینخ)ی شیوعی خەیاڵ دانی پیادانا بە پێویست بوونی شۆڕشی جەماوەر، هەروەها شۆڕشی سیاسی پێویستە بە شۆڕشی کۆمەڵایەتی پڕبکرێتەوە، گیرتسن/ بیلینسکی/ تیشر نیشفسکی/ دبرو لیوبوف/ ڕۆڵی تاکەکەسی هەڵکەوتیان نرخاند لە مێژوودا، بەپێی تێگەیشتنی خۆیان، هەروەها جەختیان لەسەر ئەوە کردووە کە مرۆڤ ناتوانێ بە تەنهاو بە

ئـیرادەی خـۆی ڕەوڕەوەی مێـژوو بگـۆڕێ، هـێزی ئـەو تاکەکەسـە هەڵکەوتوانە تەنـها گـوزارش کردنـە لـە پێداویسـتی‌یەکانی کۆمـەڵگا، چونکـە گـەل پاڵـەوانی کەمـە لـە ڕوداوە گۆڕانکاریـە مێژوویی‌یـەکاندا، (گیرتسـن) دەربـارەی ئـەزموونی یەکـەم قۆنـاغی شۆڕشـی بـۆرژوازی فەرەنسی سـاڵی ١٨٤٨ دەڵێ (بێگمـان شۆڕشـی ٢٤ شـباط پرۆژەیـەك نەبوو کە پێشـووتر داڕێژرابێت، بەڵکو ئلیهامێکی بلیمەتانە بوو کە لە گـەلی پاریسـەوە دەرچـوو)، سـەرەڕای ئـەوەی دیموکـرات شۆڕشـگێڕە ڕوسەکان لە چوارچێوەی سوشیالیزمی تۆباویدا مانەوە لەگەڵ ئەوەشدا وەك ئایدۆلۆژی شۆڕشی جوتیـاران لـە قەڵـەم دران، هیواکانیـان خسـتە سەرشۆڕشـی گـەل نـەك ڕیفۆرمیسـتە کۆنـەکان، (دبرولیوبـوف) دەڵـێ (مێژوو سـەربوردەی پیاوانی بلیمـەت نیـە) مێـژوو بایـەخ بـە کەسـانێك نادات تەنانـەت بلیمەتـەکانیش، لەبەرئەوەی بایەخێکی تایبـەتیان هەیـە لای گـەل، لای مرۆڤایـەتی، مێـژوو مێـژووی دەوڵـەت نیـە، وا پێویسـت دەکات کە بابەتی سەرەکی مێژوو ژیانی گەل بێت، کاتی ڕۆڵی تاکەکەس ڕوون دەکەینەوە پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە (چۆن توخمە زیندووە پێشکەوتووەکان خۆی نواند کـە توانـی لەگەلەکـەیدا ئاشـکرای بکـات، مێژووی گەلان بە شێوەیەکی یاسایی دەڕوات بەرێوە، مل کەچ ناکات بۆ ئارەزووەکانی خەڵك، تەنانەت ئەو گۆڕانکاریانەی لە سەرەتاشدا دەست پێدەکەن و بە ئاکامن و خراپ نابێت گەر دژی کاروانی سروشتی مێژوو

نەبێت و دژی سروشتی بەرژەوەندی گەل نەبێت، (بیساریف) بیری تیۆری لەسەر ڕۆڵی جەماوەر لە مێژوودا پەرەپێدا، وا بۆی دەچێ کە لێکۆڵینەوەکانی پێشوو بۆ مێژوو زانستی نەبوو لەبەرئەوەی مێژوونوسان لە ژیانی گەلان نەکۆڵیونەتەوە، تەنها بە لێکۆڵینەوەی مێژووی دەوڵەتەکان/ پادشاکان/ داگیرکەران/ نەبێت، مەسەلەی ڕەوشی جەماوەر یەکێکە لە مەسەلە سەرەکیەکان لە مێژوودا، لێکۆڵینەوەی مێژوو بەوەش بایەخی پێدراوە کە ڕێگا دەکاتەوە بۆ تێگەیشتن (چۆن جەماوەر هەست دەکات و بیردەکاتەوە؟ و چۆن دەگۆڕێ؟) ئەو بارودۆخانەش چی‌یە کە بووەتە هۆی گۆڕینی هێزی ئابووری و هزری، ئەو شێوانە چین کە دەبنە هۆی گۆڕینی هەڵس و کەوتیان، ئەو سنوورە چەندە کە سەبری گەل دەوەستێ لە بەرمیدا؟ لەسەر مێژوو ئەوەیە کە چیرۆکی ژیانی جەماودر بە ڕاستیو عەقڵانی بنوسێتەوە هەروەها ڕووداوە کەسایتی‌یەکان کە شوێن لە مێژوودا دەگرن و کاریگەریان هەبووە بۆ سەر جەماوەر لەگەڵ ڕاڤەکردنی ئەو ژیانەن ئەو مێژووەیە مرۆڤ بیرمەند ڕادەکێشێ (بیساریف) دەڵێ (جەماوەر بێبەش لە خوێندن و فێربوون یا ئەوەتا ملی پێ کەچ دەکرێ یان بەشداری لە بزوتنەوەکاندا دەکات بەشداریەکی ئەندامێتی، بەبێ هۆش هەر بۆیە تا ئێستا هێزی زیندو لە گەلاندا ڕۆڵی خۆی نەدیوە لە ڕووداوە مێژوویی‌یەکاندا تەنها ڕۆڵی ثانوی نەبێت چوارچێوە ڕامیاریەکان گۆڕان

و دوڵەتەکان دروست بوون هەندێ دەوڵەت ڕوخاو بەڵام هەموو ئەمانە دەستیان بۆ گەل نەبرد، بێئەوەی پەیوەندی لە نێوان کەسەکاندا بگۆڕدرێ یان دابڕمێ بێجگە لەوەش پەیوەندیە چینایەتیەکان و پەیوەندیە ئابووریەکان دەستیان لێوە نەدرا) بەو شێوەیە کار وا ڕۆیشت تا کۆتایی سەدەی هەژدەهەم لەگەڵ پێشکەوتنی هوشیاری جەماوەر ڕۆڵی خۆی بینی لە ڕووداوە مێژوویی‌یەکاندا، ئەمەش (بیساریف(ی گەیاندە ئەو بۆچوونە کە بڵێ (دیموکرات شۆڕشگێڕە ڕوسەکان نزیک بوونەوە لە ڕوانگەی مێژووەوە لە ڕۆژمێری ڕۆڵی جەماوەر لە مێژوودا، (بیلینسکی بۆ بەهێزکردنی ڕۆڵی جەماوەر لە ڕووادوەکانی شۆڕشی ١٨٣٠ی فەرەنسادا دەڵێ (گەل منداڵێکە، بەڵام منداڵێکەو گەشە دەکات، پەیمانی داوە خۆی بکاتە پیاوێك کە بە هێزو بە گوڕەوە دەڕژێ.. تا ئێستاش لاوازە بەڵام ڕوبـاری ژیانی نیشتمانپەروەری لە خۆیدا هەڵگرتووە، وەرگرتنی باوەڕ وە کوژانەوەی بینین لە دەستەدا (کۆمەڵگای خوێندەوار) مەبەستی بلینسکی لە کۆمەڵگای خوێندەواری بۆرژوازی‌یە کە گەیشتە دەسەڵات لە فەرەنسادا دوایی گۆڕدرا لە چینی شۆڕشگێڕانەوە بۆ ژینی دژی شۆڕش، (تشیر نشیفسکی) دیموکرات خوازی شۆڕشگێڕی ڕوسی زۆر چاك تێگەیشت لەوانەی تر لە لایەن تێگەیشتنی زانستیانە بۆ ڕۆڵی جەماوەر لە مێژوودا هەروەها ڕۆڵی چینە پێشکەوتووەکان/ شۆڕشگێڕەکان لە پێشکەوتنی کۆمەڵی

سیاسی‌دا لەنین لە خۆیەوە نەیوتووە (نوسینەکانی "تشیر نشیفسکی" بۆنی شۆڕشی چینایەتی لیّ دیّت)، (تشیرنشیفسکی لەوە زیاتر ڕۆیشت و پێی داگرت کە جەماوەری زەحمەتکێش هێزی بزوتنەوەیە لە پێشکەوتنی مێژوودا، ڕەوشی مێژووی ڕوسیا کە تیایدا دەژیا لە دواکەوتویی ئابوری و نەبونی بزوتنەوەی کرێکاری لەوکاتەدا دیموکراتە شۆڕشگێڕە ڕوسەکان نەیانتوانی لە چوارچێوەی سوشیالستی تۆباویدا و تێگەیشتنی ئایدیالیستانە بۆ مێژوو دەربچن، نەیانتوانی یاساکانی گۆڕینی کۆمەڵگا بدۆزنەوە، هەروەها نەشیان توانی لە دیموکراتیەتی شۆڕشگێڕیدا بچن بەرەو کۆمۆنیستی زانستی، ئەنگلس دەڵێ (هەموو مادیەکانی پێش مارکسیزم خیانەتیان کرد لە مادیەتدا لە تێگەیشتنی مێژووی کۆمەڵگا) مارکس و ئەنگلس یاساکانی گۆڕانی کۆمەڵگایان دۆزیەوە مارکس لە کتێبی (بەشداری کردن لە ڕەخنی ئابوری و سیاسی‌دا) دەڵێ (لە بەرهەم هێنانی هەرەوەزی ژیانی خەڵکدا ئەوانە دەچنە نێو پەیوەندیەکی دیاریکراوی پێویست سەربەخۆ لە خواستیان، لە پەیوەندیە بەرهەمیەکاندا پێك دێن بۆ پێشکەوتنی هێزی بەرهەمی مادیان، ئەو کۆمەڵە پەیوەندیە بەرهەمانەش ژێرخانی ئابووری کۆمەڵگا پێك دەهێنن، بنەمایەکی سەرەکی دروست کە سەرخانی ماف و سیاسی لەسەر دابین دەکرێ، کە هەندێك لە هۆشی کۆمەلایەتی لەگەڵ خۆیدا پێك دەهێنێ، شێوازی بەرهەمی ژیانی مادی پێویست بەکارەکانی ژیانی

گشتی دەکات، وەك كۆمەڵایەتی و سیاسی و ڕۆحی، هوشیاری خەڵك بوونیان دیاری ناکات بەڵکو بە پێچەوانەوە بوونی کۆمەڵایەتیان هوشیاریان دیاری دەکات)، پێشکەوتنی هەر کۆمەڵێك بە پێشکەوتنی هێزی بەرهەم دەست پێدەکات پێش هەموو شتێك بە گۆڕینی کەرەستەکانی کار، لەگەڵ باشکردنی ئەو کەرەستانەدا خەڵکان خۆیان پێش دەخەن، شێوازی هەڵس و کەوتیشیان دەگۆڕێ بۆ کارکردن، دیاریشە کەرەستەکان بەرهەم خەڵك خۆی دروستی دەکات و خۆشی پێشی دەخات، مارکسیەکان وای بۆ دەچن و واش لێکی دەدەنەوە کە جەماوەری زەحمەتکێش هێزی سەرەکی بەرهەم هێنانە لە کۆمەڵگادا ئەویش دروست کەری هەموو هێزە مادیەکانە کە بزوێنەری یەکەمە بۆ کاری بەرهەم دوایش بۆ مێژووی کۆمەڵگا، پێشکەوتنی هێزی بەرهەم مەرجێکە بۆ سازدانی پەیوەندیەکانی بەرهەم، پەیوەندیە بەرهەمە نوێکان یاریدەی پێشکەوتنی هێزی بەرهەم هێنان دەدەن، بەو شێوەیە پەیوەندی بەرهەمە کۆنەکان دەبنە لەمپەرێك لە بەردەم پێشکەوتنی کۆمەڵ ئەم هۆیەش دەبێتە هەڵگیرساندنی شۆڕشی کۆمەڵایەتی، پاڵپشت بە هێزی کۆمەڵ. پێشکەوتوو، زەحمەتکێشان بۆ ڕماندنی پەیوەندیە بەرهەم هێزە کۆنەکان، بە کردنەوەی ڕێگا بۆ پێشکەوتنی پەیوەندیە بەرهەمە نوێکان، ئەمەش ئاسۆیەك دەبێ بۆ پێشکەوتنی تری بەرهەم، گەشەکردنی شێوازی خەڵکان و چالاکیان، لەگەڵ گۆڕینی بنەڕەتی

کۆمەڵایەتی ئابووری بادانەوەیەکی خێرا دروست دەبێ لە سەرخانی کۆمەڵایەتیدا، بەهۆی گۆڕینی ژیانی خەڵکان بە تایبەتی کۆمەڵایەتی هەروەها هوشیاری کۆمەڵایەتیشیان دەگۆڕدرێ. ئەوەی سەرەوە دیالیکتیکی گۆڕانی کۆمەڵە کە مارکس دۆزیەوە، (لەنین) بۆ ئەو بادانەوەیە کە مارکس و ئەنگلس پێی هەستان لە تێگەیشتنی مێژوو، یان بەشێوەیەکی وردبینتر، پابەند بوون بە پراکتیك و خۆبەستنەوە بە مادیەت لە بواری دیاردە کۆمەڵایەتیەکاندا، دوو نموونەی سەرەکی لە تیۆری مێژووی پێش خۆیدا بەجێهێشت.

یەکەمیان/ ئەو تیۆرانەی پێشوو لە باشترین حاڵەتدا تەنها سەیری پاڵنەرە فکریەکانی دەکرد بۆ پێشەوەچوونی گرج و گۆڵی خەڵکان بۆ مێژوو، بێئەوەی بگەڕێن بۆ هۆکارەکانی ئەو پاڵنەرانە، پێویستە یاساکانی بابەتی گۆڕینی سیستەمی پەیوەندی کۆمەڵایەتی هەست پێ بکەین، بێئەوەی سەیری ڕیشەی ئەو پەیوەندیانە لە ئاستی گۆڕینی بەرهەمی مادیانەدا بکەین.

دووەمیان/ ئەو تیۆرانە بایەخیان بە گرنگی کاریگەری جەماوەر نەدەکرد، لە کاتێکدا مادیەتی مێژوویی یەکەم شت بوو کە ڕێی دا بە لێکۆڵینەوەی مەرجە کۆمەڵایەتیەکان بۆ بژێوی جەماوەرو گۆڕینی ئەم ڕەوشە بە شێوەیەکی وردبینی مێژوویی سروشتیانە، سۆسۆلۆژیای پێش مارکسیزم وا سەیری کۆمەڵ دەکات کە شتێکی چەق بەستوو

نەگۆڕە یەکەم جار هاتە ئاراوە تا هەتا هەتایی، یان تەنها چەند کەسانێك بن وەك کۆمەڵێکی میکانیکی لە تاکەکان و دەگۆڕدرێـن بـەهۆی مـەیلی هـەندێ تاك لە پادشاو داگیرکەران و زانایان.. مارکسیزم بەربەستێکی دانا بۆ ئەو تیۆرە نازانستیانە، کە ئاماژەیان بە کۆمەڵ دەکرد کە وەك سروشت وایە کە هەمیشە لە گۆڕاندایە و گۆڕانی کۆمەڵگا پێویستە وا تێ ی بڕوانری کە کارێکی مێژوویی سروشتیانەیە، واتە یاسایییانە، مارکسیزم کۆمەڵگا لە هـەموو ڕوویەکـەوە لێ ی دەکۆڵێتـەوە لـە ڕووی ئـاڵۆزی و دژە ناوەکییەکانییـەوە وەك کـارێکی پێشـکەوتوو تـێ ی دەڕوانـن واتـە گەیشـتن لـە پێکهاتەیـەکی کۆمەڵایـەتی ئـابووری بـۆ شـێوەیەکی دی لـە ڕێ ی شۆڕشـەوە دەبـێ واتـە لـە ڕێ ی ململانـێ ی چینایەتییەوە دەبێت، ئاکامی ئەو بادانەوەیەی کە مارکس و ئەنگلس دیتیانەوە لە تێگەیشتنی مێژو وای لێهات بووە بنەمای گۆڕینـی کۆمـەڵ وەك مێژووی کارو کۆمەلایەتی خەڵك سەیر دەکرا، مارکس و ئەنگلس لە ڕێ ی تێگەیشتنی نوێ ی مێژووەوە ڕەخنەیان گرتە هەموو تیۆرەکـانی سۆسیۆلۆژی ئایدیالیسـتی نازانسـتی ڕەخنەیـەکی قـوڵ پێـش هـەموو شـتێك ڕەخنـەیان گرتـە فەلسـەفەی مێژوویـی کـە هیگـڵ (هیگڵـە چەپڕەوەکان) پـێ ی هەستان، مارکس و ئـەنگلس دەڵێـن (تێگەیشـتنی هیگڵ بۆ مێژوو پێویست بوونە بە ڕۆحی ڕەها کە پێشکەوتن بە خۆیـەوە دەبینێ واتە مرۆڤایەتی هیچ نانوێنێ تەنها ئەوە نەبێت کە جەماوەرێکە

هەڵگری ئەو ڕۆحەیە کە بەبێ هوشیاری یان هوشیاریەوە هەڵ دەگرێ)،
هیگڵ وەك مادەیەکی سلبی بۆ داهێنانی ڕۆحی ڕەها کە خۆی دەنوێنێ لەژێر شێوەی ڕۆحی جیهانی و ڕۆحی نەتەوەییدا، ئەو تیۆرە ئایدیالیستەی کە هیگڵ پێی هەستا لێڵیەك بوو لە فەلسەفەکانی خاوەن هەڵگرانی بیری هیگڵ واتە لەلای چەپەکانیان و ڕاست ڕەوەکانیان، هیگڵە چەپڕەوەکان وەك (برونو بادیر) و زەحمەتکێشان وەك مادەیەکی بەستەڵەك دەبین واتە (دوژمنی ڕۆح) و پێشکەوتن بە شێوەی گەمژە سەیری جەماوەریان دەکرد، مارکس دەربارەی تیۆری هیگڵە چەپڕەوەکان دەڵێ (ئەو پەیوەندییە کە (برونو) دۆزییەوە لە نێوان (ڕۆح) و (جەماوەر) کارێکی کردەیی نیەو بێکۆتاییە هەروەها سڕینەوەی نیە ڕەخنەگرانەیە بۆ چەمکی هێگڵیانە بۆ مێژوو، ئەم چەمکە تەنها گوزارش کردنێکی زۆر سۆزداریە لە باوەڕی ئەڵمانی مەسیحیەتدا، لەمەڕ دژایەتی (ڕۆح) و (مادە)، (خوداوەندو جیهان) ئەم دژایەتیەش وەك ئەوەی کە لە مێژوودا (هەندێ خەڵکانی هەڵبژێردراو لەژێر شێوەی ڕۆح (کاریگەر) بەرامبەر بە مانەوەی مرۆڤایەتی وەك ئەوەی خەڵکان ڕۆحانی نەبن وەك ئەوەی (مادە) بن مارکس ئەم دروستکراوە (فەلسەفە مێژوو)ییەی چاند،
هەروەها (لەنین) دەربارەی فەزڵی مارکس بۆ مەسەلەی دروست بوونی (مێژوو)دا دەڵێ (خەڵکان خۆیان مێژوویان دروست دەکەن) مەتریالیزمی

مێژوویی ڕۆڵی هرزو زانست و تەکنەلۆجیاو داهێنەران و زاناو پیاوانی دەوڵەت ڕەت ناکاتەوە لە پێشکەوتنی کۆمەڵدا بەڵام جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە هێزێکی دیاری کراو نین یان هێزێکی یەکلاکەرەوە نین بۆ ئەو پێشکەوتنە.

ڕۆشنگەران و مێژوو:

کۆمەڵناسانی پێش مارکسیەکان ڕۆڵی جەماوەریان لە دروست کردنی مێژوودا وەلا نابوو بەڵکو ڕۆڵی تاکەکەسیان دەخستە پێش ڕۆڵی کۆمەڵو تاکەکەسیان بە دروست کەری مێژوو دادەنا، وەك پاڵەوانان پادشاو سەربازەکان و زاناو فەیلەسوف و داهێنەرەکان، ڕەگی ئەو بۆچوونەش دەگەڕێتەوە بۆ تێگەیشتنی ئایدیالیستی بۆ مێژوو کە بیری دەکردە هێزێکی دوا بزوێنەر لە مێژووی کۆمەڵگادا، ڕۆڵی مادیەت و پێشکەوتنی شێوازی بەرهەم شێوازی ژیانی خەڵکیان وەلانابوو، ئەم بۆچوونەش لەلایەن خاوەن کۆیلەو دەرەبەگەکانەوە سەری هەڵدا،

پیاوانی بیرمەند کە نوێنەرانی چینی سەرەوە بوون کە دەیانڕاوانی تیۆرەکانیان دەبنە هۆی چڕی حەتمی بۆ کۆمەل دوا بزوێنەر بۆ مێژوو واشیان دادەنا کە هزر خەڵك بەڕێوە دەبات، (ئەفلاتون) و پیاوانی لاهوتی سەدەی ناونجی (توما ئەکوینی) و (یوسوبی) و (بریکلی) و (جوزیف) و (دومیستر) و (هیگڵە نوێکان) و (کانتە نوێکان) و (براگماویەکان) ئەوانە هەموو وا سەیری جەماوەریان دەکرد کە دژی ڕۆح و هزرو مەدەنیەت و ڕۆشنبیرین و ناتوانن ڕۆڵی سەربەخۆیانە ببینن لە مێژوودا، بیرمەندە لاهوتیەکان (ئۆگستین) و (تۆما ئەکوینی) (یوسوبی قەس) مێژوویان وەك ڕاستیەك (ئیرادەی خودا)یی سەیر دەکرد، گەلان و کردەوەو تێکۆشانیان وەك کەرەستەیەك بۆ (ئیرادەی خودا)یی دەڕوانی، بەڵام ئازارو ئەشکەنجەی جەماوەر لە بارودۆخی جێبەجێ کردنی دروست کردنی کۆمەڵایەتیدا بەکاری شەیتان ڕاڤە دەکرد کە گەلانیان لە ڕێی ڕاستی خودایی لادەبرد، لەسەر بنگەی ئەوەی کە سزای خودایەو بە مرۆڤی دەگەیەنێت بۆ ئەو تاوانانەی کردوویانە، لەنێو ئەو ئایدیالیستانەدا بیرمەندی وەکو (ڤیکۆ، ڕۆسۆ) هەبوو کە پەیوەند بەتینیان هەبوو لەگەڵ جەماوەردا وە ئامارژەی ڕۆڵی جەماوەریاندا بۆ پێشکەوتنی ژیانی کۆمەڵایەتی (ڤیکۆ) نەك ڕۆڵی جەماوەری نیشان دا لە پێشکەوتنی دەوڵەتدا بەڵکو لە پێشکەوتنی ڕۆحی و داستانە شیعریەکانیشدا ئامارژەی پێکردن (ڕۆسۆ) لە شۆڕشی فەرەنسادا

(١٧٨٩) ژیا باڵادەستی هزری گەلی پێش خست لەنێو فەرەنسادا وە مافی بە جەماوەردا بۆ گۆڕینی ڕژێمی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ڕاپەڕاندنەکان دژی چەوسێنەران، ڕۆشنگەرانی فەرەنسی سەدەی هەژدەهەم بە تایبەتی کە پێك هاتبوون لە ئایدۆلۆژی بۆرژوازی بە توندی ڕەخنەیان لە سیستەمی دەرەبەگی دەگرت و لە کارو کردەوەکانی پادشا دەرەبەگەکان و دروشمی سەربەستی و یەکسانی و برایەتیان هەڵکرد، سەرەڕای ئەوەش جەماوەریان بە دروست کەری مێژوو نەدەزانی وەك بابەتێك بۆ مێژوو دەیانڕوانیە جەماوەر، مێژووی مرۆڤایەتی لە ڕوانگەی ڕۆشنگەرانی سەدەی هەژدە هەروەك (دیدرو) دەڵێ (مێژووی چەوساندنەوە بوو، کۆمەڵێك لە فێڵبازو ساختەچی پێی هەڵدەسن)، ڕۆشنگەران هۆکار کۆیلەیەتی و چەوساندنەوەیان نەدەزانی لە مەرجە ئابوریەکاندا بۆ پێشکەوتنی کۆمەڵ بەڵکو هۆکاری کۆیلایەتی و چەوساندنەوەیان دەگەڕانەوە بۆ نەزانینی جەماوەر یان بۆ تێنەگەیشتنی جەماوەر، هەروەك (هیلفیتس) دەڵێ (چەوساندنەوە ئەو کارەساتە مرۆڤایەتیە قورسەیە، پێش هەموو شتێك ئاکامی نەزانینی جەماوەرە، هەموو جەماوەرێك سەربەستە لە (البداءة) بەڵام چۆن ئەو سەربەستیە ڕاڤە بکەین، ئەو ڕاڤەکردنەش خۆی لە نەزانینی جەماوەرەوە دەبینێ، ئەویش باوەڕ پێکردنە گەمژەکەیەتی بە چاوچنۆکان) بە ڕای ڕۆشنگەران پێویستە خەڵکان فێرکرێن بۆ ئەوەی سەربەستی باڵادەست

بێت هەروەها یەکسانی و برایەتی، فێرکردنی خەڵکان لە ڕێی ڕۆشنبیران و ڕۆشنگەرانەوە دەبێت، ڕوانینی بۆرژواکان کە ڕۆشنگەرانی فەرەنسی سەرقاڵ کردبوو ئەویش جەماوەری (نەزان) ناتوانێت مێژووی خۆی دروست بکات، (بۆیە هزر جیهان بەڕێوە دەبات) وەك ڕۆشنگەران دەڵێن لێرەشەوە بەرهەمێکی لۆژیکی لەدایك بوو ئەویش (دروست کەری مێژوو ئەو ڕۆشنبیرانە یان ئەو ڕۆشنگەرانەن کە بێ لایەنی لە لایەن گەلەوە نابینن (بەشێوەی کۆمەڵ)، ڕۆشنگەرانی بۆرژوا ڕوانگەی خۆیان دژی سیستەمی دەرەبەگ و دەوڵەتی دەرەبەگ بوو هەروەها ئاراستەی دینیشیان دەکردو بە تایبەتی کڵێسە بۆیەش ڕووکارێکی پێشکەوتنخوازانەیان وەرگرت.

ڕاڤەکردنی جوگرافیایی بۆ مێژوو:

هۆکارە جوگرافیاکان وەك باران کەش و ڕووبارو خاك و سامانی کانزایی یەکێکە لە هۆکـارە سـەرەکیەکانی گۆڕانـی ڕەوتـی مێـژووی بەشـەری و گواستنەوەی شارستانێتی مرۆڤایەتی لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دی، ئـەو هۆکـارەو گشـتییەکانیان مـرۆڤ ئامـادە دەکـات بـۆ بەرگرییـە گشتییەکان کە وای لێدەکات زاڵیان کات بەسـەر سروشت و کۆمـەڵگادا، دوایش هـەر ئەوە کە چارەنوسی ئەوەی دەداتێ کە لە توانایدا بێت و بتوانێت بەسـەر ئاستەمە سروشـتی و کۆمەڵایەتیـەکاندا کـە بەربەسـت دەبـن لەبـەردەمیاندا زاڵ بێـت بـە سـەریاندا، ڕەگـی ئـەو بۆچوونانــە دەگەڕێتـەوە بـۆ ئـەو زانـا یۆنانیانــەو فەیلەسـوفە یۆنانیانــە لــە پێـش هەموویانەوە (ئەبوقراط) و (ئەرستۆ)، (ئەبوقراط) کە ناسرابوو بە (باوکی پزیشـکی) لـە کتێبەکـەیدا بەناوی (کاریگـەری هـەواو ئاوو شـوێن لەسـەر جەستە) هەروەها (ئەرەستۆ)ش لە کتێبەکەیدا کە بەناوی (سیاسەت)ەوە

دای ناوه کە پێشکەوتنی یونان لە بیرو سیاسەتدا دەیگەڕانەوە بۆ هۆکاری دەوروبەر کە شوێنی وڵاتەکەی تێکەوتبوو لە نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوادا (ئاسیاو ئەوروپا) چونکە کەشی وڵاتەکەی لەبار بوو لەبەر ئەوەش ڕۆمانیەکان لە سەردەمیدا گوێزرانەوەو بووە هۆکاری جوگرافی (ابن خلدون)یش یەکێك بوو لە زانا عەرەبەکانی سەردەمی خۆی بۆ ڕاڤەکردنی هۆکاری جوگرافی بۆ مێژوو، هەر بۆیە زەوی دابەش کرد بۆ حەوت ناوچەی جوگرافی بۆ لێکۆڵینەوەی مێژوویی ئەمەشی بۆ ئەوە کرد کە پێشکەوتنێ ببینێ لە شارستانیەتی عەرەبداو هۆکەیشی بۆ شوێنی جوگرافی ناوچەی عەرەب دەگەڕانەوە کە لە جێگایەکی لەباردا دەژیان، بیری جوگرافی کاریگەری کردە سەر (ابن خلدون) بیری (سترابو ٢٤ ب.م) کاریگەری کردبووە سەر (ئەرەستۆ)، (سترابو) زەوی بۆ پێنج ناوچە دابەش کرد، یەکەم گەرمەو بۆ کارکردنی هەمیشەیی دەست نادات لەبە ئەوەی زۆر گەرمە، دوانیشیان ساردن و بۆ کارکردنی هەمیشەیی دەست نادات لەبەرئەوە زۆر ساردە، دوانیشیان لەبارن بۆ پێشکەوتن باشن و دەتوانرێ بە ئاسوودەیی ژیانی تیا بەرقەرار بێت، (مونتسکیو) دیاردەی (تاوان)ی بە ڕاڤەیکی جوگرافیایی ڕاڤە کرد وای دەبینی کە تاوان لە ناوچە گەرمەکاندا زیاتر ڕوودەدەن وەك لە ناوچە ساردەکاندا، واتە ئەو ناوچەیەی کە لە هێڵی (الاستواء) نزیکە زیاتر تاوانی تیادا سەرهەڵدەدات (مونستکیو) لەوە زیاتر دەڕوات بۆ ڕاڤەکردنەکەی

کاریگەری ئاوهەوا لە شارستانیەت و کۆمەڵ و مرۆڤدا، جیاوازیـەکانی نێوان نەتەوەکان لە سیستەمی سیاسی و ئاکاریاندا (مونتسکیو) وای بۆ دەچێ کە هۆکارەکەی بۆ کەش و جگرافیاکەی دەگەڕێنێنـەوە گەندەڵی سیاسی زۆر دەبێ کە زیاتر لە هێڵی (الاستواء)ە وە نزیك دەبینەوە، لای ئەو ناوچەی گەرم و یاسا ئاکاریان و سەربەستی بە سیاسی‌یەکان بـە هیـچ شـێوەیەك لەگـەڵ یـەکتردا نـاگونجێن لـە ناوچـە گەرمـەکاندا (مونتسـکیو) یاسـا ئاکـارە بڵاوەکـانی لـە کۆمـەڵی فەرەنسـی لـەزەمانی خۆیدا بە بنچینە دادەنا بۆ بڕیاردان بەسەر کاری تاك و کۆمـەڵگادا، وای دادەنا کە خۆدوورخستنەوە لەو یاسایانە دوورکەوتنەوەیە لە ئاکـاری خـۆی، ڕاستیش جیـاوازێ لـە نێـوان نەتـەوەکاندا لـە بـاری دروسـت بووینـەوە ئەوە جیاوازی‌یـە لە نێـوان سیسـەمی دروسـت بـوون و یاسـا کۆمەڵایەتیـەکاندا، هـەندێ پسـپۆڕانی هاوچـەرخی تـاوان تیۆرەکـەی مونتسکیو وەك بنچینە بە ڕاست دەزانن، مامۆستا (ئەدون بکنن) زیاتر تیۆرەکـەی (مونتسـکیو)ی بەڕاسـت ئامـاژە پـێکردوو ئـەویش بـەهۆی لێکۆڵینـەوە ئاماریەکانیـەوە کـە لـە ئـەڵمانیاو فەرەنسـاو ئیتالیـا پـێی هەستا، بنەمای ڕاڤەکردنی جوگرافی بۆ مێژوو لەکاتی جەنگی جیهانی یەکەمدا لە ئەڵمانیا زیاتر جەختی لەسەر کرایەوە بە درێژایی دەسەڵاتی نازیـەت ڕێبـازی جوگرافـی سـەری هـەڵدا بـەناوی "Geopolitics" و "Geopolitics) واتا جوگرافی سیاسی بۆ یەکەم جار لە جەنگی جیهانی

یەکـەمدا بڵاوبـووەوەو کـاری پـێکرا دوای ئـەوەش لـە زۆربـەی وڵاتـە ئەوروپییەکان کاری پێکرا لە نێوان هەردوو جەنگدا ئارمانجی سەرەکیش هێنانەدی خزمەتی حکومەت بوو لە مەیدانی سیاسەتدا لـە مەلەسـەی جوگرافیادا، زانـای سیاسـەتمەداری سـویدی (Radolf Kjelen) ئـەندامی پەرلـەمانی سویدی یەکەم کەس بـوو کـە ئـەو مەسـەلەیەی ورووژانـد بـە کاریگـەرێتی زانـای جوگرافـی ناسـی ئـەڵمانی فریدریـك راتـزل (Ratzel ١٨٤٤- ١٩٠٤) کـە وای دەبینـی دەوڵـەت وەك مـرۆڤ وایـە لـە لایـەن پێکهاتەو چالاکی‌یە وەزیفەکانیدا وەك ئەو کەسانە وایە کە دەوڵـەتیان لێ پێـك دێـت لـە لایـەن پەیوەندیـەکانیان بەیەکـەوە لەگـەڵ دەوڵـەتدا وەك ئەندامی جەستەی مرۆڤ وان کە هـەر ئەندامێك کارێکی تایبەتی خۆی هەیـەو هـەر هەمووشـیان هاوکـاری دەکـەن و لـە خزمـەتی جەسـتەدان، هەندێکیان وەزیفەی هەندێکیانی تر دەبینن ئەگەر بەرژەوەندی جەستەی تێدا بێت، کوێر بە دەستی دەبینێ کەڕیش بە چاوی دەبیستێ، دەوڵەت بە ڕای راتـزل (Ratzel) لە بـوون و بایـەخداندا پێـش تاکـەکانی کۆمـەڵی خستووەو بەڕاقی ترین دەزگای کۆمەڵایەتی سەیری دەکات کە کۆمـەڵ و خێزانیش دەگرێتـەخۆ گـەر وا بێـت کەواتـە دەوڵـەت ئارمانجـەو خـەڵکان بوونە کەرەستەو لە خزمەتیدان، پێویستە لەسەر کۆمەڵ کە مل کەچی داخوازیـەکانی دەوڵـەت بـن گـەر لەگـەڵ هـەندێ بەرژەوەندیەکانیشـیانا نەگونجێ و پێویستە قوربانی بدەن لە پێناویدا هەرکات پێویست بکات،

کاتێك بەرژەوەندی لەش پێویستی کرد کەوا تێك هەڵکەندرێ دەبێ هەڵکەندرێ واش کە بەرژەوەندی دەوڵەت هەروەك چۆن سەرکردە دەیبینێ بۆ بەرژەوەندی دەوڵەت زۆرجار لە ناوەوە جەنگ دەست پێ دەکات و کەسان قڕدەکرێن دەبێ لەسەر هەموو داخوازی سەرکردە جێبەجێ بکەن، دەوڵەت و لەشی مرۆڤ لێك دەچن لەبەر ئەوەی هەندێك ئەندامی لەش لە هەندێکی دیکەیان باشترن لە کارەکانیاندا، هەروەها ئەندامی کۆمەڵیش هەندێکیان باشترن لە هەندێکی دیکەیان لە باری کارو فەرمان و بایەخیانەوە ئاوەهاش لە خوارەوە تا سەرەوە واتە تا سەرکردە، بەڵام پەیوەندی دەوڵەتان بە یەکەوە وەك هەمان شێوە وایە دەوڵەت هەیە لە دەوڵەتی دی پلەیەك باشترە لە ڕووی سەرکردەوەو بایەخیەوە، هیگڵ دەوڵەتی بروسی بە مەزنترین دەوڵەتی دادەنا لە ڕووی شوێنەکەیەوە، شازێتی دەوڵەت بەجێگاکەی پێوانە دەکرێت لە پلەی پێشکەوتنی کۆمەڵایەتیدا وەك ئەو پەیوەندیەی لە نێوان کەسەکانیدا هەیەو هەروەها پەیوەندیان بە دەوڵەتەوە، تەنانەت لە دەوڵەتە دواکەوتوەکانیشدا خەڵکان نابێ دژی دەوڵەتی خۆیان شۆڕش بەرپابکەن بۆ گۆڕینی قەوارەکەی لەبەرئەوەی ئەو دەوڵەتانە (بە نیسبەت دەوڵەتانی ترەوە شازنین) لەگەڵ ئەوەشدا لە تاکەکانی خەڵك ڕاقی ترە، هەروەها گرژی تاکەکەس لەنێو هەر دەوڵەتێکدا بە پێکەوە هەڵکردنیان سەیر دەکرێت لەگەڵ یەکتریدا واتە تاکەکەس لەگەڵ دەوڵەتدا، سیاسەتمەداری

سویدی (RadolfKjelen) دەوڵەتی وەك لەشی مرۆڤ سەیر دەکرد لەدایك بوونیەوە تا پێشکەوتنی و تا نەمانی، هەندێك لە کتێبەکانی گۆڕدران بۆ زمانی ئەڵمانی لە دوا ساڵەکانی جەنگی جیهانی یەکەم، سەرهەنگی ئەڵمانی خانەنشین (کارل) لە ساڵی ۱۹۱۹ پەرەی بەو مەسەلەیە داو لێی کۆڵیەوە کە ناوبراو هەمیشە لەگەڵ هیتلردا پەیوەندی بەتینی هەبوو لە ساڵی ۱۹۲۳ و ۱۹۲٤ کاتێك هیتلر بەند بوو لە میونخ لێکۆڵەرەوان دەڵێن کاریگەری کرد بۆ سەر بیروڕاکانی هیتلر ئەویش لە کتێبی (تێکۆشانم)ی هیتلر بەدی دەکرا، مەسەلەی (Geopolitics) گرنگی پێدرا لە ئەڵمانیادا کە هەندێ لقی تری لێ بۆوە، وەك "Geostatigy و Geo- economic و Geo- medicine" یەکەم بەشیان بایەخ دەدات بە مەسەلەی کاریگەری دەوروبەری سروشی (هۆکار جوگرافی) لەسەر تاك و کۆمەڵ بایەخێکی زۆری پێدرا لەلایەن لێکۆڵەرەوە پیشەواکانی لێکۆڵینە زانستەکان ئەو بایەخەی ئاشکرا کرد بۆ دروست بوونی دوولایەنی فەلسەفی و بایەلۆژی بۆ تاکەکانی کۆمەڵ هەروەها لە لایەنی ڕۆشنبیری و کۆمەلایەتیشەوە کاریگەری خۆی کرد، کاریگەری دەورووبەری جوگرافی دەرکەوت بۆ مرۆڤ لە لایەنی لەش (وەك بیرو دروست بوون و مەزاج)، جیاوازی لە نێوان پێستی زنجیەکانی ئەفریقیاو خەڵکی ئەڵمانیا (کە هتلر بە گەلێکی شازی دادەنان) زانستیانە ئیسپات کرا کە جیاوازی ڕەنگی پێستی ئەڵمانی ڕەنگی پیستی زنجیەکان بنەماکەی دەگەڕێتەوە

بۆ هۆکاری جوگرافی و کەش هەروەها لەسەر لەشی مرۆڤ، هەندێ لە لێکۆڵەرەوان وای بۆ دەچن کە هەندێ بیروڕای ئاینی و سیاسیو ئاکاری دەگەڕێتەوە بۆ جۆری دەوروبەری جوگرافیان، دەوروبەری سارد کە ئەسکیمۆکان تیایدا دەژین، ئەو جێگا ساردیە وای لێکردن، کە بۆچونیان بۆ بیری بەهەشت لایان لە لایەنی دینیەوە هیچ جیاوازیەکی نیە لە دۆزەخ لە دینی ئیسلامیدا هەندێ جار کەش کاریگەری ڕاستەوخۆ دەکات لەسەر هەڵس و کەوتی مرۆڤ بێئەوەی گۆڕانکاری لە پێکهاتەی لەشی مرۆڤدا دروست ببێت، لێکۆڵینەوە بۆ ڕاڤەکردنی مێژوو لە ڕووگای جوگرافیاوە ئەم سێ ڕایەی خوارەوە دەدات بە دەستەوە:

١-ڕای مامۆستا Metinko FF کە مێژووی شارستانیەتی بەشەری دابەش کرد بە شێوە گشتییەکەی بۆ سێ ماوە بەپێی شوێنی ئاو لە ناوچە جوگرافیەکەیدا ئەویش:

أ-ماوەی شارستانێتی کۆن کە لە لێواری ڕووبارەکانەوە دەست پێدەکات وەك شارستانێتی (وادی الرفدین) و (الرافدین)و ئەو شارستانیەتانەی کە لەسەر لێواری ڕووبارەکانی ڕۆژهەلاتی خوارو دروست بوون بە تایەبتی لە (هند) و (چین) ئەو ماوەیە بە (Potamic) ناونرا،

ب-قۆناغی دووەم- گوێزانەوەی شارستانیەتە بەشەریەکان لە لێواری ڕووبارەکانەوە بۆ لێواری دەریاکان کە شارستانیەتی تیا دەرکەوت وەك

شارستانیەتی فینیقینی و یۆنانی لەسەر لێواری دەریای ناوەڕاست ئەو قۆناغەش ناونرا "Thalassic"

جـ-لەم قۆناغەدا بنەمای شارستانیەتەکان گوێزرانەوە بۆ زەریاکان دەوڵەتە گەورەکان سەریان هەڵدا لە ئەوروپا وڵاتە یەکگرتووەکان و ڕۆژهەڵاتی ئاسیادا و ئەم قۆناغەش ناونرا "Oceanic"

٢-ڕا وا هەیە کە دەڵێن جەمسەری شارستانیە بەشەریەکان هەمیشە دەچن بەرێوە لە ناوچەی خوارووە گەرمەکانەوە بەرەو ناوچەی شیمالی سارد لە تۆپی زەوییەوە.

٣-ئەو ڕایەش کە مامۆستا (Zensser) کە زانای بکتریولوژی ئەمریکی هاوچەرخ بانگەشەی بۆ دەکات و دەڵێ (کە مێژووەکان و باو مکروبات و تاعون) ئەو جۆرانە دەمرن و گەشە دەکەن و بڵاو دەبنەوە بە هۆی هۆکاری دەوروبەرو جوگرافیاوە) ئەوەیە کە ڕووی مێژووی مرۆڤایەتی بە لایەکی تردا دەبات و جەمسەرە شارستانیەتە بەشەریەکان دەگوازرێتەوە لە جێگایەکەوە بۆ جێگایەکی تر، مامۆستا "Zensser" تیۆرەکەی لە کتێبێکدا پەخش کردووە لە ژێر ناونیشانی (مشك و ئەسپێ لە مێژوودا) بۆ بابەتەکەی هەندێ نموونەی مێژوویی هێناوەتەوە بۆ ئەوەی بۆچوونەکانی بسەلمێنێ.

ڕاڤەکردنی ڕۆحی بۆ مێژوو:

ئەم جۆرە ڕاڤەکردنە لای هیگڵ پەرەی سەند لەوکاتەدا کە ژیاوە لە ئەوروپا لە ماوەی جەنگەکانی ناپلیۆندا دەژیا هەروەها بڵاوبوونەوەی بیروباوەڕی شۆڕشی فەرەنسی، ڕاڤەکردنی مێژوو لای هیگڵ پەیوەندی پتەوی هەیە بە فەلسەفە گشتی‌یەکەیەوە هەروەها بۆچوونەکەی بۆ گەردوون و کۆمەڵ و مرۆڤ، دەتوانین بڵێین کە گەردوون لە بۆچوونی هیگڵدا بە یەکەیەکی فرەیی بەش بەشی بەناویەکدا چوونە کە پێکهاتەیەکی ئاڵۆزی گرتۆتەخۆ واتەی گەردوون لە یەکە بچووکەکان دروست نەبووە (وەك چۆن مرۆڤ لێکی داوەتەوە) کە پەرش بووە بە فەزادا وەك دارو خەڵك و ماڵ و لەو شێوانە بەڵکو یەکەی بچووکە لە بەشی جیهانی گشتی‌دا لەسەر ئەم بنچینەیەش پێویستە لەو بەشانە بکۆڵینەوە کە (وەك پەخش بوو یەك وایە لە فەزادا کە مرۆڤ بە هەستەکانی دەرکی پێ‌دەکات بە شێوەیەکی هەمیشەیی ئەمەو ئەگەر بمانەوێ تێبگەین لە ڕاستی‌یەکانیان) کەوابێ پێویستە پەیوەندی

بەشەکان بە بەشەکانی ترەوەو بە گشتەوە کە بەشێکە تیایدا بکۆڵێنەوە، بەڕای هیگڵ ئەو گەردوونەی کە هەستی مرۆڤایەتی دەرکی پێدەکات ناتەواوەو (ناقص) دەگۆڕدرێ ئەگەر بە خودی باڵا پێوانە نەکرێ یان هێزی ئاسمانی کە دۆزیویەتەوە، خودی باڵاو ئیرادەی زیرەك یان گەردوونی دروست کەر (خودا) بە ڕای هیگڵ یەکەم قۆناغە لە دروست بوونی جیهاندا واتە بوونی بوونەوەرە، شتێکی تەواوە لە دروست بوونیداو سەرچاوەی خێرو حەق و جوانی لە کاکڵەکەیدا (سام)ەو هەستەکانی مرۆڤ درکی پێناکات گەر موستەحیل بوایە خەڵکان اکنهە دەرك پێبکەن بە دەرکێك هەستی و زیرەکی ئەوا ناویان لەسەرو باڵای هەست و بیریانەوە دادەنا خۆیشی ناچار دەبوو کە خۆی پیشان بدات بۆ خەڵکان لە ڕێگای دروستکراوەکانیەوە بۆ دژایەتیەکانی کە جیهانی سروشتییە ئەو جیهانەی کە تیایدا دەژین یان ئەو گەردوونەی کە هەستەکانمان درکیان پێ دەکەن، بەڵام دوای غایەی ئەو دروست کراوە ئەوەیە بەرزکردنەوەی گەردوونە بۆ سەرەوە کە تیایدا دەژین. بۆ پلەیەك کە بگاتە پلەی دروست کەری بۆ گەیشتن بەوە گەردوونێکی سێهەم دروست دەبێ نزم تر لە پلەی دروست کەر ناسراوتر لە ئاستی گەردوون کە تیایدا دەژین، فەلسەفەی مێژوو لای هیگڵ لەسەر بنەمای گشتی فەلسەفەکەی دەمەزراوە، مێژوو لە بۆچوونی ئەودا کۆمەڵێ ڕووداو نیە (سروشتی یان کۆمەڵایەتی) لەبەرئەوەی ئەو ڕووداوانە گرێ دراون بە گەردوونەوە ئەو گەردوونەی تیایدا دەژین، بەڵکو مێژوو ئەو بیرەیە کە

ئەو ڕووداوانەی هێنایە پێش، هیگڵ ئەو بیرە بە بیری ڕەها ناودەبا یان ئاوەزی ڕەها کە لە پەستمۆلۆژیەکەیدا بەرەنگاری سنووری زەمان و شوێن دەبێتەوەو ناوی لێ دەنێ، سەرو هەموو شتێ، دامان نا کە ئاوەزی ڕەها کە ناو دەنرێ بەسەرو سنووری زەمان و شوێن بۆ مێژوو کە ڕووداوەکەی سنووری زەمان و شوێن نیە، ئاوەزی ڕەهاش کە هەمووی خێرو چاکەیە (کە سەرچاوەی یەکسانی و سەربەستی و جوانی‌یە) دیارە لەسەر ئەو بنچینەیە مێژوو هەمووی خێرو یەکسانی‌یە، (ڕووداوەکانیش کەوا لە مرۆڤ دەکەن وەك ئەوەی شەڕ بن) ئەمەی دوایی وای لە خەڵکان کرد کە تێگەیشتنیان لێڵ بکات لەبەرئەوەی لە جیهانی غەیبانیەت تێ نەگەیشتوون، مێژووی ئاوەزی ڕەهاش (سام)ە لە کاکڵەو مەبەستەکەیدا موستەحیلە لەسەر مرۆڤ کە (کنهە) دەرك پێبکەن، ناچار دەبوو کە خۆی ئاشکرا بکات بۆ خەڵکان لە ڕێگای دروست کەریەوە بۆ دژەکەی، ئەو دژەش ڕووادوەکانە (سروشتی یان کۆمەڵایەتی کە لەو گەردوونەدا ڕوودەدەن کە تیایدا دەژین) کە (هەڵـە)ی پـێ دەڵێن لـە مێـژودا، ئـەوە جوانـترین دیاردەیـە کـە ڕای هیگـڵ خسـتیەڕوو لـە ڕۆژهـەلاتی خـوارو سەرەوەدا لە سەردەمی خۆیدا، خەڵکان بۆ ئیرادەی کەسێك کە بڕیاردەرە یان بۆ سوڵتانێك مل کەچ دەبن یان بۆ ئەو فەرمانەی کە سەربەستی خەڵکان زەوت دەکەن کە بەرژەوەندیان دەشێوێنێ و تەنها خۆیی و داروستەکەی سەربەستی ڕەهایان پێ ڕەوا دەبێ بۆچوونی هیگڵ بۆ ئاوەزی ڕەها کە دەیەوێ بەرز بێت بۆ ئاستێکی بالآی بەشەری لە هەموو

لایەنێکەوە، گەلی ئەڵمانی دروست کرد وەك بازنەیەکی نێوەندی لە نێوان مێژوی ڕەهاو مێژووی ڕۆژهەلاتی خوارو سەرو، لەسەر گەلی ئەڵمانیش پێویستە مل کەچی ڕەها بن بۆ سیاسەتمەداریان و ئەو سەرکردانەی کە خواوەند هەڵیانی بژاردووە بۆ ئەوەی نەتەوەکان ڕزگارکەن و بیانبەنە ژیانێکی باشتر، لەسەر ئەو بنچینەیە گەلی ئەڵمانی خاوەن پەیامێکی ئاسمانی دەبێت و دەبێت بە خەڵکی ڕابگەیەنێت بۆ ئەوەی لە تاریکی‌یەوە بیانباتە ڕووناکی، ڕای هیگڵ وایە کە سەرکردە ناتوانێ بە ئیرادەی خۆی مێژوو دروست بکات، یان ڕەوتی بگۆڕێ بەڵکو ئەو تەنها ئیرادەی خوداوەند جێبەجێ دەکات و ڕۆڵی تایبەتی دەبینێ لە کۆمەڵگادا هەروەها دوایش بەپێی ئەو ئیرادەیە نامێنێ، لێرەدا وا دەردەکەوێ کە سەرکردە زۆرجار نوشوست دەهێنێ لە جێبەجێکردنی پەیامەکەیدا، بە ڕاستی ئەو لە ڕووی خودی بالاوە نوشوستی نەهێناوە کە ویستویەتی ئەو کارەی پێی هەڵسێ کە پێی هەستاوە، سەرچاوەی نوشوست هێنان دەگەڕێتەوە بۆ کەم بوون لە دەسەلاتدا نەك بۆ سروشتی کارکردنەکەی، هیگڵ وای دەبینێ کە دروست بوونی مرۆڤ لە ڕوکارێکی تەواوەوە نیە تەنها لە ڕێگای ئەوەوە نەبێت کە مل کەچ بکات بۆ دەزگا کۆمەلایەتیەکان و لە پێشیەوە (لە دروست بوون و بایەخیەوە نەبێت) دەوڵەت، کۆمەڵ، خێزان و سیستەمی دین و فەلسەفەیی و زمانی و زانستی و هونەری و.. هتد، هیگڵ دەڵی کە دەوڵەتان جیاوازن لە یەکتری بەهۆی دروست بوون و بایەخیانەوە دەوڵەتی بروسی پێشەوایە لە دیدی

ئەودا بە پێویستی دەزانێ بۆ پێشکەوتنی بەشەریەت هەقی خۆیەتی کە بڕیار بدات و دەوڵەتانی تر گوێ بۆ فەرمانەکانی شل بکەن هەقی خۆشیەتی کە جەنگ بەرپا بکات لەگەڵ دەوڵەتانی تردا چ کۆمەڵ بن یان تاك دەوڵەت بن (هەرکاتێك پێویست بکات) بۆ هێنانەدی پەیامەکەی بەڵام دەوڵەتانی تر مافیان نیە جەنگ بەرپابکەن دژی دەوڵەتی بروسی گەر وابێ ئەوا یاخی بوون سەرهەڵدەدات، هیگڵ وای بۆ دەچێ کە هەموو دەوڵەتێك بەلای خەڵکانیەوە بەرزن و ڕێزی هەیەو پێویستە لای تاکەکانی گەلەکەیان جێ‌ی شانازی بن و پێویستە لەسەر خەڵکان مل کەچ بکەن بۆ دەوڵەت و ڕێزی لێ بگرن دەرچوون لەو سیستەمەو دەرنەچن تا بە سەربەستی خۆیان دەگەن، هیگڵ وای دەبینێ کە شۆڕشی گەل دژی دەوڵەت دەرچونە لەو سیستەمەو پێشێل کردنی ڕێبازی سەربەستی‌یە کە خۆیەتی، بەڵام هیگل وای دەبینێ کە هەندێ جار جەنگ لە نێوان دەوڵەتاندا پێویستە ئەمەش بە دواداچوونی ئیرادەی خوداوەندە، یەکەم دەوڵەتیش کە نوێنەری ئیرادەی ئاسمانە دەوڵەتی بروسیە کە هەر خۆی مافی ئەوەی هەیە کە بانگ هێشتی جەنگ بکات دژی دەوڵەتانی تر هەر کاتێك پێویست بێت.

ڕاڤەکردنی مەتریالیزمیانە بۆ مێژوو:

ڕاڤەکردنی مەتریالیزمی بۆ مێژوو لە لایەنی فەلسەفی‌یەوە پێی دەوترێ مەتریالیزمی مێژوویی، مەتریالیزمی مێژوویش خۆی بە فەلسەفەی کۆمەڵایەتی ناسراوە کە (کارل مارکس) و (فردریك ئەنگلس) دۆزیانەوە لە نیوەی سەدەی نۆزدەهەمدا بۆ ڕاڤەکردنی سروشتی دەوڵەت و پێگەیشتنی و بایەخی لە لایەکەوە بۆ ڕاڤەکردنی پێکهاتەی کۆمەڵ لە دوو لایەنەوە ڕامیاری و ئابووری لە لایەکی ترەوە بۆ ڕاڤەکردنی مێژوو و هۆکاری ڕووداوەکان لە ڕوویەکی ترەوە، مەتریالیزمی مێژوویی لایەنێکی کۆمەڵایەتی‌یە لە مەتریالیزمی دیالەکتیکدا کە فەلسەفەی گشتی مارکس و ئەنگلسە کە لە سروشت و گەردوون و یاسا گشتی‌یەکان دەکۆڵێتەوە مەتریالیزمی فەلسەفی و مەتریالیزمی مێژوویی پێکەوە پێوەندی ئۆرگانێکیان هەیەو لە کۆی خۆیاندا (فەلسەفەی

ماركسێتی) پێك دێنن چونكە بی تێگەیشتن لە مێژووی كۆمەڵ لە باری مادیەوە دەركی مادی جیهان، تەواو نابێ و ئەمەش كارێكە كە بە هۆی (ماركس ١٨١٨-١٨٨٣) و (ئەنگلس ١٨٢٠-١٨٩٥)ەوە بە ئەنجام گەیشت و مەتریالیزمی شێلگیر سەری هەڵدا پێش ماركس و ئەنگلس تەنانەت مەتریالیستەكان لە شیكردنەوەی كۆمەڵایەتی مێژوویی‌دا ئایدیالیست بوون و زە ین پەرست و وا بیریان دەكردەوە ئەوە بیرو ئیرادەی پیاوای گەورەو هەڵبژاردراوی كۆمەڵایەتی یان بیروباوەڕی گشتی‌یە كە مێژوو هەڵدەسوڕێنن واتا بە كردەوە شعورو زانیاریی كۆمەڵیان بە خولقێنەری بوونی مادی و ئابووری كۆمەڵ دادەنا نە بە پێچەوانە مەتریالیزم لە مەتریالیزمی مێژوویی‌دا بەو شێوە خۆ دەنوێنێ كە لێرەشدا بەرهەم هێنانی مادی‌یەكە دەوری دیاریكەر لە گەشەكردنی كۆمەڵ دا یاری دەكا، نەك ژیانی مەعنەوی كە خۆی لایەن لق و پۆپی و دابڕاوی هەیە هەر بۆیە بناخەی لە پێش بوونی مادەو لە باش بوونی شعور كە بناخە ناوەندیی كۆڵەكەی بنەڕەتی مەتریالیزمە لەگەڵ مەیدانەكانی مێژوو كۆمەڵدا دەقاودەق دێتەوە، ئەو یاسایانەی كە ماركس دایڕشت بۆ ڕاڤە كردنی گەردوون لەمانە پێك دێت:

أ-یاسای سێ دیاردەكە: دژایەتی‌یەكان و كاریگەریە چون یەكەكان یەكەی دژایەتی‌یەكان: هەموو بوونێك لە سروشتدا لە مەسەلەی مادی هەست پێكراوە یان بیری ئەبستكراد دوای شیكردنەوەی دەتوانین

بیگەڕێنینەوە بۆ توخمە دژایەتیەکانی لە پێکهاتەکەیدا سەرەڕای ئەوەی ئەو توخمانە دژن لە دروست بوونی سروشتیاندا یەکگرتنیان شێوەی فریاگوزاری و کاتی دەردەخات واتە ئەو یەکەی ك دەبینین لە ڕووداو و بیردا یان لە شتە مادیەکاندا شتێکی کاتی‌یەو ئامادەی لێك ترازانە لە هەموو چرکەیەك لە چرکەکانی بووندا لەمەش گۆڕان دروست دەبێت ئەو گۆڕانەش یاسای گشتی‌یە کە مل کەچ دەکات بۆ کارتێکردە لە هەموو هێزی سروشتیدا لەگەڵ ئەم لۆژیکەدا جێگیری حاڵەتێکی فریاگوزاری دەبێت کە بوونێکی کاتی هەیە هەموو شتێ لە سروشتدا مێژوویەکی تایەبتی هەیە لە پەیوەندی بەشەکان بەیەکەوە، پەیوەندی هەموو شتەکان بە شتەکانی ترەوە لەبەرئەوەی هەموو شتێ لە سروشتدا دەگۆڕێ تەنها گۆڕان نەبێ کە ناگۆڕدرێ،

ب-یاسای گۆڕان چەندایەتی بۆ چۆنایەتی و بە پێچەوانەوە:

وای دەبینین کە هەموو شتێ لە سروشتدا لە گۆڕانێکی هەمیشەیی‌دایە واتە کەشتەکان دەگۆڕدرێن لە حاڵەتێکەوە بۆ حاڵەتێکی تر جاری وایە بۆ چۆنایەتی یا بۆ چەندایەتی، لەسەر ئەم بنچینەیە ئەو گۆڕانەی کە بەسەر قەوارەکەیدا دێت وەك شتێکی حەتمی ئەو قەوارەیە دەگۆڕدرێ لە ڕێی ڕوودانی سیفەتە نوێکانەوە کە شتە نوێکە دەگرنە خۆ هەروەك چۆن سیفەتی کۆنی هەبوو لە پێشدا هەر لە ڕێی ئەو سیفەتە نوێیەوە شتە کۆنەکە دەگۆڕدرێ بۆ شتێکی نوێ کە زۆر جیاوازە لە کۆنەکە، بۆ

جیاوازی لە نێوان گۆڕینی چەندایەتی و گۆڕینی چۆنایەتی دەبێ ئەوەمان لەبیر نەچێ کە یەکەمیان زیاترو کەمتر هەڵدەگرن لە شتەکان خۆیاندا یان لە بڕەکەیدا بەڵام گۆڕینی چۆنایەتی گۆڕینی شتی کۆن بۆ شتی نوێ هەڵدەگرێ کە زۆر جیاوازە لێی لە هەموو ڕوویەکەوە، بەڵام گۆڕینی چەندایەتی زۆرجار گۆڕینی چۆنایەتی لێ پەیدا دەبێت و بە پێچەوانەشەوە، بۆ ئەوەی کە شتێك بگۆڕدرێ لە لایەنی چەندایەتیەوە بۆ شتێکی تر کە لە خۆی جیاواز بێت جیاوازیەکی چۆنایەتی پێویستە حاڵەتی گۆڕینی بگاتە گوێزانەوە یان بگاتە پلەکەی زۆر جار ئەو ڕووداوە وەك شتێکی کت و پڕیش ڕوودەدات یان بە خێرایی ڕوودەدات ئەگەر نمونەی ئاومان هێنایەوە کە دەگۆڕدرێ بۆ هەڵم ئەوکاتەیە کە پلەی گەرمی دەگاتە پلەیەکی دیاریکراو کە کاری گۆڕینی تیا دەگرێتەخۆ کە بەشەکانی ئاوی لێ دروست دەبێت خێرایی زیاد دەبێت ئاکامی زیادبوونی پلەی گەرمی کە لەگەڵ کردارەکەیدا لێك دەدات کە ئاویش لە حاڵەتی شلیدایە هێزی ڕاکێشکەر لە توانایدایە لە نێوان بەشەکانی لکاندن ڕووبدات لەنێو ئەو بەشانەدا لەوانەیە ئەوە ڕووبدات.

گەر پلەی گەرمی ئاوەکە زیاد بکرێت ئەوا هەندێ لەو بەشانە دەردەچن و مەیلی جیابوونەوەیان دەبێت، ئەگەر زیاتر پلەی گەرمی بەرزبکرێتەوە ئەوا ئەو بەشانە کە مەیلی جیابوونەوەیان هەبوە هەندێکیان دەبنە بڵق و دوایش بەرزدەبنەوە بۆ نێو فەزا لە شێوەی هەڵمدا ئەو هۆیەش

دەگەڕێتەوە بۆ ئەو ململانێیەی لە نێوان ئەو دژانەی هەیە لە سروشتی کتریە ئاوەکەدا ئەو ململانێیە مارکسیەکان وای ڕاڤە دەکەن کە لەنێو شتی کۆنی (ئاو)و شتی نوێ (هەڵم)دا ڕوودەدات.

جـ-یاسی نەی نەی لێکراو (نفی النفی):

لە دیالیکتیکدا چوار یاسای زەق هەیە: یاسای پێوەندی و گەشەکردنی گشتی/ یاسای تێپەڕبوون لە ئالوگۆڕە چەندی‌یە پلە بە پلەو بەرەبەرەیی‌یەکان و گەیشتن بە ئالوگۆڕی چۆنایەتی لە ناکاو یاسای یەکبوون و خەباتی دژەکان یاسای (نفی النفی) مارکس دەڵێ (هەر بەرەو پێش چوونێك سەربەخۆ لە ناوەڕۆکی ئەو دەکرێ وەك زنجیرە هۆیەکی جۆراوجۆر لە بەرچاو بگرین لە پێوەندی ئەو زنجیرانە لەنێو خۆیاندا بە جۆرێکە کە یەکیان نەی ئەوی تریانە (واتا یەکیان نەفی ئەو تر دەکات) نەفی نەفی کارێکە کە مادە تیایدا شی‌دەبێتەوە بۆ بەشە جیاوازەکانی کە جۆرە سروشتێکی لێك دوورخراوە دەگرێتەوە (بەپێی لۆژیکی یاسای یەکەم) لەبەرئەوەی هەموو نەی لێکراوێك لەگەڵ خۆیدا چرۆی نەی لێکراوی هەڵدەگرێ یان دژایەتیەکەی هەڵدەگرێ، لای مارکسیەکان نەی لێکراو لە کاکڵەکەیدا هۆکارێك نیە بۆ داڕوخان، بەڵکو توخمێکە لە توخمەکانی نوێبونەوەو بیناکردن واتە ڕوودای نوێ دەهێنێتە ئاراوە کە لە کۆن ڕێك تر بێت، بەڕای مارکسیەکان نەی لێکراو کۆن دانارمێنی وەك حەتمیەتێك بەڵکو توخمە جودابووەکانی دەردەهێنێ و ناوچە شل و

شێواوەکەی لادەبات کە لە قەوارەکەیدا هەیە بەمەش توخمە بەهێزەکەی دەپارێزێ کە دەتوانرێ نوێی لێ پەیدا ببێت و بۆ خۆی هەڵی دەگرێ، بەو شێوەیەش نوێ کە لە نەی لێ کراوەوە پەیدا بووە وای لێ دێ دەبێتە شتێکی نوێ یان شتێکی نوێی لێ لەدایك دەبێ کە باشتر ڕێك تر دەبێت لەوی دی ئەمەش ئاکامی نەی نەی لێکراوە. بە ڕای مارکسیەکان نەی لێکراو هۆکارێکە لە هۆکارەکانی پێشکەوتن هەروەها نەی نەی لێکراو هۆکارێکی پێشکەوتنە کە ئەویش پەیوەستە بە مەتریایزمی دیالەکتیکەوە بەڵام پراکتیزەکردنی ئەو فەلسەفەیە بەسەر کۆمەڵدا بە مەتریالیزمی میچۆوویی ناسراوە کۆمەڵ لە دیدی مەتریالیزمی مێژووییەوە مل کەچە بۆ سێ یاساکەی کە باسمان لێوەکرد، کۆمەڵ لە دوو چین پێك هاتووە دوو چینی دژبەیەك لە بەرژەوەندی ئارمانجدا، چینێکی بۆرژوازی مستغلە کە لە خاوەن سامان پەیدابوون و چینێکی تر پرۆلیتاریایە مستغلە کە هەر لە خۆیەوە کارناکات بەڵکو خاوەن سامان کاری پێدەکات، مارکس و هاوڕێکانی لە خاوەنانی ڕاڤەکردنی مەتریالیزمی مێژوویی دەڵێن کە هۆکاری ئابووری تاکە هۆکارە کە کاریگەری خۆی هەیە بۆ پەیوەندیەکانی نەتەوەو گەلانەوەو ڕەوتی مێژوو دەگۆڕێ، مەبەستی هۆکاری ئابووری کە شێوەیەکە لە کەرەستەکانی بەرهەم و یاسا موڵکایەتیە باوەکان ئەمە لە لایەك و لەلایەکی ترەوە ئەو سیستەمە کە دابەش کردنی سامان و قازانجەکان

ملی بۆ کەچ دەکەن لە نێوان بەرهەم هێنەران و موڵکدارەکاندا هەروەها سەربەخۆکاندا لە لایەکی ترەوە، هۆکاری ئابووری لە دیدی ئەواندا پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و سیستەم و شێوەی ژیان و فەلسەفەکەی دەگۆڕێ، هەر جیاوازیەك لە کۆمەڵگادا لە یاساکانی دروست بوونیداو فەلسەفەی کۆمەڵایەتیدا دیاردەیەکە لە دیاردەکانی جیاوازانە لە جۆری ژیانی ئابووری و باو تیایدا، مارکس و هاوەڵەکانی هاوشێوە لێك چوونەکان لەنێو هەندێ کۆمەڵگادا لێك دەداتەوە بەهۆی یاسا دروست کەریداو، پەیوەندی‌یە کۆمەڵایەتی‌یە ژیانی ئابوریان دەگەڕێنێتەوە، کەواتە دەردەکەوێ کە ڕاڤەکان مەتریالیزمی بۆ مێژوو کۆمەڵگای بەشەری دابەش دەکەن لەسەر بنچینەی سیستەمی ئابووریە باوەکەیان نەك لەسەر بنچینەی جوگرافی یان توخمی زمان، واتە هۆکاری ئابووری کاریگەری دەخاتە سەر کۆمەڵی بەشەریەت نەك کاریگەری هەبێ لەسەری، وای دەبینن کە هەر ڕووداوێك لە سیستەمی ئابووری کۆمەڵێك لە کۆمەڵگادا وەك شتێکی حەتمی بەرەو گۆڕانی گەورە دەچێ لە هەموو دیاردەکانی ژیانی کۆمەڵایەتیدا سیستەمی سیاسی، پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکان فەلسەفە دروست کەرەکان و دینیەکان ڕاڤەکەرانی مەتریالیزمیەت وای دەبینن کە هەر قۆناغێك لە قۆناغەکانی بەشەریەت پێی تێپەڕیوە لە پێشکەوتنەکانیدا لە لایەنی ئابووریەوە (بێجگە لە کۆمۆنەی سەرەتایی) ڕاقی ترین قۆناغە لە قۆناغی پێش خۆی، نمونەش

قۆناغی دەرەبەگی شازترە لە قۆناغی کۆیلایەتی زەوی و سەرمایەداریش شازترە لە دەرەبەگ بەو شێوەیە هەموو قۆناغێك لەو قۆناغانە گۆڕانکاریەك هاتووە بەسەر کەرەستەی بەرهەمدا هەروەها بە دوایدا پەیوەندیە کۆمەڵایەتیە باوەکانیش گۆڕاوە کە ململانێیەکی توندی پێوە دیاربووە لە نێوان کەرەستەی بەرهەمە نوێکانو لە نێوان جۆری پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکاندا ئەوەی کۆمەڵگا بۆی ماوەتەوە لە باوباپیرانەوە کە لە قۆناغی ئابووری پێشوودا دەژیان کە جۆرو شێوەی کەرەستەی بەرهەمیان جیاواز بووە لە قۆناغی نوێ، ئەوەش وا دەکات کە ئەو پەیوەندیانە لەمپەرێك بێت لە بەردەم گەشەی کۆمەڵدا کە خۆی لە سەردەمی کۆندا یەکەم هۆی پێشکەوتن بووە، ئەمەش بەندە بە هۆی پەیوەندی کۆمەڵایەتی و کەرەستەکانی بەرهەم تا دەگاتە قۆناغی سوشیالیزم بۆ ئەوەی مێژوونوس کە دەیەوێ لە مێژوو بزانێ یان لە مێژوو بکۆڵێتەوە دەبێ پێش هەموو شتێ جۆری ژیانی ئابووری باوی کۆمەڵگا شیبکاتەوە دوایش بچێتە نێو لێکۆڵینەوەی دیاردە ژیانیەکانی تر /سیاسەت/ دین.. هتد، لەبەرئەوەی ژیانی ئابووری لە دیدی ئەواندا یەکەم بنچینەی متمانە پێکراوە کە هەموو دیاردەکانی ژیانی تری لێ پەیدا دەبێت، کەوابێ مێژوو بە سیفەتی گشتی پێشکەوتنی ڕۆح لە زەماندا و هەروەها سروشتیش پێشکەتنی هزرە لە شوێندا.

ڕاڤەکردنی سووڕی (الدوری) بۆ مێژوو:

هەندێ لە مێژوونوسان هەن لە پێشیانەوە (ابن خلدون) هەروەها مێژوونوسانی سەدەی نۆزدەهەم وەك نیکولای دانیلیفزکی روسی و مێژوونوسی ئەڵمانی شنبکلرو توینبی ئینگلیزی وای دەبینن کە ڕەوتی مێژوو بەپێی سیستەمێکی تایبەتی بەڕێوە دەچێ، ئەگەر ڕوخاندنی دەوڵەت سروشتی بێت ئەو ڕووداوە بە ڕووداوێکی سروشتی دێتە بەرچاو وەك چۆن لە مەزاجی ئاژەڵیدا هەیە کەواتە ڕووخاندن نەخۆشییەکی قورسە ناتوانرێت چارەسەر بکرێت یان بەرزبکرێتەوە، مێژوونوسی ڕوسی (Nikolai Danilevis) لە کتێبەکەیدا کە ساڵی ١٨٦٩ داینابو وای دەرخست کە هەموو مێژووی مرۆڤایەتی لە (کۆمەڵێك ڕۆشنبیری مێژووی جیاواز) پێك دێت بۆ هەریەکەشیان تایبەتمەندی و ڕۆڵی خۆی هەیە لە بەرەو پێش چوونی مرۆڤایەتی لە هەموو لایەکەوە ئەو کۆمەلانە بە دوانزە کۆمەڵە دیاری دەکات کە سەریان هەڵداوە وەك

کۆمەڵەی ڕۆشـنبیری میسری و چینـی ئاشووری و بـابلی و فنقینـی و سامی کۆن و هندی و ئێرانی و عیبری و یۆنانی و ڕۆمانی و سامی نوێ یان عەرەبی و ئەڵمانی و ڕۆمانی و یان ئەورووپی و هەروەها ڕۆشنبیری نیوەی زەوی ڕۆژئاوا بە تایبەتی مەکسیکی، ئەم مێژوونوسە ڕەگەزی بەشەری دابەش کرد بەپێی ئاڵ و گۆڕ کردن لە ڕووداوە ڕۆشنبیری و شارستانیەکاندا بۆ سێ بەش، بەشی یەکەمی ناونا بە گەلە ئەرێیەکان یان لە گەلە داهێنەرەکان کە شارستانیەت لەسەر شانیان دامەزراوە بەشی دووەمیشی ناونا بە گەلە نەرێیەکان یان گەلە تێکدەرەکان وەك مەغۆل و هون و تورکەکان بە تایبەتی (لە یەکەم پێکهاتەی کۆمەڵایەتیاندا) ناوی بەش سێهەمیشی ناونا کە نە تێکدەرن و نە داهێنەرن لە خۆیانەوە بەڵکو چاورەێی ئەو گەلانە دەکەن کە لێیان وەردەگرن، بەڵام مێژوونوسی ئەڵمانی (اوسکار شینکلر) کە لە نێوان سالانی (١٨٨٠-١٩٣٦)دا ژیاوە وای دەبینێ ڕۆشنبیری لە سووڕی ژیانیداو پێشکەوتنیدا بە چوار قۆناغدا تێدەپەرێ وەك وەرزی ساڵی کەش وەك سووڕی منداڵی بە (بەهار) وێك دەچێنێ کە لایەنی سیاسی و ئابووری دەگرێتەخۆ ئەویش بە بڵاوبوونەوەی دەرەبەگایەتی و دەسەلاتی دەرەبەگ لە بڕیارداندا بۆ سەر کۆمەڵ لە هەموو لایەنێکەوە، ڕۆڵی هێزو گەشەکردن بە (بەهار) وێك دەچێنێ کە ئەمەش گوێزانەوەی دەسەلاتە لە لادێوە بۆ شار کە پیشەسازی پەرەدەستێنێ و دەبێتە هۆی

گوێزانەوەی سامان لە دەسەڵاتی دەرەبەگ بۆ دەسەڵاتی چینی ناوەند لە بازرگانەکان، ڕۆڵی هەڵوەرین و داڕمان بە (پاین) وێک دەچێنێ ڕۆڵی پوکانەوەو توانەوە بە (زستان) وێک دەچێنێ، هۆکاری ئەو گۆڕانانە دەگەڕێنێتەوە بۆ شتە غەیبیەکان کە پێویست ناکات بزانرێ لەم حاڵەتەشدا دیاریکراوە کە کاریگەری فەلسەفەی هیگڵ لەسەر شبنکلر بووە بۆ ڕاڤە کردنی مێژوو، شبنکلر لە لێکۆڵینەوەکەیدا لەژێر ناوی (داڕمانی ئاوا)دا کە لە جەنگی جیهانی یەکەمدا نوسیەوە دەڵێ (هەموو ڕۆشنبیریەك وێك دەچن لە لایەن گەشەکردن و پێشکەوتنیدا) بە لەشی مرۆڤ کە ڕەوتی ژیانی بە چەند گۆڕانێك تێدەپەڕن، قۆناغەکانیش قۆناغی منداڵین وەك چۆن لە باری کۆمەڵگا دواکەوتووەکاندا لە لایەنی ڕۆشنبیریەوە دواکەوتوون و دوایش سیستەمی سیاسی و سەربازیان گەشەدەکات و هۆشیاریشیان گەشە دەکات و پێش دەکەون بۆ قۆناغی چوارەم واتە شارستانیەت یان مەدەنیەت (Civilzation) کە تایبەتمەدێتی خۆی هەیە جیاوازی دەکات لەوانی تر، لەم کاتەدا کە (ماوەی کاتی شارستانیەتە)، ڕۆشنبیریش پێش دەکەوێ لە ماوەی پێش ڕۆشنبیریدا، کە ماوەی کات و شوێنیە کە کاریگەری ڕۆشنبیری پێوە دیار نیە بەڵام خەڵکان دەبینین کە لە جاهلیەتی سیاسی و دینی و کۆمەڵایەتیدا دەژین، هەموو ڕۆشنبیریەك پاڵ بە ڕۆڵی پێگەیشتووی خۆی دەبەستێ (لە ماوەی ڕەوتیدا بۆ گەیشتن بەو پیشکەوتنە) لەسەر بنچینەی هێزی

گشتی یان ڕێبازێکی تایبەتی کە جیاوازی دەکات لەوانی دیکە ئەمە لە لایەك لە لایەکی ترەوە هەموو دیاردە ژیانی‌یەکانی کۆمەڵ بە یەك دەگات شبنکلر ئەم هزرە گشتی‌یە ناودەنێ "Prine Symbolor Premise" لێکدانەوەی شارستانیەتی بەشەری کۆن و نوێ دەگاتە ئەوەی کەو ئەو شارستانیەتانە نۆ شارستانیەتن (شارستانیەتی میسری کۆن و وادی الرافدین و چین و هندی و فارسی و یۆنانی و ڕۆمانی و ڕۆژئاوایی (مەسیحیەت) و شارستانیەتی ئیسلام و شارستانیەتی مەکسیکی، شارستانیەت ڕەزامەندی خوداوەند دەهێنێتە کایە بۆ ڕەوتی کۆمەڵ لەم ڕەوشەدا یان لە کۆندا بۆ ڕەوشێکی ڕاقی تر کە خوداوەند دەیپارێزێ، کە ڕۆڵی سەرکردەی تیادا دەبینرێنەوە بۆ دەست پاکی لە جێبەجێ کردنی ئەو ئیرادەیەدا، دوایش ڕۆڵی پاڵەوان یان سەرکردە کۆتایی دێت و ڕۆڵی شارستانیەتیش کۆتایی دێ کە خوداوەند هەڵێ بژاردووە بۆ خزمەت کردن ئەو کاتەی شارستانیەت خۆی پەیدا دەبێ (بەپێی ئیرادەی خوداوەند، ئەویش بەهۆی خۆ لول کردن بە دەوری خۆدا کە زۆر لایەنی نامێنێ و لەناودەچێ لەگەڵ ئەوەشدا شارستانیەت نامرێ دوای ماوەیەکی تر بەهۆی لێك ترازانەوە کە چەندەها ساڵ دەخایەنێ دەچێتە حاڵەتی کورت کردنەوە هەروا دەمێنێتەوە نەدەمرێ نە دەژی ژیانیش گورج و گۆل نابی کە ماوەی کەم بوونەوەکەی ڕادەوەستێ لەسەر مەسەلەی غەیبانی ئاسمان لە حاڵەتی کەم بوونەوەو نەمانی‌دا دووچاری

هەوڵدان زۆر دەبێتەوە بۆ ژیانەوەی کە هەندێ خەڵك دەیەوێ ئەو شارستانیەتە بژێننەوە بەڵام بێهودە دەبی تا ئەو کاتەی کە (ڕاو دیدی خوداوەندی) لەسە ربێت بۆ مردنی ئەو شارستانیەتە، (ئەرنۆڵد توینبی) میژوونوسی ئینگلیزی بەناوبانگ، شارستانیەت یان مەدەنیەت بە یەکەی بابەتی بۆ لێکۆڵینەوەی مێژوو دەدات. واتە لە دیدی ئەودا مێژوو ناتوانرێ لێی بکۆڵرێتەوە بە لێکۆڵینەوەیەکی زانستی ڕاست یان لێکۆڵینەوەکان بگەنە زانینی ڕەوتی و هۆکاری گۆڕانەکان بێئەوەی هەموو شارستانیەتێك هەریەکە بە سەربەخۆیی لێی نەکۆڵرێتەوە وەك شتێك لە خۆیدا هەبێت بێئەوەی سەیری ڕەگەزی (جنسی) گەلان بکرێت لە هاوکاریاندا یان ناوچەی جوگرافیان یان زمان و ڕەنگیان، هەر لە سەردەمی سەرهەڵدانی مێژووی مرۆڤایەتی تا ئێستا شارستانیەتەکان لە سی شارستانیەت تێنەپەڕیوە بەناوبانگترینیان (شارستانیەتی مەسیحی و ئیسلامی و هندی) کە بیست شارستانیەتیان پەیامەکەیان بەجێ هێناو گەشتونەتە دوا قۆناغی گەشەکردنیان لە هەموو دیاردەکانی ژیانەوە، پێنج شارستانیەتیشیان (نەگەیشتونەتە ئارمانجی خۆیان بەڵکو لە جێگای خۆیان ڕاوەستاون) کە توینبی ناوی (Civiliz ation Arrested) لێنان چوار شارستانیەتەکەی تر سەرەڕای ئەوەی لە پێش ئەوانی ترەوە لەدایك بوون وای دەبینێ کە شارستانیەت پێش ناکەوێ گەر ئەم سێ مەرجەی تیادا نەبێ:

١-بوونی کەمایەتیەکی لە جێنشینان کە بە سیفەتی داهێنەری هزری و کۆمەڵایەتی و سیاسی و سەربازی بەناوبانگ ئەبن مەرجیش نیە هەموو تاکێك لەو تاکانەی کەمایەتیەکان هەڵگری هەموو ئەو سیفەتانە بن، بەڵام پێویستە ئەو کەمایەتیە کەسانی وای تیادا بێت کە خاوەنی بەهرە بێت و جیاوازکاری هەبێت لە ناویاندا بە هۆی کاری داهێنەرانەو هزری سەدەو هەندێکیان داهێنەربن لە کاری کۆمەڵایەتیدا، هێز جێی دڵگرانی نابێ ئەگەر کەسێك هەڵگری هەندێ لەو سیفەتانە بێت.

٢-لە یادیان نەچێت ئەو کەمە نەتەوانە بۆ خۆ تەرخان کردنی خزمەتی دەسەڵاتدارو وڵات و کۆمەڵگا مەرجی سەرەکیش هاوکاریانە لە نێوان خۆیاندا بۆ جێبەجێکردنی فەرمانەکانی دەبێ ئارمانجیشیان خزمەتی وڵات و کۆمەڵ بێت و ئاستی درامەتی ژیانیان بەرزکەنەوەو هەروەها ئاستی هزریان بەرزبکەنەوە لە هەموو بوارێکدا، خۆ گونجاندن ڕۆڵی باڵا دەبینێ لە نێوان کۆمەڵ بۆ خزمەت کردنی گشتی بەپێی ڕەوشی مادی و هزری بەپێی پێداویستییەکانی بەرژەوەندی گشتی، واتە کەمایەتیەکان دەبێ هەمیشە ڕووی لە خزمەت کردنی گشتی بێت.

٣-بارودۆخی جوگرافی لەبار لە پێشەوەی کەشی لەبارە (کە نە گەرم بێت نە سارد بێت) بە شێوەیەك کە بوار بدات بە تاکەکانی کۆمەڵ بە شێوەیەکی گشتی و بە چینی دەسەڵاتدار بە شێوەیەکی تایبەتی کە ڕای خۆیان دەردەبڕن ئەویش بە گرج و گوڵیان بە هەموو لایەنەکانیەوە بە

شێوەیەکی ئەرێیی لە کاتی هەستانیان بە کارە خزمەتگوزاریە باشەکان، ئـەو هۆکارانـەی سـەرەوە بنچینـەن بـۆ سـەرهەڵدانی شارسـتانیەت و ڕەوتەکە کە هۆکارێکن پێکەوەلکان و یەك بە یەکەوەو کاریگەری دەکەنە سەر یـەکتری نـاتوانرێ لـە لایـەنی پراکتیزە کردنـەوە لێك جیابکرێنەوە، ناشبێ یەکێکیان بێ ئەوی تریان بەکاربهێنن یا یـەکێکیان پەکی کەوت کاریگـەری لـەم دەبێتـەوە بـۆ سـەر شارسـتانیەت (توینبـی) مەبەسـتی ئـەوەش دەگەڕێنێتـەوە بۆ ڕەوتـی کردارەکـی خـۆ گونجـاندن و زاڵ بـوون بەسەر دژوارەکاندا بۆ دەستگیرکردنی پێشکەوتنی کۆمەڵ. گەر تـەنگ و چەڵەمـەش ڕووبـدات، ئـەوا ڕێگـای تـری نـوێ دەدۆزێتـەوە بـۆ چارەسەرکردن کە گونجاو بێت و بۆ ئەوەی زاڵ بێت بەسەر ئەو تـەنگ و چەڵەمانـەدا ئـەویش بـەهۆی دەسـەڵاتدارانەوە کـە ڕەوڕەوەی مەدەنیـەت بەرەو پێشەوە دەبات، (توینبی لاوازی شاستانیەت وا دەکات گۆڕانکاری لە فەلسەفەکەیدا دروست دەبێت لە چینی دەسەڵاتداراندا بۆ بڕیارەکاتی، لە جیاتی ئەوەی بەرەوپێش بچێت بۆ خزمەت کردنی بەرژەوەندی گشتی دەگۆڕدرێ بۆ چینێکی زاڵ بوو گوێ بە زۆرینەی نیشتەجی بوان نادات، ئەمەش وا دەکات کە ئەو چینە ناتوانن بگەنـە ئـەوەی دەیانـەوێ بـەوەش ناتوانن لەمپـەرەکان لـە بـەردەم کۆمـەڵدا لابـەرن و بەمـەش کـپ دەبـن و شێوازێکی نوێ داناهێنن، بەڵام چینـی دەسـەڵاتدار لـە کـپ بونیـدا لـە بەکارهێنانی شێوازی نوێدا بۆ زاڵ بوون بەسەر تەنگ و چەڵەمە نوێکاندا

ئەمەش بەستەڵکی ناگەیەنێ، ئەنجامی حەتمیش ئەوەی مەدەنیەت بە ڕێگایەکی پلەداردا دەڕوات لە بزاوتە کۆنەپەرستەکاندا لە بە سێ دیاردە خۆی دەبینێ.

١-مەدەنیەت خۆی دژواری قەوارەی گشتی دەکات بۆ خاڵی لاوازی و پلەیەتی درێژیان کورت وای لێ دێ کە:

٢-پوکانەوەو لەناوچوون لە زۆر دیاردەکانی ژیاندا دروست بێت، ئەمەش لە ڕێی خۆیەوە وای لێ دێ کە:

٣-مردنی شارستانیەت و لەناوچوونی شارستانیەت بێت.

ڕاڤەکردنی هونەری یان جوانی بۆ مێژوو:

جیاوازی ئەم ڕاڤەکردنە بۆ مێژوو بە نوێگەریەکەیدا دەردەکەوێ یەکەم کەس کە هێنایە بەرباس و لێکۆڵینەوە (فلاندرز بنتری) ئینگلیزی بوو کە لە کتێبەکەیدا ناوی هێناوەو ئاماژەی بۆ کردووە لەژێر ناونیشانی (گەشەی شارستانیەت) کە ساڵی ١٩١٢ چاپ کرا هەروەها زانای ئەڵمانی (Paul Ligeti) ڕایگەیاند کە پەیوەندی هەیە لە نێوان پەخش کردنی هونەر بە هەموو شێوە جیاوازیەکانیەوە (وەك پەیکەرتاشی و وێنەو مۆسیقا.. هتد و لە نێوان گەشەکردنی شارستانیەت بە هەموو دیاردە مادی و هزرییەکانەوە لە کۆمەڵێ لە کۆمەڵگادا گەر مەسەلەکە وا بێت کەواتە دەبێت یەکێك لەوانە هۆیەك بێت بۆ ڕووداوی ئەوی تر یان ئەوەتا هونەر هۆکارێکی سەرەکییە لە ڕووداوی دیاردە سروشتییەکانی تردا یان هونەر خۆی ئەنجامێکە بۆ هۆکارەکان خۆی (بە کۆمەڵی یان بە پەرشی) گەر گەشەی هونەر لەو دیدەوە پێش گەشەی دیاردە شارستانیەکانی تر بێت کەواتە دەبێ خۆی هۆکارێك بێت بۆ سەرهەڵدانی و گەشەکردنی و

پەخش بونیدا، هەڵگرانی ئەو ڕایە وای بۆ دەچن کە هونەر لە لایەکی ترەوە (وەك كۆ) هۆکاری سەرەکی‌یە لە پێشکەوتنی شارستانیەتدا (بەڵام لە ڕووی پێکهاتەو بەشەکانیەوە) بە لاوازی دەست پێدەکات لە هەندێ لایەنەوە دوایی ئەو لایەنانە بەهێزدەبن و کاریگەری خۆی دەکات لە هەندێ لایەنەوە دوایی ئەو لایەنانە بەهێزدەبن و کاریگەری خۆی دەکات لە بوژانەوەی لایەنەکانی تری هونەری خۆی بەو شێوەیە، ئەوەش هەریەکە کاریگەری خۆی دەکات بۆ سەر ژیانی کۆمەڵایەتی تر کە زۆرجار لە زۆر لایەنە ئاشکرا نیە دوای ئەوە هونەری بە کۆتی‌یەوە (دوای ئەوەی لە تەواوبووندایەو گەشە دەکات لە هەموو ڕویەکی جیاوازەوە) کاریگەری خۆی دەکات لە کۆمەڵە شارستانیەکاندا کاریگەریەکی ئاشکرایە هونەر بەپێی پێگەیەکی گشتی گەشە دەکات، سەرەتا هونەری بیناسازی دەست پێدەکات کە پەیوەستە بە خەت کێشانی شارو بینا دروست کردن و پەرستگاگان و پەیکەرەکان و هاوشێوەکانی دوایی ئەو هونەرە گەشە دەکاتو شێوەی تر دەرگێتە خۆ کە لە زۆر لایەنەوە پێش دەکەوێت لە داهێناندا دوایش مۆسیقا بە دوایدا دەچێ و وەك گۆرانی و ئامێرەکانی مۆسیقاو ژمارەی سازدەران و گوێ گران، دوایش وێنەو پەیکەرتاشی و ئەدەب و پەخشان دەست پێدەکات، هەڵگرانی بیروباوەڕی ڕاڤەی هونەری بۆ مێژوو بە گومان نین لە ڕاستی ئەو ڕاڤەیە لە لایەنی مێژوویی‌یەوە، گەر پەیوە ندیەکانی نێوان

دین و یاساو سیاسەت و ئابووری لێك بدەینەوە لە دیدی ژیانی کۆمەڵایەتیەوە و دوای شیکردنەوەیان دەگەینە ئەوەی کە هونەری ئەو بنچینەیە کە دیاردە کۆمەڵایەتیەکانی تر پشتی پێ دەبەستن، بەڵام هونەر بە هەموو شێوەکانیەوەو جیاوازیەکانیەوە هەمووی لەنێو ئەو کۆمەڵگایەدا لە یەك کاتدا گەشە ناکات بەڵکو بەشێوەی پلەیی گەشە دەکات وەك باسمان کرد.گەر دوای ماوەیەکی ناسراو گەشە بکات کاریگەری خۆی دەکات لە ڕەوتی مێژووی مۆڤایەتیدا لە پێشکەوتنی شارستانیەت لە هەموو لایەنێکەوە، هونەر وەك لەشی مرۆڤ وایە تووشی گۆڕان دەبێت کە بە منداڵی لەدایك دەبێت و دوایی گەشە دەکات و پیر دەبێت و دەمرێت.

پێکهاتەی مێژوو

گەل بێ مێژوو نابێت، مەحاڵیشە مێژوو ببێتە مێژووی گەلێك كە نرخی مێژووەكەی نەزانێت و بایەخی پێنەدات، ئەو گەلانەی مێژوویان وەلاناوەو بایەخی پێنادەن بوونەتە مەهزەلەی مێژوو لە پەراوێزی مێژووەكاندا گیریان خواردووەو ناچنە نێو پەراوی پیرۆزی مێژووەوە، هەروەها مێژووش دەیانداتە بەر گورزی بێبەزەیی خۆی، چونکە مێژوو حاڵەتە حەتمیەكان وەك كارێكی میكانیكی بەڕێوە دەبات بۆ هەمیشە گەشەكردنی ناوەڕۆك و ناوكی خۆی كە گەل و كۆمەڵگا بەشێكن لێی و دوایش دەبنە دروست كەری مێژوو، مێژوو لەو ڕەوتە دینامیكی و حەتمیەی خۆی لانادات و لە قۆناغە جیاجیاكانی خۆیدا گەشەی تەواو دەكات و تیدەپەڕێ ئا لەو ساتە ناسكانەی خۆیدا مێژوو گەورەترین ڕۆڵی خۆی دەبینێ بۆ بەرەو پێشەوە چوونی ڕەوڕەوەی خۆیی و گەشە یاسایی‌یەكەی كۆمەڵگاو مرۆڤایەتی بە هوشیاریی‌یەوە لەگەڵ

هەنگاوەکانی مێژوودا هەنگاو نەنێ ئەوا دووچاری گرێ کوێرەی کۆمەڵایەتی و نامۆیی مێژوویی دەبێت و لە زەلکاوی بێهۆشی و گێلیدا دەمێنێتەوەو ناگات بە گۆڕانکاریەکانی مێژوو، مێژووش لەو دیو لەدایک بوونیەوە بەجێی دێڵێ و بەڵام لە پەراوێزەکانیدا ئەو ڕووداوو ناهوشیاریی و پێك نەهاتەی کۆمەڵایەتی و هەروەها باری سیاسی و ئایدیۆلۆژی و کولتووریەی ئەو گەلانە تۆماردەکات کە بێ ئاگابوون لە ڕەوڕەوەی مێژوو، یان وانە گرنگەکانی مێژوو وەك حەتمیەتی دەرەکی و ناوەکی و پێویستی لە قۆناغەکانی مێژوودا، کەوابێ گوێ نەدانە مێژوو پاشەکشەکردنە بۆ نێو قوڕاوی سەرلێشێواوی گەلان و ناکامڵ بوونی کۆمەڵگایە لە هەموو ڕوویەکیەوە دواییش تێکشکاندنی پێکهاتەکانی یەکەکەی کۆمەڵگا کە دواجار دەبێتە کۆمەڵگایەکی ڕووخاو تەمەڵ و دواجار کەسێتی‌یەکی دارماو و داتەپیو ون بوو، لێرەشەوە بۆ دروست کردنەوەی مێژووی دوێنێ و ئەوەی لە دەست چوو پێویستی بە شۆڕشێکی کۆمەڵایەتی و مێژوویی هەیە کە زۆر گران دەبێت لەسەر شانی کۆمەڵگاکە خۆی، کەواتە ڕێگەکرتن لەوەی مێژوو بۆ چەند جار خۆی دووبارە بکاتەوەو بگەینە مێژوویەکی ڕوون، دەبێ مێژوو بۆ جاری دووەم بخوێنرێتەوەو بنوسرێتەوەو لە هەمان کاتدا وانەی لێوە فێرببین، دەنا نەتەوە، یان گەل یان کۆمەڵگا بێ مێژوو دەمێنێتەوەو دواجاریش لە هەموو ماکەکانی مێژوویی و کولتووری و نەتەوەیی و بوونی بە دەوڵەت

بێبەش دەبێت. واتە لەسەر هەموو تاکێکی کۆمەڵ پێویستە وەك پێویستیيەکی مێژوویی کە مێژووی گەلەکەی بخوێنێتەوە لێی بکۆڵێتەوە لە هەموو ڕوویەکەوە بەرەو پێشەوەی بەرێو لەزەلکاوی بێئاگایی رزگاری کات و پاڵێکی توندی پێوەبنێ بۆ بەگەڕخستنەوەی مێژووی نەتەوەکەی و لە هەمان کاتدا پاکی بکاتەوە لە دەستی بێگانەو هەروەها ڕۆشنایی بخاتە سەر لاپەڕە شاراوەو لێڵەکان و کە بوونەتە مێژوویەکی ڕەش و کرچ و کاڵ بە دەستی هەندێ مێژوونوسانی ناحەز کە ئەمەش گەورەترین ئەرکی مێژوویی مێژوونوسان و روناکبیران و دڵسۆزانی گەلە، گەر بیانەوێ ببنە خاوەنی مێژووی خۆیان، یان شانازی بکەن بە مێژووی گەلەکەیانەوە کە بە هۆیەوە سەرفرازی و شکۆمەندی بۆ خۆیان و بۆ گەلەکەیان پەیدا دەکەن لە هەموو فەرهەنگەکانی ژیانداو بە تایبەتی مێژوویی کە خۆی لە خۆیدا ئەرکێکی مرۆڤایەتیيە، نەك تەنها خزمەتی ئەو گەلە دەکات بەڵکو سەرجەم خزمەتی مێژووی مرۆڤایەتی دەکات، کە لە زۆر قۆناغدا تێکەڵی مێژوویی بەهۆی کارەسات و ڕووداوەکانەوە هەبووە، بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کە هەموو گەلان یەك مێژوویان هەیە، بەڵکو هەر گەل و نەتەوەیەك بە پێی بیروهۆش و ئاکاری تایبەتی مێژوویەکی تایبەتی خۆی هەیەو لێی جیانابێتەوە، کە دوایی لە هەست و نەست و کەسێتیدا بەدیار دەکەوێ، دیارە مێژوو گرنگی خۆی هەیە بۆ ژێرخان و سەرخانی کۆمەڵ ئەمەش وای کردووە

که فەیلەسووف و زانایان بایەخێکی گرنگ بدەن بە مێژوو، هەروەها بە پێش مێژوو چونکە لەوێوە بەردی بناغەی پێکهاتەی مێشکی مرۆڤ دروست دەبی و لەوێشەوە کە لە ڕووی سایکۆلۆژی و کولتوری و ئاکاری‌یەوە دەڕوانرێتە کەسایەتی و ناوکەکانی مێژوو و ئاڵ و گۆڕەکانی دەوروبەر، هەر بۆیە مێژوونوسان دووی دوێنێی مێژوو کەوتن و بە دوی مێژووی مێژوودا بکەون بە دووی مێژودا بگەڕێن و لە مردن رزگاری بکەن، کە ئەو پەیامە پیرۆزە بگەیەنن بە گەل و نەتەوەکان و دواجاریش بیکەنە زانست و پسپۆری بەدەست بهێنن لەو بوارەدا، دیارە مێژوو زۆر گرنگەو بایەخی تایبەتی خۆی هەیە بۆ ئەو گەلانە ی یا بۆ ئەو نەتەوانەی لە مێژوو نەگەیشتوون هەر لە بەرەبەیانی سەرهەڵدانی مرۆڤایەتی مێژوو کەوتە بەرلێکۆڵینەوە بە تایبەتی دەوروبەرو شتە نهێنی و شاراوەکان و پیاچوونەوەو خوێندنەوەی دوێنێی دەوروبەرو مرۆڤ وەك پێویستی‌یەکی شارستانی و کولتووری و مرۆڤایەتی کە قۆناغێکی گرنگ بوو بە سەرانسەر مرۆڤایەتیدا تێپەڕ بوو کە قۆناغی پێش مێژوویان لێناو نابوو کە دوێنێ و مێژووی پێش مێژوو بووە پێك هاتەو دواجاریش وەك کەرەستەکانی مێژوو سەیر دەکراو بۆ بەیانی و دواڕۆژی مرۆڤایەتی بەکارهێنرا، ئەوەش دوای سەدە بەستەڵەکی‌یەکان کە پێش نیو ملیۆن ساڵ دەبێت ڕووداو و بەهۆیانەوە واتە بەهۆی هۆکاری دۆخ و گۆڕانکاریە بایەلۆژیەکان و لە ساردی‌یەوە بۆ گەرم و

هەروەها تواندنەوەی ئەو بەستەڵەکانە کە بە چەند سەدەیەکی تر واتە قۆناغێکی تر دوایش ڕوودانی گۆی زەوی بە هەندێ هۆکاری سروشتی بوونەتە تواندنەوەی چەرخە بەستەڵەکەکان و دەرکەوتنی هەندێ شارستانیەت و شوێنەوارە کۆنەکانی پێش مێژوو یان پێش دابڕانی مرۆڤ لە باری ئاژەڵێتی‌یەوە بۆ باری مرۆڤ کە بەهۆی گۆڕانی هەندێ دۆخی گەردوونی وەك، هەرەس هێنان، ڕوودانی لافاو، نمونە ڕووداوی (لافاوە جیهانی‌یەکە) کە (گەرپۆفسکی) باسی لێوەدەکات و لە کتێبە بەنرخەکەیدا (نهێنی کۆنترین مێژو) دۆزراونەتەوە وەك ئەشکەوتەکان و چیاکان و نوسراوی سەردیواری ئەشکەوتەکان و لەویشەوە بۆ دۆزینەوەی ئێسقانی مرۆڤەکانی پێشوو، یان ئەو مرۆڤانەی کە لە سەردەمی بەربەریدا دەژیان و کە بوونەتە ژێرخان و سەرخانی شارستانی‌یەتی و مرۆڤایەتی دوایش بە شارستانی‌کردنی ئەو شوێنەوارە کۆنانەو لە ئەنجامدا بە شارستانێتی کردنی بوون و ڕەگەز و ئاین و نەتەوە کۆتایی پێ‌هاتووە، کە خۆی لە خۆیدا بنەمایەکی کولتووری و ڕەسەنە لە هەمان کاتیشدا کەلەپورێکی مێژوویی سەرجەم مرۆڤایەتی‌یە لە قۆناغە جیاجیاکانی مێژوودا، وەك دۆزینەوەی مرۆڤی (بەکین) کە لە ئەشکەتەکانی (تشوکۆتین)ی (چین) دۆزرایەوە، هەروەها ئێسقانی مرۆڤی (نیاندرتاڵ) لە شانیدەر ئەویش بە هۆی دۆزینەوەی پاشماوەکانی ژیانی ئەو مرۆڤانە لەو سەردەمەدا کە خۆی لە خۆیدا

چیرۆکی ژیانێکی کۆنمان بۆ دەگێڕێتەوە، یان دۆزینەوەی ئێسقانی مرۆڤ لە دۆڵی (کرومانیون) لە پاریس ساڵی ١٨٦٨، زۆر دۆزینەوەی دی کە دواتر کەوتنە ژێر باس و لێکۆڵینەوە بە تایبەت لە لایەن زانایانی ئارکۆلۆژی و ئەنسرۆبۆلۆجی و بایەلۆژی و سایکۆلۆژی‌یەکانەوە، دوایش گرنگیان دا بە پێش سەردەمی مرۆڤی ژیرو گەڕانەوەیان بۆ سەردەمەکانی پێش مێژوو کە لە ژێر باری نوسراوە کۆنەکانەوە دەگەڕانەوە بۆ سروشت و یاسا سەرەتایی‌یەکانی نێو کۆمەڵگەی بەربەرو خواوەندەکان و ئەفسانەکانی یۆنان و گریك و تەراژیدیەکان و گۆرانی‌یە میللی‌یەکان و هەروەها شیوەن و گریان و ڕێ و ڕەسمی ناشتن و مردن.. هتد کە ببوونە بەشێکی گرنگ لە مێژووی گەلان، کە هەر گەلێك بە پێی یاساو داب و نەریت و بیروهۆشی و ئەفسانەیی و ئایینی و تەراژیدیی خۆی بیری دەکردەوە، زاناکان بەپێی بیرە فەلسەفیەکان ڕۆشنایی‌یان دەخستەسەر ژیانی شاراوەی دوێنێی مرۆڤ و ئەسپی شارستانی و شکۆمەندی خۆیان تاو دەداو بەناوی دوێنێی مێژووی نەتەوەکەی خۆی لاف و گەزافی لێ‌دەدا، زاناکان مێژوویان بە چوار خولدا پێناسە کرد لە هەمان کاتیشدا بیری مرۆڤایەتی‌یان بە سێ قۆناغی سەرەکیدا پێناسە کرد کە مرۆڤایەتی پێ‌ی تێ‌پەڕی.

خولەکانی مێژوو:

١-خولی یەکەم: کە پێش مێژوو بوو کە هیچ شتێ نەبوو واتە هیچ پەڕاوێك نەبوو کە مرۆڤ دوێنێ کۆمەڵەکەی خۆی تیادا نووسیبێ بۆیەش پێیان دەوت خولی (پێش مێژوو).

٢-خولی دووەم: لەوکاتەوە دەست پێدەکات کە مەدەنیاتی کۆن دەستی پێکردو خەڵکەکانیان نەمر دەکرد بە شێوەی هەڵکۆڵین یان وێنە یان بە نوسین و لە ساڵی (٤٩٥) دوای زاین کۆتایی دێت و ئەم خولەیان ناونا (مێژووی کۆن).

٣-خولی سێهەم: لە ساڵی (٤٩٥) دەست پێدەکات تا ساڵی (١٤٩٣) و ناویان لێنا (سەدە ناونجیەکان).

٤-خولی چوارەم: لە ساڵی (١٤٩٣) زاینی دەست پێدەکات تا ئەم سەدەیە کە پێی دەڵێن (مێژووی نوێ).

قۆناغەکانی بیری مرۆڤایەتی کـە ئـەمیش بـە سـێ قۆنـاغی سـەرەکیدا تێدەپەڕێ:

١-قۆاغـی لاهوتـی: ڕووداوەکـان دەگەڕێنـەوە بـۆ هـێزێکی دەرەکـی، کـە بیرێکی سەرەتایی بوو لەگەڵ سەرهەڵدانی شارستانیەتدا لەدایك بوو.

٢-قۆنـاغی میتـافیزیکی: هۆکـانی ڕووداوەکـانی ڕوون دەکـردەوە لـە شتەکانی دەوروبەردا کە دواجار خۆی دووبارە کردەوە لە بزوتنـەوەی ریفۆرمیستی دینـی و بزوتنـەوەی تـەنویری لە ئەوروپا کـە بـە گرنـترین قۆنـاغی لێکۆڵینـەوە دەژمـێردرێن و لـێرەدا لیکۆڵینـەوە مێژوویی‌یـەکان سەری هەڵدا.

٣-قۆنـاغی وضعــی: لـێرەدا مێشـکی مـرۆڤ شـتەکانی بـە هۆکـارە بابەتی‌یەکان دەخوێندەوە کە زۆر ئاڵۆز بوو.

سەدەی ناونجی یان ناوەڕاست گەورەترین قەڵەمباز بوو بۆ لێکۆڵینەوەی دوێنێی مرۆڤ و پاشەڕۆژی بە ئاگاهاتنەوەی لە دەوروبەر کە سەردەمی هۆ دۆزی و هەوڵدانێك بـوو بـۆ لێکدانـەوەی شـتەکان بـەڵام شـێوازێکی زانستیانەی تیـادا نـەبوو بـەڵام کـەمێك بـەرەو پێشـەوەچوونی بەخۆیـەوە دی بۆ نێو زانست کە دواجار بووە هێزێکی کاریگەر بۆ دروست کردنـی بنەماکانی فەلسەفە لە ڕێی شیکردنەوەی شتەکانی دەوروبەر بە بیرێکی سـەرەتایی فەلسـەفیانەوە لێرەشـەوە خـولی سـێ‌هەمی مێـژوو دەسـتی پێ‌کردو کە بە دووی خولەکانی پێشووی خۆیدا واتە پێشووی مێژوودا

دەگەڕاو زیندووی دەکردەوە لە هەموو ڕوویەکی‌یەوە بۆ پاشەڕۆژێکی ڕوون و ئاشکراو پوختە زۆرجار فەیلەسووفان و زانایان و ڕابەرانی ئەو بیرۆکەیە چوارچێوەیەکی خەیاڵی دەگرتەبەر، وەك مارکس دەڵێ (دابەش بوونی بیرۆکەی مرۆڤایەتی بەدوو قۆناغدا تێپەڕ دەکات کە ئەویش:

١-قۆناغی یۆتۆپیا، کە دوو قۆناغ پێك دەهێنێ:

ا-لاهوتی.

ب-میتافیزیکی

ئەمەش ئەو قۆناغەیە کە درێژە پێدەری بیری مرۆڤ لەو ساتەوە کە هاتەوە سەرخۆو بیری کردەوە تا سەرهەڵدانی فەلسەفەی مارکسیەت بە بیرو باوەڕە زانستی و مادی و جەدەلیەکەی کە مارکس ئەو قۆناغی (لاهۆتی و میتافیزیکی)یە بە قۆناغی ون بوون و پارچە پارچەو نامۆیی لە قەڵەم دەدات.

٢-قۆناغی زانستی: ئەو قۆناغە بوو کە لەگەڵ لە دایك بوونی فەلسەفەی مارکسیەتدا لە دایك بوو دوای زەمەنێکی ون بوون و لێك داپچڕان و نامۆیی هەروەك مارکس وتی: پێك هاتەکانی مێژوو هەر لەوانەدا خۆیان نابینن بەڵکو ناکۆکی‌یەکانیش ڕۆڵێکی سەرەکی گرنگی پێك هاتەو کەرەستە ی مێژوویی‌ین وەك ناکۆکی‌یە دینەکان و هەروەها شەڕ و شۆڕو داگیرکردن هەروەك چۆن مارکس دەڵێ "زەبرو زەنگ مامانی مێژوە" یان دەڵێ "مێژوو بێجگە لە ململانێی چینایەتی هیچی تر نی‌یە" دیارە

سەردەمی زێڕین یان ڕێنیسانس ڕی خۆشکەرێك بوو بۆ ئەو ناکۆکیانەو زەمینەیەکی دروست کرد بۆ پێك هاتەکانی فەرهەنگەکانی دیکە وەك بیری نەتەوەیی و مەسەلەی ئابووری کە هۆکارێکی گەورە بوون بۆ سەرهەڵدانی گەلێ جەنگ، لەوێشەوە بۆ زیندووکردنەوەی دوێنێ و رزگارکردنی مێژوو لە مردنی، زۆر پێویستە لێرەدا کەمێ لەو سەردەمە باس کەین چونکە بەشێکن و لاپەڕەیەکن لە پێك هاتەکانی مێژوو، گۆڕانکاریەك بوو بەسەر ژیانی خەڵکەوە هات چ لە ڕووی ئابووری و چ لە ڕووی فەلسەفەو چ لە ڕووی زانستەوە.

ناکۆکی‌یەکانی سەردەمی زێڕین:

دیارە ڕینیسانس لە ئەنجامی حەتمی کۆمەڵێك هۆی ناوخۆیی و دەرەکیدا هاتە کایەوەو پێکەوە لە منداڵدانی کۆمەڵگای دەرەبەگایەتی ئەوروپادا کاری خۆیان کرد کەواتە ڕێنیسانس بە حوکمی ئەو واقیعەی تێیدا لەدایك بوو چ لە شێوەی تێڕوانیندا بۆ دیاردەکانی ژیان و چ لە بیرکردنەوەدا ڕێبازێکی نوێی گرتەبەر، تەواو پێچەوانەوەی بیروڕای باوی کۆمەڵی کۆن و پەیوەندی‌یە دەرەبەگایەتی‌یەکانەوە بوو، چونکە لەر ڕۆژگاری بوژانەوەدا ئەو پەیوەندیە کۆنانە لە لایەك بوو بوونە بار بە سەرشانی کۆمەلانی خەڵکی‌یەوە لە لایەکی تریشەوە تەعبیریان لە سیستەمی کڵێسەی کاتۆلیکی و هەڵس و کەوتی دوگماتی‌یانەی دەکردو کۆسپێکی گەورەشیان لە بەردەم داهێنان و بیری نوێی پەرەسەندوودا دانابوو، زانایان لەم بارودۆخە تازەیەدا کەوتنە خۆو شێوازی نوێی جۆربەجۆریان دەدۆزی‌یەوە تا بە هۆیانەوە بەربەرەکانێی سیستەمی

کۆن و بیروباوەڕی باوی دەرەبەگایەتی پێبکەن و پەردەیان لەسەر هەڵبماڵن و ڕیشەکێشیان بکەن، بۆ ئەم مەبەستە زۆر ڕێگایان گرتەبەر کە یەك لەو ڕێگایانە مێژوو بوو وەك ئامرازێك بەکارهێنرا دژی بیری کۆن، بە تایبەتی دژی پیاوانی ئاینی و سیستەمی دەرەبەگایەتی.

جەنگی ناکۆکی دینی نێوان کاتۆلیك و پروتستانت کە هەریەکەیان بە جۆرێك خۆی دەبرد بەڕێوەو لە بەرگێکی دژ بەیەکدا کە پرۆتستانیەت نەتەوەییانە بیری دەکردەوەو کاتۆلیکیش نێو نەتەوەیانە بیری دەکردەوە، بەڵام هەرە هۆکارە سەرەکییەکانی ئەو جەنگ و ناکۆکییانە ڕێبازی ئابووری بوو ئەم ڕووداوانە بەهۆی ناکۆکی نێوان بیروباوەڕی کەنیسەکان و دەرەبەگەکان هەڵچوو کە هۆکەشی دەگەڕێتەوە بۆ بوویەرێکی ئابووری بەهۆی داگیرکردنی ناوچەیی و دەسەڵات لەژێر کاریگەرێتی دەمامکە جیاکانی قۆناغەکانی کۆمەڵگای بە تایبەتی دین شەڕی خاچ پەرستەکان یان (خاچەکان) هۆکارێکی گرنگ بوو بۆ بڵاوبونەوەی هەستی نەتەوەیی لەنێو گەلاندا کە بە هۆی پەرش و بڵاوبوونەوەیان بەنێو گەلاندا کە بە زمانێك دەدوا، لێرەوە هەر نەتەوەیەك شانازی بە پاڵەوانەکانی جەنگەوە دەکردو وەك ئەفسانە باسی لێوەدەکردو نەمریان دەکردن، شانازیان بە سەرکەوتنەکانەوە دەکرد لە جەنگدا، زۆرجار دین هاندەرێك بوو بۆ جەنگ یان چەکێك بوو بۆ دژی دوژمن بەکاردەهێنرا، بە تایبەتی شەڕو پێك دادانی ئینگلیزی و

فەرەنسی و ئەڵمانی لە شەڕی خاچ پەرستەکاندا دین بووە داردەست یان دین کرا بە ئامرازێکی نەتەوەیی و نیشتمانی کە هەندێ لە جەنگەکان بە جەنگی نەتەوەیی‌یانەوە کۆتاییان پێهات بە تایبەتی جەنگی نێوان ئینگلیزو فەرەنسا کە جەنگی سەد ساڵەی پێدەڵێن، لێرەدا پاشاکان ڕەمزی یەکێتیو نەتەوەیی و سەربەخۆیی بوو، کە هەموو شتێ بوو شەڕی دیاری دەکردو شەڕی ڕاوەستاند، هەروەها جەنگی سی ساڵە کە دوا جەنگی دینی بوو لە ئەوروپادا کە جەنگێك بو هۆکارەکەی ئابووری بوو کەبووە هەڵساندنی ئەو جەنگە، هەروەها پاشەکشەی خاچ پەرستەکان و شکستیان زۆر دیاردەی شارستانیەتی لە ڕۆژهەڵاتەوە بۆ ڕۆژئاوا پەراندەوەو بەر لە هەموو شتێك لە بوژاندنەوەی ئەوروپادا ڕەنگیان دایەوە ڕەگەزەکانی کولتووری ڕۆژهەڵات لە سەرو هەموویانەوە کولتووری عەرەبی ئیسلامی هەر زوو لە بیروباوەڕی ڕێنیسانسدا کاری خۆیان کردو دوایش لە دەستکەوتەکانیدا خۆیان نواند، کاریگەرێتی خۆی کردە سەر زۆر فەلسەفەی ئەوروپا یەکێك لەو فەیلەسووفانە (توینبی) بوو کە لە نوسینەکانیدا بیری دینی ئیسلامی تیادا دیاربوو.

دین کرایە ئامرازێك بۆ جەنگ و لە خزمەت جەنگدا کاری پێدەکرا لە پێناو دەستەبەرکردنی سەرکەوتنی جارێك نەتەوەیی و جارێك کڵێسەیی و هەروەها ناکۆکی‌یە ئایینی‌یەکان وای کرد کە دەرفەت بۆ پەیدابوونی وڵاتانی نەتەوەیی نوێ دروست بکات یا بیخولقێنێ دەرەبەگایەتی وەك

جێ گرەوەیەك هات و گشت روخسارە کۆنەپەرستەکانی لە خۆگرت و خستی‌یە خزمەت خۆیەوەو بڕیاری بەسەرهاتەکانی مێژوو کەوتە پشت ئاسمانەوەو لەوێوە بڕیار ئەدرا، مێژونوسان لەگەڵ ئەو ڕژێمە بۆگەنەو ئەو کڵێسەیەدا دانویان نەدەکولا بۆیە کەوتنە ڕەخنەو لێکۆڵینەوە کە تویژاڵی خەیاڵی لە بەردابوو، زاناکان مێژوویان کردە چەکێکی بەهێز بۆ ڕووبەڕوو بوونەوەی ئەو ڕژێمە کە کلکایەتی نیمچە دەوڵەتی لاهوتی بوو ویستیان لە ڕێگەی مێژووەوە خەڵکی وریا بکەنەوەو دواجاریش کۆتایی‌یان بە قۆرخ کردنی مێژوو لە لایەن کڵێسەوە هێنا، پیاوانی کڵێسەو دەرەبەگەکان دەیانویست تاکەکەس و پەرتووکە پیرۆزەکان بکەن بە سەرچاوەی هەموو شتێك و بێ لەو بەدەر هیچ شتێك نی‌یە نوسراوەکانی نێو پەڕاوەکان دەچن بەڕێوە کە نیشانەی بەدین کردنی دەوڵەتی پێشوی پێوە دار بوو کە گەورەترین کێشە بوو لە سەردەمی پێش رینیسانسداو لە بەرەبەیانی ڕێنیسانسدا تا بە زانست بوونی بیروباوەڕەکان کۆتایی‌یان پێهات مێژووش بەرگی مێژوویی خۆی لەبەرکرد وەك زانستەکانی ترو وەك مێژووی نوێ هاتە دنیاوە یان سەری هەڵدا، مێژوو هەنگاوی گەورەی بەخۆیەوە بینی و گەورەترین ئەرکی نەتەوەیی و نیشتمانی خۆی بەجێگەیاند کە سەرهەڵدانی ئەو دوو چەمکە (نەتەوەیی و نیشتمانی) بووە هۆی وریا بوونەوەی سەرجەم مرۆڤایەتی، وەنەبێ باوەڕی ئایینی ڕۆڵی نەبووبێ لە ڕەوتی کۆمەڵگادا

هەیبووە لە بارو زروفی خۆیاندا کاری گەورەیان کردۆتە سەر کۆمەڵ و دەوری خۆیان بینیوە، دەرەبەگی دەسەڵاتدار لە پێناوی بەرژەوەندی خۆیدا هەندێ تەنازولی بۆ چینی هەژار کرد چونکە ڕۆڵێکی گرنگیان لە بەرهەم هێناندا دەگێڕا ئەم بوویەرە وای لێکرد کە هەست بکات کە پێویستی بە ئایدۆلۆژیایەك هەیە کە بەرژەوەندییەکانی پێ بپارێزت لەو قۆناغەدا ئاینی مەسیحی توانی ئەم ئەرکە بەجێبهێنێ و لێرەدا کڵێسە بووە پاڵپشتی بەهێزی سیستەمی دەرەبەگایەتی، بەو جۆرە دەرەبەگایەتی ڕەگی خۆی داکوتی و هەموو ژیانی گرتەوە، پیاوانی ئاینیش تا دەهات سیمای ئایینی دەبەخشی بە بوارەکانی ژیان و ئەدەب و هونەرو فەلسەفەو دەیان خستنە ژێر ڕکێف و تەوری یاسا ئایینییەکانەوە کە زۆرجار لەنێو دەمامکێکی نەرمدا خۆی پیشان دەدا، بەمەش ئایدۆلۆژیای کڵێسە تەنگی بە خەڵکی هەڵچنی بوو لە هەموو بوارەکانی ژیاندا ڕەنگی دایەوە تاوای لێهات مەسیحیەت بووە دینی دەوڵەت و زیاتر دەمارگیری دەگرت لەم بۆچوون و یەك گرتنەوەدا هەندێ بزوتنەوەی عەقڵانی و سروشتی دروست بوو کە خێری بۆ تاکەکەس و کۆمەڵ ببێت لەوانە هۆمانیستەکان (الانسانیون) کە بە (مرۆڤایەتی) ناویان دەنان و ڕابەرانی ئەم ڕێبازی نوێیە مەبەستیان هەڵبژاردنی ئەم زاراوەیە ئەوەبوو پێ لەسەر سیما دونیاییەکەی زانست و ئەدەب دابگرن و بایەخ بە ئادەمیزاد بدەن، لێرەوە گورزێکی کوشندەی خەیاڵی

گەیاندرایە لاهوتی‌یەکان کە مرۆڤیان مل کەچ و کۆت کردبوو کە هەموو شتێکیان دەبەست بە ئاسمانەوەو پیاوانی کڵێسەو چڵکاوخۆرەکان لە ژێر ئەو پەردەیەدا خواستەکانی خۆیان جێبەجێ‌بکەن.

هۆمانیستەکان پێ لەسەر خودی ئادەمیزادو کەسایەتی تاکەکەس دادەگرن و دووریش بوون لە جەوهەر ئایینی مەسیحی‌یەوەو وەك شۆڕشێك سەری هەڵدا دژی یاسای ناڕەوای کڵێسە، ئەم پێشکەوتن و بیروباوەڕانە هاتنە ئاراوەو کاکڵەی ئایدۆلۆژیای چینی بۆرژوازیان پێك دەهێنا کە دژ بە دەرەبەگ بوو، زاناکان بایەخێکی تایبەتی‌یان دا بە پەرتووکە ئاینی‌یەکان و زۆر لایەنی شاراوەو گرنگیان بۆ کۆمەلانی خەڵکی روون کردەوە (لۆرینزۆ ڤالا) دەیوت بە هیچ کلۆجێ پاپاکان مافی ئەوەیان نیی چ لە (فاتیکان) و (رۆما) و چ لەهەر بستێکی تری سەر رووی زەمیندا دەسەلاتی سیاسی‌یان هەبێ و بێ سلەمینەوە دەیوت (ئەوانە لە قەشەوە بوون بە جەردەو گورگ و دەمیان ژنیوەتە رەنجی خەڵکی) ڕۆژگاریی رێنیسانس بووە هۆی هەڵتەکاندنی رژێمی دەرەبەگایەتی و دروست کردنی بوارە زانستی‌یەکان و رزگارکردنی مێشك و رۆحی مرۆڤ لە شتە پڕوپووچەکان، بۆرژوازی تازی پێگەیشتوو پەردەیان لەسەر ژیانی رەبەن و قەشەو تێکڕای پیاوانی کڵێسە هەڵدەماڵی و ئاشکرایان کرد کە ئەو پیاوانە کە کۆمەڵە خەڵکێکی مشەخۆرو ئنتەلا کردوو ساختە بازوو داوێن پیس و دوو زمان و مەرایی

کەرن و تا چ ڕادەیەك لە ئاییني مەسیحی لایان داوە تا چ ڕادەیەك خەڵکیان هەڵخەڵەتاندووەو خەڵکیان دوورخستۆتەوە لە ڕاستیی‌یەکان، لەم بارەیەوە پیاوانی کڵێسە زیاتر دژی ئەوانە بوون کە دەبوونە ڕێگر لەو سەردەمەدا تەنانەت زۆرجار زانایان دەسوتاند بێ دادگایی کردنیان یان هەموو تەمەنیان لە زیندانەکاندا دەبردە سەر وەك (برۆنۆ) کە لە تشرینی دووەمی ساڵی ١٦٠٠ گۆڕەپانی شاری (ڕۆما)دا بە پێشچاوی خەڵکەوە ئاگری تێبەردرا (برۆنۆ) لەکاتی لێپرسینەوەدا بەوپەڕی شانازیی‌یەو بەرگری لە بیروڕاکانی خۆی کرد تەنانەت لەو کاتەدا کە بڕیاری سووتاندنیان دا بە گاڵتە پێکردنەوە بە دادگای وت (وا بزانم ئێوە زۆر لە من زیاتر لەو بڕیارە دەترسن) هەروەها لەو زاناو فەیلەسووفانە کەوتنە بەر شاڵاوی ئەشکەنجەو دورخستنەوە، زانایان کۆڵیان نەدەداو لە شیعرو چیرۆك و داستان و تەراژیدیاو کۆمیدیاو هونەرەکانیان شاکارەکانی خۆیان دەنواند دژی دەرەبەگ و پیاوانی ئاییني کڵێسە بە تایبەتی بڵاوکردنەوەی زمانی نەتەوەیی و هەستی نیشتمانی کە ببوە سەرەکی ململانێی ئەو ڕۆژگارە لە نێوان پیاوانی کڵێسەو زاناکان هەروەها ژیانەوەی کولتووری کۆن و نووسینەوەی مێژوو بە شێوەیەك کە ژیانی مێژووی کۆن، زیندووکەنەوە لە هەمان کاتدا وەك ئامرازێك بەکاربهێنن، لەو سەردەمە ئاڵۆزەدا زۆر بیری تر سەری هەڵدا وەك سۆشیال ئایدیالیستەکان کە داواکاری سیستەمێکی

یەکسانی و بەختیاری دەخواست بۆ کۆمەڵ ئەویش لە خەیاڵ زیاتر تێنەدەپەڕی، هەندێ زاناو فەیلەسووف تەنانەت کۆماری خەیاڵی‌یان دروست دەکرد، کە یەکسانی و بەختیاری و خەویان بە رژێمێکەوە دەبینی کە تێیدا زانایان جڵەو بگرنە دەست وەك کۆمارەکەی ئەفلاتوون یان (یۆتۆپیا) کەی (تۆماس مۆر) بەڵام ئەو بیرو باوەڕانە لەو ڕۆژگارانەدا لە چوارچێوە تەسکەکەی خۆیدا گیری خواردو نەیتوانی ڕۆڵی خۆی بینێ، هەستی نەتەوەیی پاڵی بە مێژوو نووسانەوە نا کە چارەسەر بە کردەوەو بۆ کێشە کۆمەڵایەتیەکان بدۆزنەوەو هۆی ڕاستەقینەی کارەساتە مێژوویی‌یەکان دەست نیشان بکەن ئەنجامیش دەگەڕان بە دوای ئەو تاکە کەسە هۆشیارانەدا کە ڕۆڵێکی دیاری لە ڕەوتی بەرەو پێشەوەبردنی بەسەرهاتەکاندا گێڕا، هەروەها لە ڕوانگەی نوێوە دەیان ڕوانی‌یە کارەساتەکانی مێژوو یان کارەساتە مێژوویی‌یەکان و ڕۆڵی تاکەکەسیان تێیدا دیاری دەکرد هەروەك بەپێی بیروباوەڕی (گویجاردینی) خۆپەرستی یان خۆپەرست تاکەکەس دروست دەکات و نووسەران و کەڵەپیاوانی مێژوو بە تایبەتی بۆرژواکان پاڵێکی بەهێز و گەورەیان نا بە ڕەورەوەی مێژووەوەو دابڕینی مێژوو لە کڵێسە وەك کەڵە نووسەری ڕۆژگاری ڕێنیسانس (ماکیاڤیللی) کە بە یەکێك لە گەرەترین دەستکەوتی لێکۆڵینەوەی مێژووی نوێ لە قەڵەم دەدرێ، ئەمیش سەرەڕای ئەوەی دژی کڵێسەو ڕژێمی دەرەبەگ بوو بەڵام ئایینی دەکردە

ئامرازێك بۆ خزمەتكردنی سیاسەت، كە لە ژێر تیۆرییەكەیدا چەقی دادەدا كە دەیووت (ئامراز ئامانج پێك دەهێنێ) واتە بۆ بەرقەراركردنی هەر مەبەستێك دەشێ هەموو جۆرە ڕێگایەكی بۆ بیگرێ، وەنەبێ كە دژی بیرەكانی (میكیاڤیللیەت) نەبووبن كەسان هەبوون زۆر بە توندی دژی بیروڕاكانی دەجوولانەوە بە تایبەتی نازیەكان و سۆسیۆلۆجیستەكانی فاشیزم بەلام سەرەڕای ئەوەش میكیاڤیللیەت قەلەمبازێكی گەورەیدا بە قۆناغەكەی خۆی، لەژێر دەستی زاناو چینی بۆرژوازیدا مێژوو رزگاری بو لە دەستی كلێسەو سیستەمی دەرەبەگایەتی و هەندێ ڕێبازی نوێ هاتە سەر شانۆ، وەك (سان سیمۆن) و (شارل نۆرییە) و (رۆبەرت ئۆیین) كە گەلیان كردە هەوێنی ڕووداوی مێژوویی و خەباتی چینایەتییان تێكەڵ بە مێژوو كردو فەیلەسووفی ئەڵمانی (هیگڵ) هاتە نێو شانۆی مێژوو كە یەكەم كەس بوو هەوڵی داوە ئاڵ و گۆڕە ناوخۆكانی مێژوو دەستنیشان بكات گوایە پێشخستنی مێژوو هەر لە قۆناغ و سەردەمێكدا یەكێك لە گەلانی جیهان ئەركی ئەو پێشخستنەی دەكەوێتە ئەستۆ، دوای ئەوەش ماركس هاتە سەر شانۆی مێژوو كە بە هۆی خەباتی چینایەتی و بەرهەمهێنان و ئابووریەوە لە مەسەلە مێژووییەكانی دەكۆڵیە وەو لەوێوە بڕیاری دەداو ئەنگلس بە هەمان شێوەی ماركس خەباتی چینایەتی دەكردە بڕبڕەی ئاڵ و گۆڕی ڕووداوی مێژوویی ئەنجامیش وەچەرخانی باری ئابووری و دەسەلاتی

سیاسی كه له چینێكی پاشكەوتووەوە دەچێتە چینێكی پێشكەوتوتر، كە یبلیخانۆف زیاتر لە مێـژووی كۆڵیـەوەو خستیە بەر تیشكی جەدەلیەت و بەرگێكی نوێی كردە بەر مێژوو و مێژووی كردە بەشێك لە زانستەكان پێكهاتەیەكی بۆ دارشت لە رێگای لێكۆڵینەوە فەلسەفی‌یەكانی‌یەوە. ئا لەم بۆچوونەوە مێژوو بوە زانستی زانستەكان و. وەك هەموو زانستەكان مێژووی تایبەتی خۆی هەیە لەگەڵ پەیدابوونی ئادەمیزاد دەست پێ‌دەكات بە هۆی كەرەستەكانی پێش مێژوو درێژە دەكێشێ بۆیەكا مێژووی مێژوو لە مێژووی گشت زانستەكانی تر دوورو درێژترەو بایەخێكی تایبەتی پێ‌دەدرێ و چونكە ئەو گەلەی مێـژووی نەبی خاوەن هیچ شتێ نابی هەروەها ئەو گەلەی لە مێژوی نەگا هەمیشە مێـژوو لای دووبـارە دەبێتـەوەو مێـژووش بێ‌بەزیی‌یانـە دەیانكاتـە گاڵتەجاڕی مێژوو، واتە دەبێ بایەخ بە رابردووی كۆن و دوێنێ بدەین وەك مێژوویەك سەیری بكەین و لەژێر تیشكی زانستیانە لێیان بكۆڵینەوەو بینوسینەوە بۆ دوێنێ و ئەمڕۆو بەیانی گەلەكەمان، هـەروەك (هیگـڵ) دەڵێ: (فلان شوێن كە مێژووی خۆی نەنوسیوەتەوە، نەبووەتە خاوەنی مێژووی خۆی).

سەرچاوەكان:

١-رێنیسانس. د. كەمال مەزهەر. فوئاد مەجید میسری كردوویەتی بە كوردی. بەغداد ١٩٨٤

٢-تاريخ اوروبا من عصر النهضة و حتى الثورة الفرنسية ١٥٠٠-١٧٨٩ د. محمد محمد صالح بغداد ١٩٨٢
٣-المدخل الى الفلسفة، صدام الزيادي- الجزء الاول ١٩٨٩
٤-نهێنی کۆنترین مێژوو گەربۆفسکی جەلال تەقی لە روسەیوە کردویە بە کوردی ١٩٨٠

ڕۆڵی تاکەکەس لە مێژوودا

لە مێژوودا سەرکردە (وەك تاکە کەسێك) گەورەترین ڕۆڵ دەبینێ، ناتوانرێ بێ سەرکردەیەکی هوشیار بیر لە کۆمەڵگایەکی هوشیاری مرۆڤایەتی بکرێتەوە چونکە دەبێتە داینەمۆ بۆ گۆڕینی کۆمەڵگا لە بارێکەوە بۆ بارێکی ترو ژیانی نوێی پێ دەبەخشێ و بەرەو پێشکەوتنی دەبات و پاڵ بە ڕەوڕەوەی مێژووەوە دەدات، دیارە ڕەوتە مێژوییەکان پێویستیان بە سەرکردەیەکی هوشیار هەیە بیبات بەڕێوەو لە تەکیاندا کۆمەڵگاش بەرەو پێشەوە بەرێت و ڕێگایان پیشان

بدات، زۆر کات کۆمەڵگا ڕووبەڕووی هەرەس و بەرەو دواوە چوون و چەقین دەبێتەوە بۆ ئەوەی کۆمەڵگا لەو هەرلومەرج و ساتە ناسکەی قۆناغە مێژوویی‌یەدا ڕزگار بکرێت، دیارە ئەو قۆناغە وەك حەتمیەتی مێژوویی پێویستی بە پاڵنێك دەبێت بۆ پێشەوە بۆ ڕزگاربوون لەو قەیرانە ئەویش لە ڕێی کەسێکی هوشیارەوە یان سەرکردەیەکی بلیمەتەوە ئەو ئەرکە گرنگە جێبەجێ دەکرێ و کۆمەڵگا ڕزگار دەکات لەو قۆناغە ناسکەی ئا لێرەوە کۆمەڵگا وەك ڕەوتێکی دینامیکی دوا بە دوای هەنگاوەکانی ئەو سەرکردەیە دەڕوات بەڕێوەو سەرکردەش لێزانانە جڵەوی مەسەلەکە بەلای خۆیدا ڕادەکێشێ و کۆمەڵگا ڕۆژ بە ڕۆژ بەرەو پێشەوە دەبات، واتە کاتێ کۆمەڵگا لە قۆناغەکانی پێشوو (یان کۆیلایەتی یان لە ژێر باری گرانی سیستەمی فیودالدا چەقی بێت) ئا لەو ساتانەدا سەرکردەی لێهاتوو وەك ڕەوتی مێژوو/ وەك یاسای سروشتی پێشکەوتن و کەسێتی‌یەکی بەهێز دەردەکەوێ و خۆی دەسەپێنێ و دەبێتە پێویستی‌یەکی مێژوویی بۆ گەڕدانی ڕەورەوەی مێژوو بۆ پێشەوە، ئەو سەرکردانە دەگمەنن لە مێژوودا کە چۆن مێژو بەلای خۆیاندا وەردەچەرخێنن و کاری ڕابەرایەتی دەگرنە دەست و لەگەڵ گەلدا یەك دەگرن بۆ گەشە پێکردنی یاساکانی گۆڕانی کۆمەڵ، کاتێ کۆمەڵگا پێویستی بە گۆڕان هەبێت و لە قەیرانێکی دژواردا بژی و پرۆچێسە ژیانیەکان خەریکن بەرەو مردن دەچن ئەو کاتەش سەرکردەی

لەبارو لێهاتوو سەرهەڵدەدات و کۆمەڵ بەو شێوەیەی خۆی ڕەوتی پێشکەوتن بخوازێ لەوێوە ژیانی نوێ و سەرکردەی نوێ جڵەوی کۆمەڵگا دەگرێتە دەست و دەبێتە (ڕێنیشاندەرو هاندەر) بۆ پێش کەوتنەکانی کۆمەڵگا کە خۆی واتە کۆمەڵگا خاوەنی هەموو سەرچاوەکانەو خۆشی خاوەنی مێژووە، واتە سەرکردەش کاردەکاتە سەر ڕووداوە مێژوویی‌یەکان و چەند لە قۆناغی مێژوویی و ئەرکەکانی تێ بگات هێندە زۆرتر سەرکەوتوو دەبێت، بەڵام نابێتە خاوەنی مێژوو، یان دروست کەری مێژوو، بەڵام جێ دەستی دیار دەبێ لە ڕووداوە مێژوویی‌یەکاندا، واتە "ڕەوڕەوەی مێژوو یەکجار گەورەیە، بەرەو پێش بردنی هەرگیز لە وێزەی تاکە کەسدا نەبوەو نی‌یە، بێگومان خاوەنی مێژوو گەلە"، ڕەوڕەوەی مێژوو هەمیشە بەرەو پێشەوە دەڕوات لەوانەیە بۆ ماوەیەك بوەستێت بەڵام هەرگیز بەرەو پاش ناگەڕێتەوە "هیگل لەوەش گەیشت کەکەس نی‌یە بتوانێت ڕەوڕەوەی مێژوو بەرەو پاش بکێڕێنتەوە"، لێرەدا هەلومەرجی بابەتی و ژانی کۆمەڵایەتی و پەنگ خواردنەوەو بەستەڵەکی ئایدلۆژی کۆن و بیروباوەڕی کۆنەپەرستی و کەسێتی تاکەکەسی دواکەوتوو وا دەکات و وای دەردەخات کە زەمینەو هەل و مەرج ڕێك دەخات یان ڕێك دەخرێت بۆ سەرکردە واتە پێداویستی مێژوویی سەرکردەی مەزن دروست دەکات وا نەبوایە دەوروبەری دوو هەزارو پەنجا ساڵ لەمەوبەر بەدەیان هەزار کۆیلەی ڕۆمانی دوای

سپارتاکۆس نەدەکەوتن، بوونی ئازادی بۆ زۆربەیانی لەوپەڕی وڵاتەوە ڕاکێشایە ناو کۆڕی خەباتەوە بەر لەوەی ناوی سپارتاکۆس بەر پەردەی گوێیان بکەوێت، یان فشاری کەم وێنەی دەرەبەگەکانی ئەڵەمانیا سەدان هەزار جوتیاری ناچارکرد ساڵی ١٥٢٤-١٥٢٥ پەلاماری چەك بدەن بێئەوەی یەك سەرکردەیان هەبێت، سەرەڕای ڕۆڵی تاکە کەس لە کۆمەڵگاداو لە مێژوودا کەچی نەدەبێتە دروس کەر وە نە خاوەنی مێژوو، چونکە تاکەکەس بێ کۆمەڵ هیچ بایەخێکی نیيەو ناتوانێت بێ کۆمەڵ و دەوروبەر گۆڕانکاری دروست بکات، زۆرجار بەهۆی هەندێ بیروباوەڕەوە دەستەو تاقمێك ویستویانە جڵەوی مێژوو بدەنە دەست سەرکردەکان و سەرکردەکان بکەنە دروست کەری مێژوو، بەمەش ڕەوڕەوەی مێژوو بەپێی پێویستی و بەرژەوەندیەکانیان ڕابگرن و بەهۆیەوە خۆیانی پێ بپارێزن، بەڵام ئەم هەوڵانە هەموو پووچەڵ بوونەتەوە لە بەردەم ڕەوتی هوشیاری گەل و هەروەها وانەکانی مێژوودا، هەندێك لە سەرکردەکان ویستیان گاڵتە بە مێژوو کۆمەڵگایە چونکە خۆیان دروست کەری مێژوون هەروەك مارکس دەڵێ "خەڵکی بۆ خۆیان مێژووی خۆیان دروست دەکەن بەڵام نەك بە ئارەزووی خۆیان، ئەوان لە زروفێکدا دروستی ناکەن کە خۆیان هەڵیان بژاردووە، بەڵکو لە زروفێکدا دەستەو یەخە دەبن کە ڕابردوو بۆی هێناون و پێی بەخشیون" بەڵام سەرکردەش ڕۆڵی کاریگەرو دینامیکی بیرو هۆش و

ئاراستەکەر دەبینی تیایداو جێی خۆی دەکاتەوەو لەنێو کۆمەڵگادا کە دواجار گەشەی پێ دەکات و ژیانی بە بەردا دەکاتەوە، کە وەك حەتمیەتی مێژوو سەرهەڵدەدات لە قەیرانەکانی کۆمەڵگادا، کاتێ کۆمەڵگا بیەوێ بەرەو پێش بچێ بەرەنگاری کۆمەڵگای کۆن یان سیستەمی کۆن دەبێتەوە دەستەو یەخن لە ڕەگوڕیشەوە هەڵی دەتەکێنێ و کۆمەڵگایەکی پێشکەوتوو لە جیاتی ئەو دادەنێ و پێش دەخات، لێرەدا گەل و سەرکردە ڕۆڵ دەبینن بە تایبەتی سەرکردەی لێهاتوو لێزان و زیرەك و کۆمەڵگای هوشیار گەلی هوشیار بۆ پێکهاتە مێژوویی و کۆمەلایەتی‌یەکان و بنەماکانی یاسای گەشەکردنی کۆمەڵگاکە ئەم کارەش بەهۆی شۆڕشێکی کۆمەلایەتی‌یەوە دروست دەبێت و سەرکەوتن بەدەست دەهێنێت ئەمەش مێژووی کۆن و نوێ سەلماندوویەتی هەر لە بەرەبەیانی دروست بوونی کۆمەڵگاکانەوە، لە قۆناغە مێژوویی‌یە جیاجیاکانی کۆمەڵگادا هەر سەرکردەیەك بە شێوەیەك سەیر دەکراو بە بیرو بۆچونێك بناغەی سەرکردایەتی خۆی دەچەسپاندوو قایمی دەکردو ڕایدەگرت و بە شێوەیەك ناویان لە خۆیان دەنا وەك "خوداوەندو سەرۆك عەشیرەت، دکتاتۆر، پاشا، سوڵتان، ئیمپراتۆر، مەلیك، پێغەمبەر، ڕەهبەر.. هتد" ئەم جۆرە سەرکردانە لە قۆناغە دژوارەکانی یان لە قۆناغە قەیراناوی‌یەکانی مێژوودا دەردەکەون و خۆیان بەسەر کۆمەڵگادا دەسەپێنن و جڵەوی سەرکردایەتی دەگرنە دەست و دەبنە خاوەنی

هەموو شتێك، زۆرجار ئەو سەركردانە بوونەتە هۆكارێك بۆ چەقینی مێژوو لەو قۆناغەی كە تیایدا بوونەتە سەركردەو هەوڵیان داوە زۆرجار پێشكەوتن ڕوونەدات لە هیچ فەرهەنگێكی ژیاندا، بە تایبەتی ئەو سەركردە كۆنەپەرستانەی كە دژی پێشكەوتن و مێژوو بوو و بوونە فاكتەرێكی گەورە لە بەردەم پێشكەوتنی كۆمەڵگادا، لە سەردەمی سەدەی (بوژانەوە) ئەو دەمامكانە هەڵماڵدران و ڕاستی‌یان ڕوون كرانەوە، ئەو ڕەوتەی دوێنێ كە بە سەختترین قۆناغی كۆمەڵگا دەژمێردرێت كە مرۆڤایەتی پێوەی دەتلێتەوە تا ئیستاش بە تایبەتی ئەو گەلەی كە لە مێژوو نەگەشتووەو بە قۆناغەكانیدا بەبێ ئاگایی و بێ هوشیاری بازی بەسەریاندا داوەو تووشی سەرلێشێواوی مێژوویی هاتووەو پێكهاتەكەی شەق و شڕكردووە، دیارە جموجوڵە تایبەتی و دژایەتی چینەكان خۆیان ڕەوتی خۆیان دروست دەكەن بۆ گەشەكردنی كۆمەڵگاو لەوێشەوە ڕێبەرانی خۆیان دروست دەكەن و لە دەوری خڕدەبنەوە، هەروەك ماركس دەڵێ "هەموو شتێك لە بوونەوەردا دەبزوێ.. ژیان گۆڕانی بەسەردا دێ، هێزی بەرهەم هێنەر سەرهەڵدەدات، پەیوەندیە كۆمەڵایەتی‌یە كۆنەكان دەڕوخێن" ئەو كاتانەی قۆناغی گۆڕانی كۆمەڵگا لەبەر هۆكانی گەشەكردسنی بنەماكانی كۆمەڵگا بە هەموو فەرهەنگەكانیەوە گەشەیان نەكردووەو پتەو نەبوون لەوانەیەو دەگونجێ سەركردەكان یان كەسایەتی‌یەكانی (تصادف) واتە (لە

ناکاوەکان) ناشارەزاو گێل و خائین و لێنەهاتوو ببنە سەرکردەو گەل لە ڕێ لادەن و ڕەوڕەوەی مێـژوو بـۆ کـەمێك ڕاوەسـتێنن، وەك زۆرجـار لـە مێـژوودا ئـەم جـۆرە توخمانـە پـەیدابوون لـە قۆنـاغـە جیاجیاکـاندا ڕۆڵـی سـەرەکی دەبینـن لـە کۆنەپەرسـتی و خیانـەت و وەسـتاندنی ڕەوتـی پێشـکەوتنی کۆمەلایـەتی و کوشـتنی بنـەما هۆشـیارکەرەوەکان، کـە زۆرجار بارودۆخی تایبەتی بوونە هۆی دروسـت کـەریان ئـەم دروسـت بوونـە لـە میکـانیزمی مێـژوودا دەبێتـە هـۆی لـە بـارچوون گـەر لەگـەڵ پێداویستی‌یە مێژوویی‌یەکانداو بارودۆخدا نەگونجێ بۆ ماوەیەکی کەم جڵەو دەگرێتە دەست بەلام دەپوکێتەوەو نامێنێ لەژێر فشاری کۆمەڵگاو سەرکردەی نوێدا، ئەم چینە کۆنەپەرستانە لە دەورەکانی تێك ڕوخـان و دابەش بوونی خۆیاندا ناتوانن پیاوانی گەورە بە مێژوو پێشکەش بکەن و پەنا دەبەنە بەر کەسانی بەفرت و فێـڵ و دڵـڕەق و تـاوان پیشـە کـە کەسایەتی‌یەتی ڕاستەقینەیان نی‌یە بـەلام دەتوانـن بـۆ ماوەیـەك بـە بەرژەوەندی خۆیان خزمەت بکەن وە تا سەریش ئەوەیان بۆ ناچێتە سەر چونکە ڕەوتی کۆمەڵگا هەمیشـە لە گەشـەکردندا دەبێـت و ژیـان گـۆڕانـی بەسەردا دێت و هەر بۆیـە لەنێو هەناوی ئەو کەسایەتی‌یە فێڵ بازانەدا کەسایتی‌یەکی ڕاستەقینە لەدایك دەبێت لـەنێو کۆمـەڵگای هۆشـیارداو دژی ڕادەوەسـتێت و جڵـەوی سـەرکردایەتی لێ دەسـێنێت، هـەروەها دەیداتە بەر گورزی مێژوویی، ئەنگلس دەڵێ "ئێمە بە خۆمان مێژوومـان

دروست دەکەین بەڵام پێش هەر شتێك لە سایەی پێشینەو بارودۆخی تەواو دیاری کراودا دروستی دەکەین کە لە دوایندا ئابووری هەرە بڕیاردەرێتی بەڵام بارو دۆخی سیاسی هی تریش تەنانەت ئەو داب و نەریتانەی لە مێشکی خەڵکدا لانەیان کردووە ڕۆڵی دیاری کراو دەبینن ئەگەرچی ڕۆڵی بڕیاردەرانەش نەبێت"، جاری وایە بەهۆی تێکشکانی هێزی شۆڕشگێڕەکان و سەرکەوتنی کۆنەپەرستان و لاواز بوونی چینە بەرەوپێش چووەکانی کۆمەڵ مەڵبەندێکی لەبار بۆ ڕمبازێن و خۆنیشاندانی کەسانی دور لە کەسایەتی بێ بایەخ و جێ گاڵتەو گەپ پەیدا دەبێ کە لەسەرەوەی کارەکان سەقامگیر دەبن و شوێنەوارەکانی خۆیان لە ڕەوتی ڕووادوەکان و مێژوودا بەجێ دێڵن مارکس و ئەنگلس بەم جۆرە توخمانە "توخمە چاخ و چەرخ" بە گاڵتە دەڵێن (پیاوانی بچووکی گەورە!) ناپلیۆنی سێهەم یەکێك لەم توخمانە بوو کە (پاڵەوان) بوونی ئەو بۆ ئەو کەسانەی کە ئەم کەسایەتی‌یە جێ گاڵتەو گەپەو بێ بایەخیان دەناساند بە نهێنی‌یەکی مێژوویی دەژمێردرا مارکس لە کتێبی ١٨ برومولویی بناپارتدا دەڵێ: (هۆی دنەدەرو کارگێڕ یان میکانیزمی سەرکەوتنی کاتی ئەم "پیاوە بچووکە گەورانە!" ڕوون دەکاتەوە)، کەوابێ پێداویستی‌یە مێژوویی‌یەکان سەرکردەی مەزن دروست دەکەن و پێداویستە میکانیزمەکانیش سەرکردەی گاڵتەو گەپ و فێڵ بازو خاین دروست دەکەن و دەبنە خواوەندو ڕابەرو وەك پێویستی مێژوویی لە

قەڵەم دەدرێ و تا ئەوەی دەگاتە دروست کەری مێژوویان سەرکردە وای لێدێ کە خۆی زۆر لە مێژوو بە گرنگتر دەزانێ و خۆی بە دروست کەری مێژوو دێتە پێشچاو، ئەو ساتانەشی کە بەلای کەوتنا دەچێ جڵەو لە دەستی بەردەبێ و لاواز دەبێ نازانێ چی بکات و چۆن لەگەڵ ڕەوتی مێژو گەل و خواستەکانی کۆمەڵگای نوێدا بەرێوە بچێ دەست دەداتە کوشتن و قڕکردن و تۆقاندنی گەل و شوڵ بۆ مێژوو هەڵدەکێشێ و مێژوو دەداتە بەر شوڵی کۆنەپەرستانەی و تەنانەت تاوان دەخاتە پاڵ مێژوو بەرامبەر بەو کارەساتانەی ڕووبەڕووی دەبێتەوەو دەڵێ (مێژوو زوڵمی لێکردم) واتە پەنجەی تاوان بۆ مێژوو ڕادەکێشێت و خۆی لێ دەرباز دەکات، بەڵام تا سەر بۆی ناچێتە سەر چونکە مێژوو ئەو توخمانە بە کرچ و کاڵێ فرێ دەداتە دەرەوەی خۆی و هەر بە مردوویی جێیان دەهێڵێ تا ئەو کاتەی کۆمەڵگا فرێی دەداتە زبڵخانەی مێژووەوە، کەوابێ لەنێو لاپەڕەکانی مێژوودا زۆر ناوی سەرۆك هەن بەڵام هەموویان پرشنگدارو مەزن نین مێژوو چەندەها دەناسێت کە دژی پێویستە مێژویی و کۆمەڵایەتی‌یەکان و پێشکەوتنەکان بوون، هەر بۆیە دەیانداتە بەر گورزی خۆی و دەیانکاتە وانە بۆ ئەوانی دی، سەرکردەو نوێنەری چینە کۆنەپەرستەکان نەیانتوانیوە لە بەردەم شالاوی کۆمەڵگای نوێدا خۆیان ڕابگرن هەر بۆیە بەزوویی و لە زەمەنێکی کەمدا دەستەوەستان لەنێو شەپۆلی پڕ لە قینی پێشکەوتنخوازانەی چینە

تێکۆشەرەکاندا سەرەو ژێر کەتن و لەناو چوون، مێژوو زۆر وانەی لەو کەسایتی‌یانەمان بۆ دەگێڕێتەوە، وەك (میرابۆی فەرەنسی) ئەرستۆکرات کە لە شێوەی نیشتمانپەروەرو گوتەبێژی شۆڕش و دڵی گەورە و دەنگی زولاڵی هەژاران و زەحمەتکێشان و زۆربەی چین و توێژەکان خۆی دەنواند تا دوایی لە ساڵی ١٧٩٢ داخ لە دڵی فەرەنسە ڕژێمی پاشایەتی‌یان ڕوخاندو دەستی شۆڕشگێڕان گەیشتە قاسە قایمەکانی کۆشکی ڤێرسای و گشت بەڵگە نهێنی‌یەکانی پاشایان خوێندەوە یەکێك لەو بەڵگانە هەموانی حەپەساند تیایدا هاتبوو کە: لویسی شازدە توانیوێتی لە ژێرەوە میرابۆ بکڕێت و لە نیسانی ١٧٩٠ وە میرابۆ بۆتە یەکێك لە کرێ گرتەکانی لویس کە دانیشتوانی پاریش بە مەیان زانی دیسان دەیان هەزاریان ڕویان کردە (پانتیۆن) و بە ئەوپەڕی ڕقەوە گۆڕی میرابۆیان هەڵتەکاندو پاشماوەی لاشەکەیان هەر لەوێدا سوتاندو سوتووەکانیان بردە گۆڕستانی دزو جەردەو خۆفرۆشان لە سان ماسۆی نزیك پاریس، دیارە تا سەر سەرکردە ناتوانێت مێژوو هەڵخەڵەتێنێت هەر دەبێ ڕۆژێ لە ڕۆژان بیکاتە عیبرەت و پەند بۆ کەسانی دی.

ڕاستە کۆمەڵانی خەڵك مێژوو دروست دەکەن و ئەرکەکەش دەکەوێتە ئەستۆی ئەوان بە تایبەتی شۆڕشگێڕان کە دەبنە سووتەمەنی، بەڵام سەرکردەش ڕۆڵی گەورەی ئەو گۆڕانە دەبینێ و ڕۆڵی مێشك و

ئاراستەکەر دەبینێ کە بە هۆیەوە دەبێتە پێداویستی مێژوو، کە چۆن وەڵامی پێویستی‌یەکان دەداتەوەو چۆن کۆمەڵگا بەرەو پێشەوە دەبات و دەستیان دەگرێت و لە هەڵدێرو لەناوچوون رزگاریان دەکات و لە هەمان کاتدا رەورەوەی مێژوو بەلای خۆیدا وەردەچەرخێنێ و هێزو توانای خۆشی هەر لەو بزوتنە کۆمەلایەتی‌یە پێشکەوتنخوازەوە وەردەگرێ و دەیکاتە ئاگری شۆرش بۆ لەناوبردنی توخمە کۆنەپەرستەکان و خاڵێکی گۆران و پێشکەوتن لە مێژوودا دروست دەکات، کە هەمیشە بناغەی ئەو پێشکەوتن و مێژووە کۆمەڵگا خۆیەتی، کەوابێ تاکەکەس هیچ شتێك ناگۆرێ بێ کۆمەڵگا "کۆمەڵگایەکی هوشیار" هەروەك چۆن سەرکردایەتی بەرزبوونەوەو پێشکەوتن هەیە بە هەمان شێوەش سەرکردایەتی دواکەوتن و روخاندن هەیە بە واتایەکی تر سەرکردایەتی ئەو کۆرو کۆمەلانەی کە لە قۆناغی گەندەڵی و روخاندا ژیان بەسەر دەبەن ئەوانیش رۆڵێکی دیاری کراویان هەیە بۆ نموونە ئیرۆن لە سەردەمی رۆخانی ئیمپراتۆریەتی رۆمانی‌دا دەرکەوت هەروەها سوڵتانەکانی عوسمانیش لە کاتی روخاندنی قۆناغی دەرەبەگایەتی‌دا سەریان هەڵدا سەرکردە فاشیەکانیش بە هەمان شێوە لە سەردەمی قەیرانەکانی سەرمایەداری‌دا دەردەکەون. ئەمانەش هەموویان لە سەپاندنی کۆنەپەرستی و زۆرداری و قرکردن بەسەر کۆمەڵگا رۆڵێکی دیاری کراویان گێرا. ئەم کەسایەتیانەش لایەنی کەم یان بە رادەی

شێوازەکەی دیکەی سەرکردایەتی خاوەنی دەسەلأت و نفوزو فڕوفێڵ بە توانان، ئەم سەرکردانە بە زۆری لە قۆناغە مێژوویی‌یە دژوارەکاندا بە تایبەتی دەردەکەون، لە ڕۆژگاری ئەمڕۆشمانداو لە مێژووی نوێدا ئەو جۆرە توخمانە، یان ئەو سەرکردانە بە شێوەیەکی کەم و بە شێوازێکی دی بەرچاو دەکەون واتە هێشتا هەن لە کۆمەڵگاداو ڕۆڵی خۆشیان دەبینن.

سەرچاوەکان:

١-دەروازەی گۆڕانی کۆمەڵ- بەیاد عەبدولقادر ١٩٨٧

٢-فێرکردنی فەلسەفەی زانستی- ئیحسان تەبەری وەرگێڕ د. حسین خەلیقی بغداد ١٩٩٤

٣-اشتراكية ام فوضوية- جوزيف ستالين- ترجمة جورج طرابيشي بيروت ١٩٧٨

٤-ماركس الثامن عشر من بروميل لوير بوناثارت المجلد الاول الجزء الثاني ترجمة الياس شاهين- دار التقدم موسكو ١٩٨٠

٥-مێژوو- د. کەمال مەزهەر.

٦-گۆڤاری میدیا- ژمارە (٢) ساڵی (١) نیسانی ١٩٩٣

کەرەستەکانی مێژوو

مرۆڤ هەر لەبەرەبەیانی هوشیاربوونەوە هەوڵی داوە بگاتە ڕاستی‌یەکان بـە تایبـەتی دەوروبـەر چونکـە بێدەوروبـەر مـرۆڤ مەحاڵـە بـژی و پێشبکەوێ، هەروەها گەڕان بۆ دۆزینەوەی شتە ئاڵۆزەکانی دەوروبەر بۆ گەیشتن بە ئامانج و لەوێشەوە ڕۆشنایی‌یەك بخاتە سەر لاپەڕە شاراوەو تاریکەکانی ژیان کە تیایدا ژیان و مرۆڤ گەورەترین کێشەیان دروست کـردووە، کـە بوونەتـە هۆیـەك بـۆ دواکـەوتن و پێشـکەوتنەکان هـەروەها ململانێی نێوان خۆیی و دەوروبەری خۆیی و خۆی. خۆیی و گەردوون، خۆیی نهێنییەکان، خۆیی و ئەفسانەکان، کە ئەمە بووە سەرچاوەیەکی گـەورە بـۆ گەشـت مرۆڤایـەتی تێگەشـتنی لـە هـۆو هۆکارەکـان و ئەندێشـەکان، بـەم پێیـە گـەڕاوە بـەنێو ورگـی زەوی‌داو پرسـیار کـردن لەخۆ، ئا لێرەدا لـە چـەمکی مرۆڤـی دوێنـێ (مرۆڤـی کـۆن) دەباز بـووەو بـەرەو مرۆڤـی کـەمێ هوشـیار خـۆی ئاشـناکردو هـەروەها زانینـی

دەوروبەرو بەکارهێنانی دەوروبەر بۆ خزمەت کردنی خۆ کە لێرەوە دژایەتی‌یە دەروونی و فسیۆلۆژی‌یەکان سەریان هەڵدا، کە دواجار بوونە بنەڕەتەکانی بناغەی فەلسەفەو فەیلەسوفان و قوتابخانە فەلسەفیەکانی لەسەرشان دامەزرێنرا، دیارە دوێنێی مرۆڤ واقعێکی نەستی لای مرۆڤ کە خۆشی بێئاگابوو لە گۆڕانکارییەکان و پێشکەوتنەکان، زۆرجار خودی سروشت دەبووە هۆی گۆڕانکارییەکان لە دەوروبەردا بێ ئەوەی مرۆڤ دەستی تێدابێ یان دەستی مرۆڤی بەرکەوێ، کاریگەری کردنی سروشت لەسەر مرۆڤ گەورەترین کاریگەر بوو لەسەر ژیانی و پاشەڕۆژی و هۆشیاربوونەوەی کە بە یەکەم فەلسەفەی وێنەداری پێناسەکرابوو کە سروشت وەك بارێکی گران بەسەریدا زاڵ بووبوو، بەڵام مرۆڤ بۆ دۆزینەوەی باشتر، بەنێو ورگی زەویدا دەگەڕا لێرەشەوە مرۆڤ لە هەندێ پێشکەوتنە تەسکەکانەوە توانی لەو دەوروبەرو واقیعە دەرچێ و بەرەو جیهانی نوێ و رۆژگارێکی توێتر قەڵەم بازبدات وەك قۆناغێکی سەرەتایی پێشکەوتن لە سروشتی ترسناك و دەنگە نامۆکان بکۆڵێتەوەو بیانکاتە وەڵام بۆ بیرکردنەوەکانی وەك کەرەستە بەکاریان بهێنێ و بیانخاتە بەردەم ڕۆشنایی بیرکردنەوەکانی، سەرەڕای ئەوەی بە چەند قۆناغی عەقڵ و لۆژیك و مێژوویی و ئارکۆلۆژی و ئیتنۆگرافی و کۆسمۆگۆنیاو سایکۆلۆژیاداو گەڕان بە شوێن لاپەڕە تاریکەکانی پەڕاوو کتێبەکان، تا ئێستاش دوێنێ کە مرۆڤی سەرسام کردوەو ئێستاش زۆر

شت هەن بوونەتە هۆی سەرسام کردنی مرۆڤ بۆ فێربوونی شت لێوەی یان مێژووی ڕووداوو کارەساتەکانی بۆ دەرکەوێت یان بیانکاتە سەرچاوەیەك بۆ کەرەستەکانی مێژوو یان بۆ بەڵگەکانی بوونی شارستانیەت.. هتد، بە تایبەتی بەڵگە ئەفسانەیی‌یەکان کە ئەو حاڵەتە دەروونی و سروشتیانە دەردەخات کە هەر لە سەرهەڵدانی شارستانیەتەوە لە دەروونی مرۆڤدا جێگیر بووەو لەگەڵ گەورەبوونی مرۆڤدا گەورە دەبێ و تاریکایی‌یەکانی ڕۆژگاری کۆن یا ڕۆشنایی‌یەکانی ڕۆژگاری کۆن نیشان دەدات، کە لە هەمان کاتدا دەبێتە کەرەستەیەکی مێژووی پێشکەوتنی مرۆڤایەتی، کە هەموو گەلێك بەشی خۆی ئەفسانەی هەیە، یان بە هۆی ڕووداوەکانی جیهانەوە بوەتە خاوەن ئەفسانە کە ئەمەش ململانێ‌یەکی زۆری لەسەرە، هەر بۆیە ئەفسانە وەك کەرەستەیەکی مێژوو زمانحاڵی دوێنێی مرۆڤی کۆنەو لە هەمان کاتدا زمانحاڵی مرۆڤی نوێی ئەمڕۆیە بۆ سیماکردنی شارستانیەتی و بوونی ڕەچەڵەکی و دواییش بوەتە بناغەی خێزان، قەبیلە، کۆمەڵگا، دەوڵەت، ئەو شتانە دەبنە هۆکارێکی گرنگ و کەرەستەیەکی مەزن بۆ بەشارستانیی‌یەتی بوو، یان بە مێژووبوونی گەل، زۆرجار لە تێڕوانینە جیاجیاکانی فەلسەفەو ئایین و ئەفسانەو میسۆلۆژیای خۆیانەوە خۆیان کردووە بە "گەلێکی هەڵبژاردەی خودا" کە لەم ڕۆژگارانەدا ئەو پڕوپاگەندانە دەکەن بۆ خۆیان ئەویش لەبەر تیشکی ڕەگەزپەرستانەی

خۆیانەوە، بەمەش مافی گەلانی دیکە گەلانی دەوروبەر پێشێل دەکەن و ماکە نەتەوایەتی‌یەکانی لێ دەسەندن و لێی زەوت دەکەن، بە تایبەتی ئەو گەلانەی کە زۆر لە شارستانیەتی‌یەکەی نامۆ کراوەو لیخن کراوەو بەمێژووبوونی لێ سەندراوەتەوە.

مرۆڤی کۆن دوو شتی لێ بەجێماوە ئەویش (وشەو بەرد)ە کە بوونەتە بناغە بۆ شتەکان، بەرد ناتوانێ خۆی بەرامبەر بارودۆخە سروشتی‌یەکان ڕابگرێ، چونکە تووشی سووانەوەو ڕوخان دەبێ و دوریش نیە لەناوبچێ، بەشێکی کەمی خۆی ڕاگرتووەو ماوەتەوە بۆ ئەوەی ببێتە بەڵگەی توانای عەقڵی ئادەمیزادو داهێنانی، کارەساتی (لافاوە جیهانی‌یەکە) کە گەرپۆڤسکی لێی دەدوێ بووەتە هۆی ڕماندنی زۆر لە ئەشکەوت و شارستانیەت، ئەم لافاوە لە پەڕاوە پیرۆزەکانی زۆربەی گەلاندا باسی لێوە کراوە، وەك نووسراوە سۆمەریەکان و چیرۆکەکانی ئینجیل و ئەفسانەکانی هندی‌یە سورەکانی گۆمی (ئامەزۆن) و هەروەها پەڕاوی پیرۆزی (زەند-ئاوێستا) ئامارەیان بۆ لافاوەکە کردووەو گەرپۆڤسکی باس لە شارستانێتی ئەشکەوتە باوبانگەکەی (شانەدەری) لە شاخەکانی کوردستاندا دەکات وەك ئەرشیفێکی شوێنەواری شارستانی و مێژوویی مرۆڤایەتی بە درێژایی (١٠٠٠٠٠٠) ساڵ، کە ئەمەش بوونی کوردو شارستانێتی کورد دەسەلمێنێ کە گەلێکن وەك گەلانی جیهان، خاوەن ئەفسانەو خاوەن مێژووی خۆیانن، دووەم شتی

لێ بەجێماوی مرۆڤی کۆن (وشە)یە، وشەش لە قوڵایی دەروونی مرۆڤدا بە زیندوویی ماوەتەوەو بۆیە یاریدەدەرێکی هەرە دیارو گەورە بۆ دەرخستنی ڕاستیەکان و گەورەترین سەرچاوە بۆ گەشانەوەو هۆش و بیرو، ئامرازێکی دەربڕین بووە هەر لە بەرەبەیانی مێژووی هۆشی مرۆڤی دابڕاو لە ئاژەڵێتی خۆیەوە تاکو ئەمڕۆ، گەورەترین ڕۆڵ دەبینێ لە ژیانی مرۆڤدا، مادەیەکی سەرەکی‌یە بۆ بوونی ماکە نەتەوەیی‌یەکان، وشە لە ژێر کاریگەری فەسلەجەو دەوروبەردا کە لە چەند هەستێکدا خۆیان بەدی دەکەن و لە یەکتری کاردەکەن بەهۆی (لێك خشان لەگەڵ سروشتدا) یان (لێك خشان لەنێو سروشتدا)، کە دوایش دەبنە هۆی دروستبوونی زمان بۆ گوزارشت لە تویژاڵە دەوروبەرەکان.. یان دیاردە دەرونیەکان.. هتد..، وشە لەسەر شوێنەوارە کۆنەکان هەڵکەندراون بە شێوەیەکی وێنەیی کە گوزارشت لە ڕوودانی کارەساتێك دەکات، یان شێوەی کەسێك یان ئاژەڵێك کێشرابێت کە ئەمەش خۆی لە خۆیدا بەڵگەیەکی مێژوویی شارستانێتی دەردەخات. ئا لێرەوە زاناکان گەڕان بە دوای شارستانێتی و فەلسەفەو ئایین و ئەفسانەو خواوەندەکان و لە ڕێی ئەم کەرەستە کۆنانەوە کە پاشماوەی مێژوویەکی پێش مێژوون بۆ ڕوونکردنەوەکانە دەربارەی ئادمیزادو زانست و دەوروبەرو.. هتد لە ڕێی ئەم کەرەستانەوە بگەنە مێژووی مێژوو. یان بەرگی زانست بکەن بە گیانی مێژووداو هیچ گەلێکیش مافی نەخورێ لەو شارستانیەتدا،

ئەم بیروباوەڕانە وایان لە زاناکان کرد، وایان لە مێژوونوسان کرد، کە دوای نوسراوو شوێنەوارە کۆنەکان بکەون، ئەویش زیاتر لە دووتوێی، پەڕاو پیرۆزەکاندا کە بەنرخترین کەرەستەن بۆ مێژوو، هەروەك ئەنگلس دەڵێ (ئەو شتانەی دەماودەم لە گەلانی ڕابردووەوە گێڕاونەتەوە هۆیەکی سەرەکین بۆ ڕاستکردنەوەی زانیاری دەربارەی کەرەستەی مێژوویی دیاری کردنی یەك بەدوای یەکی هاتنیان بۆی مێژوونوس پێویستە هەوڵی ئەوە بدات کە لە چیرۆکی دەماودەم و سەرچاوە ئاینییەکاندا ئەو مەبەستانە بدۆزێتەوە کە بتوانری بکرێت بە بنچینەی زانیاری) یەکەم قۆناغی بیرکردنەوەی فەلسەفی مرۆڤ ئەفسانە بوو، مرۆڤی کۆن لە ڕێی ئەفسانەوە دەدوا، نەك لە ڕێی زمانەوە، چونکە کەرەستەکانی زمان پێشکەوتوو نەبوون و نەشیدەتوانی زمانەکەی پڕ بە پێستی خۆی بەکاربهێنێ کە ستێرك (هدف) بپێکێ، هەربۆیەش تیشکی خۆری بە پەنجەی خواوەندەکان ئەشوبهاندو هەورە پڕ ئاودارەکانیشی بە مانگای گوان پڕ لە شیر ئەشوبهاند، ئەفسانەکان هەستی کۆمەڵایەتی و سایکۆلۆژی و بیرکردنەوەی سەرەتایی دەردەخات سەبارەت بە گەلێك یان بوونی نەتەوەیەك کە دواجار بووەتە گەورەترین هۆکار بۆ پێشکەوتنی شارستانیەت هەر لە سەردەمی مرۆڤایەتیەوە.

جۆرەکانی ئەفسانە:

١-ئەفسانەی (گەردون): کە ئەمەش وردبوونەوە بووە لە ڕژێمی گەردوون و هەوڵدان بۆ لێکدانەوەی بوونە.

٢-ئەفسانەی هۆدۆزی (تعلیلی): کە ئەمەش هەوڵدانێکە بۆ لێکدانەوەی شت لە سەردەمێکدا کە شێوازێکی زانستی‌یانەی تیادا نەبووە.

هەروەها (جیمس فرێدەر) کە ڕابەری (قوتابخانەی پەرەسەند)ە بە پێی لێکدانەوەی ئەم قوتابخانەیە ڕەگەزی مرۆڤ لە مەسەلەی پەرەسەندنی شارستانێتی‌دا بە سێ قۆناغ تێپەڕ دەکات:

١-قۆناغی سیحر.

٢-قۆناغی ئایین.

٣-قۆناغی زانست.

کەوابێ مانەوەو لەناونەچوونی زۆربەی شتە کۆنەکانی دوێنێی مرۆڤی کۆن گومانی تێدا نی‌یە کە بووەتە سەرچاوەی گەلێك سەرهەڵدانی بیری

زانستیو مێژوویی، دوایش سەلماندنی ڕەچەڵەك و ڕەگەزی گەلانی کۆن و هەروەها ئاستی بیرو هۆشی مرۆڤی کۆن لە ڕووی ئابووری و سایکۆلۆژی و میتۆلۆژییەوە، وەك هەرەمەکانی میسر، باخچە هەڵواسراوەکان بابل، ئەشکەوتەکانی شانیدەر.. هتد، کە بوونی گەلان و نەتەوەکان دەسەلمێنن و بوونەتە کەرەستەکانی مێژوو، واتە مێژوو بەر لە مێژوو بەهۆی دەماودەم و نووسینەوەو پەڕاوە پیرۆزە ئاینییەکانەوە بۆ ئێمە بەجێماوە بەر لە دۆزینەوەی نووسین مێژوو بەهرەیەکی گشتی زۆر ساکار بوو، بریتی بوو لە گێڕانەوەی پشتاوپشتی بەسەرهاتی ڕابردوو لە شێوەی داستان و چیرۆکدا، ئەفسانەو داستانەکان بۆ نەوەی داهاتوو کە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ لە ژێر کاریگەری لێکۆڵینەوەکانداو خەیاڵی فراوانی ئادەمیزاددا شتێکی نوێتری دەخستەسەر، یان لەسەری لادەبرد، زۆرجار بەپێی بەرژەوەندییەکان ناوەرۆکی ئەفسانەکان دەشێوێنرا یان هەر موڵکایەتیەکەیان لە گەلان دەسەند بە زۆری زۆرداری و گەلێ ڕەچەڵەکیان بێبەش دەکرد لە ئەفسانەکانی و دوایش ناسنامەی نەتەوایەتیان دەسڕایەوە، داستانی گلگامش یەکێکە لە ئیپۆسە هەرە کۆن و گرنگەکانی مێژوو کە دەورووبەری چوار هەزار ساڵ لەمەوبەر بە زوبانی ئەکەدی (بابلی) بە شیعر نوسراوەتەوەو بە درێژایی ئەو سەردەمە باس کراوە.

هەروەها ئیپۆسەی (ئیلیادە) کە بەرهەمی (هۆمیرۆس)ی شاعیری گریکی باسی لەسەرهاتەکانی دوا سالّی شەڕی تەڕوادە دەکات کە دەروبەری (٣٢٠٠) سالّ لەمەوبەر ڕووی داوە.

(ئۆدیسا)ش ئیپۆرسێکی تری گریکی‌یە دیسان بەناوی هۆمیرۆسەوە ناسراوەو پڕ لە زانیاری‌یە دەربارەی ژیانی سیاسی و کۆمەلاّیەتی‌و ئابووری ئە و سەردەمە کۆنەی مێژوو، زاناکان بە ئەفسانەو داستانەکان ڕانەوەستان و چوونە نێو لاپەڕە تاریکەکانی شاعیران و کتێبە کۆنەکان کە لە نێوانیانیادا زۆر شتی شاراوەیان تیا دۆزیوەتەوە، بۆ وێنە (گ. شلیمان) زانای ئارکیۆلۆژی ئەلّمانی بەهۆی وردبوونەوەو لێکۆلّینەوە لە چەند دێڕێکی نادیاری هەلّبەستەکانی ئەلیادە)ی (هۆمیرۆس) توانی شوێنەواری شاری (تەڕوادە)ی ئەفسانەیی بدۆزێتەوەو سەرلەنوێ کەلاوەکانی بخاتەوە بەر تیشکی ڕووناکی و ئەو تەڕوادەیەی کە هەتا ئەوکاتە بە ئەنجامی بیرێکی لە خەیالّدا دروستکراو دادەنرا بیکاتە ڕاستی ون نەبوو، هەروەها فیردەوسی لە (شانامە)کەیدا بە چەشنێکی ئەفسانەئامێز مێژووی دێرینی ئێرانی نووسیوەتەوەو کتێبەکەی بوودتە سەرچاوەی مێژوو بۆ ئێران وەك سەرچاوەیەکی بەنرخ بە تایبەتی لای کورد چونکە لاپەڕەیەکی شاراوە دیاری دەخات لە ئەفسانەی کورد، مارکس و ئەنگلس دژی بیروباوەڕی ئایینی ڕاوەستان و بەلام لەگەلّ ئەوەشدا ئینجیل بەسەرچاوەیەکی مێژوویی دەزانن بۆیە لە

شـیکردنەوەی (خەوەکـەی یوحـەننای پـیرۆز)دا کـە یەکێکـە لـە هـەرە تاریکترین بەشەکانی ئینجیل، ئەنگلس دەڵێ (ئەم بەشە بە جۆرێکی وا ژیـانی سـەدەی عیسـایی سـەردەمی سـاڵی ٦٨٠ی (پ.ز) تێـد ڕوون و ئاشکرایە دەڵێی لە ئاوێنەدا دەیبینی) ئەمە دەرخستنی دوێنـێی کۆنە لـە پـەڕاوو ئەفسـانەو داسـتانە کۆنـەکاندا، دیـارە بلیمـەت و زانایـان دەورێکـی گرنگیـان هـەبووە لـە ژیانـەوەی شارسـتانیەت و ژیانـەوەی ڕەچەڵەك و لەوێشەوە بۆ کۆمەڵگایەکی پێشکەوتوو، هەر لەژێر تیشکی بە مێژووکردنی مێـژوو ف. بریوسۆف دەڵێ (ئێمـەی بلیمـەت و شـاعیر پـارێزەری نـهێنی و بـڕوا، مەشـخەڵی نـەکوژاوە هەڵئـەگرین بـۆ ڕوونکردنـەوەی زیندانـی ژێـرزەوی و بیابـانو ئەشـکەوتەکان)، کـەوابێ مێژوونـوس و زانـا ڕۆڵێکـی گرنـگ دەبینـن لـە ڕۆشـکردنەوەی لاپـەڕە تاریکەکانی ژیان بۆ گەیشتن بە ژیانێکی ڕوون و ئاشکرا، زۆبەیان ژیانی خۆیـان تـەرخان کـردووە بـۆ ئـەو مەبەسـتانەو بـۆ ڕوون بوونـەوەی هـەر ڕووداوێك لـە هیـچ شـتێك نەسڵەمیونەتەوەو زانستەکەیان وەك چـەکێك بەکارهێناوە.

به زانست کردنی کەرەستەکانی مێژوو یان بەکارهێنانی مێژوو وەك ئامراز

زاناکـان تێکۆشـاون و قوربانیـان دەدا بـۆ بـە زانسـت کردنـی دوێنـێی مرۆڤـی کـۆن لـە پێنـاوی بەیانی و پاشـەڕۆژی مرۆڤ و مرۆڤایـەتیدا، کـە ئەمەش جێی مەترسی بوو بۆ پیاوانی ئایینی، هەر لەسەرهەڵدانی بیری نەتـەوەیی و ئایینی لـە سەردەمەکانی ئیمپراتۆریـەکان و مەمالیکـەکان و پیـاوانی کەنیسـە کـە ببونـە گـەورەترین کۆسـپ لـە ڕێـی زانـاو پێشـکەوتنەکاندا، لـە لاوازی حوکمـی ئیمـپراتۆرو مـەمالیك و پیـاوانی دەوڵـەت شۆڕشـی ریفۆرمیسـتی دینـی سـەر هـەڵداو وەك بـەرەو پێشـکەوتنێك بە هۆی هۆکارە تـەنگ و چەڵەمـەکانی پیـاوانی دەوڵـەت، هەروەك چۆن کەنیسەی مەسیحی لە کاتی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی کۆندا دروستبوو دوای ئـەوەی دەوڵـەتی ڕۆمانی نـەماو کەنیسـەی کاسـۆلیکی جێی گرتەوەو پیاوانی ئاینی دەوڵەتیان گرتە دەست و ئـەوجا ململانێ لە نێوان پیاوانی ئایینیو پیاوانی زانستخواز دەستی پێکرد، زاناکان

دەیانویست مێژوو و ڕەوتی مێژوو بەرەو پێشەوە ببەن و مرۆڤ لە کۆتی وەهم ڕزگار بکەن و هۆشیاری بکەنەوەو لە ئەندێشەی ڕەشبینی و کۆیلەتی فکری و لێبەجێماوی دووربخەنەوەو بەرەو ڕێی زانستیانە بەرن، بەڵام پیاوانی ئاینیی لە جیاتی ئیمپراتۆر بە شێوەی (پاپا)کان هاتنە نێو کۆمەڵ و کورسی حوکمیان گرتە دەست و خۆیان کردە (نوێنەری یەزدان لەسەر زەوی و لە ڕێی پیاوانیانەوە وەك دەستورێکی دەوڵەتی نامەی کەنیسەی مەسیحیان بڵاوکردەوەو تا گەیشتنە ڕادەی دروستکردنی خوێندنی زانستی لاهوتی کەنیسەی مەسیحی و ئەمەش بەهۆی هەندێ بیرۆکەوە بوونە دروستکردنی بناغەکانی ئاکاری کەنیسەی کاسۆلیکی بەهۆی هەندێ فەیلەسوفە لاهوتیەکانەوە کە باسی پەیوەندی نێوان مرۆڤ و خواوەندی دەکرد یان چارەنوسی مرۆڤ لە پاشەڕۆژدا، یان لێکۆڵینەوەی لاهوتیان لەسەر مرۆڤ و دروستبوونی لەنێو فەلسەفەکانیاندا بووە ڕوکنێك بۆ ڕوکنەکانی دینی مەسیحی و لە چەرخی ناوەڕاستدا سوڵتەیەکی گرتە دەست (سوڵەیەکی سیاسی) و لە هەموو جیهاندا بڵاوبوونەوەو لە دەوڵەتیش خۆیان جیاکردەوەو سەربەخۆ بوون، وایان لێك دەدایەوە کە کەنیسە لە سەرو دەوڵەتەوەیە، دوای دۆزینە جوگرافیەکان و پێشکەوتنی ئابووری هەلپەی خێزانە مەمالیکەکان و بەربەرەکانیان لە نێوانیان بۆ خۆدەرلەمەندکردن تا لێرەدا (پاپا)کان و پیاوانی ئاییني چوونە نێو ئەو قوڕاوەوەو بوونە مشەخۆرو

پارەخۆرو کەوتنە پول خڕکردنەوەو ئەمەش هۆکارێکی ترسناك و گەورە بوو کە زاناکان دەیانگرت لە پیاوانی کەنیسە بەڵام لە سەدەی شانزەدا ئەم ململانێیە گەیشتە ترۆپك و بوو بە ململانێی ڕامیاری و باری گۆڕی و دەرەبەگ و پیاوانی ئایینی تێکشکان و کە هۆکاری پاشاو حکومەتە نەتەوەیی‌یەکان کە دواجار ئەو دوو جۆرە حکومەتانە دروستبوون و بوونە هاندەر بۆ بڵاوکردنەوەی هەستی نەتەوەیی و خۆشەویستی نیشتمان، دوای ئەوەش قوتابخانەی (کالڤن) (کالڤانیەکان) و قوتابخانەی (مارتن لوسر) (لوسەری) کە بوونە هۆی دروستبوونی بیروباوەڕە جیاوازەکان لەنێو کەنیسەدا، کە کەنیسەی (پروتستانتی) (بزوتنەوەی یەسوعیەت) بەم شێوەیە تا گەیشتە ئەوەی بەهۆی شۆڕشی دینی‌یەوە کەنیسەی مەسیحی ببێتە سێ بەش (اروسوزکس، کاسۆلیك، پروتستانت) لەو سەردەمەدا هەموو بیروباوەڕەکان لەژێردەسەڵاتی کەنیسەدا بوون، پیاوانی دینی هەموو شتێکیان خستبووە ژێر کۆنترۆڵی خۆیان ئەوانیش بەپێی ئەو چین و کۆمەڵانە کە بەشێکیان پێك دەهێنا لەو کۆمەڵگا دواکەوتووەدا، هیچ نووسەرێك و هیچ هونەرمەندێك بۆی نەبوو سەرپێچی لەو یاسانە بکات کە پیاوانی ئاینی دایانڕشتووە، ڕاستی‌یەکەشی هەر ئەوەبوو بەو جۆرە بێ چونکە ئەوانیش بە ڕۆشنبیری ئاینی پەروەدەکرا بوون و گۆش کرابوون کەنیسەو بیروباوەڕی ئاینی مەسیحیش سەرخانێکی گونجاو لە باری بنکە

ئابووریەكـەی دەرەبەگایـەتی پێگدەهێنـا، هورنـە وای لێهـات ڕەشـبینی پێـوە درابێـت تـا کـەمێك كاریـان دەكـردە سـەر جـەماوەر پیاوانی ئـایینی ناچار بوون بە شوێن ڕێگایەكی تـردا بگـەڕێن كـە بیكـەنە، بەربەستێك لـە نێـو هونەرمـەندو زانـاو جـەماوەردا تـا هونـەر بكـەنە ئامرازێك بە هۆیـەوە خزمەتی خۆیانی پێبكـەن، بـەڵام لـە قۆنـاغی دووەمـدا لـە نێـوان ناكۆكی كۆمـەڵگای دەرەبەگایـەتی و پیـاوانی ئـایینی و پاپاكـان و ڕاپـەڕینی جوتیاران و پیشەگەران لە بەرهەمەكانیان ڕەنگیان دایەوەو بەرەو ڕیالیزم نزیك بووەوە، دواتیش لە ئەنجامی گەشەكردنی باری ئابووری كۆمەڵگای ئەوروپی نووسـەری وەك (دانتـی) (پـەتراك) (پوكاشـیۆ) هاتنـە مـەیدان حەقیقەتی سیستەم و دام و دەزگای كەنیسەیان بۆ خەڵكی ڕوونكردەوەو ئاشكرایان كرد، ئەمە سەدەی ڕێنیسانسـی گرتـەوە (سەدەی بوژانـەوە) پاش ئەوانەیش (داڤنشی) و (ئەنجیلۆ) و (شەكسپیر) و (ڕۆفائیل) هاتنـە سەر شانۆی ژیان و شان بە شـانی شارستانییەتی نوێ ڕۆڵی مێژوویـی خۆیان بینی، تەوەری سـەرەكی (سەدەی بوژانـەوە) (ئادەمیزاد) بوو كـە هـەموو شت پێشـتر بـوو لایـان، شـەپۆلەكانی جـەنگ و داگـیركردن و بارزگـانی و بـەربڵاوی ئـابووری دەسـتی پـێكرد وەك شـەپۆلی سـوپای خـاچداران كە بووە هۆی سـەرهەڵدانی هەستی نەتەوەیی لە نێـوان ئـەو گەلادا كە بەشداری شـەڕیان دەكرد بە تایبـەتی ئینگلیزو فەرەنسـی و ئەڵمانی لێرەدا ڕێڕەوی دینی گۆڕدرا بۆ ڕێـڕەوی نەتـەوەیی و نیشتمانی

و دوایی ئەدەبی نەتەوەیی سەریهەڵدا واتە نووسین بە زمانی نەتەوەیی،
هەروەها شارستانێتی ئیسلامیش کاریگەری خۆی هەبوو لەسەر ئەورووپا
کە بۆی کشا لە کۆتایی سەدەی پانزەدا، زانایان بۆ ئەوەی لە دەستی
پیاوانی کەنیسەو ئایینی رزگاریان بێت کەوتنە خۆئامادەکردن و
شێوازی نوێی جۆربەجۆریان دۆزیەوە تا بەهۆیەوە بەربەرەکانی
سیستەمی کۆن و بیروباوەڕی دەرەبەگایەتی پێبکەن و پەردەیان لەسە
رهەڵماڵن، بۆ ئەم مەبەستە رێگای ژیاندنەوەی کەلتووری کۆنیان گرتەبەر
بە تایبەتی کەلتووری یۆنانی، ئەوان وا بۆ مەسەلەکە دەچوون گوایە
بەهۆی ژیاندنەوەی کەلەپووری کۆنەوە دەتوانن لە یاساکانی سروشت
تێبگەن لەم روانگەیەوە ئەم رێبازە فیکریە نوێیە بەناوی رێنیسانسەوە
هاتە نێو مەیدانەوە کە قەڵەم بازێکی گەورە بوو بۆ پێشکەوتنی گشت
مرۆڤایەتی و چەندین داهێنانی بەخۆیەوە بینی کە مرۆڤایەتی شانازی
پێوە دەکات هەروەها تەوژمێکی بە هەموو بوارەکاندا، ئەورووپا بە
ئاگاهاتبوونەوەو بە پەرۆشەوە هەڵپەی بۆ زانستی نوێ دەکرد جا
لەبەرئەوەی ئارەزووی لە زانست و زانیاری نوێ بوو کەوتنە هەڵپەو
گەڕان و پشکنین بەدوای لایەنە پشتگوێ خراوەکان بە دەیان فەیلەسوف
و مێژوونوسی هێنایە کایەوە کە بیروباوەڕیان تەواو بیروڕای کۆمەڵی
دەرەبەگایەتی سەدەکانی ناوەڕاستی هێنایە لەرزین و بایەخێکی
تایبەتی‌یان دا بە وەرگێڕانی کتێبە ئایینی‌یە کۆنەکان، بەڵکو هەڵەی

ناقۆلایـان تیـا دەدۆزیـەوە هـەروەها بـۆ یەکـەمجار تـەواوی بەرهەمـە ناودارەکانی شاعیرانی گریکیان وەرگێڕا لەوانە (ئەلیادە) و (ئۆدێسا)ی (هۆمێرۆس) و جگە لە بەرهەمە فەلسەفی‌یە کۆنـەکانیش، پێشـەوایانی (سـەدەی بوژانـەوە) وەك (دانتـی ١٢٦٥-١٣٢١ز) و (پـەتراك ١٣٠٤-١٣٧٤ز) و (داڤنشـی ١٤٥٢-١٥١٩ز) و (میخـائیل ئـەنجیلۆ ١٤٧٥-١٥٦٤ز).. هتد، لە سەردەمی (بوژانەوە)دا بایەخێکی زۆر بە شوێنەوارە دێرینەکانی ڕۆژهەڵات درا بۆیە زانیاری مێژوو لە ڕیزی پێشەوەی ئەو زانیاری‌یـە مرۆڤایەتی‌یانـە دادەنـرێ کـە بیروباوەڕی (بوژانـەوە) کـاری تێکردن بایەخدان بە کەلەپووری کۆن بۆ ئەوە بوو ڕۆشنایی‌یەکی بەتین بخرێتـە سـەر لاپـەڕە شـاردراوەو نادیارەکـانی مێـژووی سیاسـی و ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی ئەوروپا لە سەردەمی گریك و ڕۆماندا لەوانەش (ماکیـاڤیللی ١٤٦٩٠١٥٢٧ز) کـە بـە دیـارترین مێژوونوسـی سـەردەمی (ڕێنیسـانس) دەژمێردرێ، ئەو سەردەمە گرنگـترین سـەردەمی ئـاڵتونی مێژوونوسـان و زانـاو فەیلەسـوفەکان بەرامبـەر بـە لێکۆڵینـەوەکان بـە مەبەستی شارەزابوونی مێژوویـی بەر لـە زایین یەکێکە لـەو بابەتانە لـە سەردەمی (بوژانەوە)دا سەری هەڵداو پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی بـەو قۆناغەوە هەیە لە لایەکی تریشەوە لێکۆڵینـەوەی مێژوویـی گۆڕانێکـی بنەڕەتی بەسەردا هات و مێژوونوسان لە ڕوانگەیەکی نوێوە دەیانڕوانیە کارەسـاتە مێژوویی‌یـەکان و ڕۆڵـی تاکەکەسیان تیـادا دیـاری دەکـرد،

ئەوانە بە چاوێکی ڕەخنەگرانەوە لە سەرچاوەو لێکۆڵینەوە مێژووییەیە تۆمارکراوەکان وردەبوونەوە بەمەش نەك هەر دەستیان خستەسەر ناتەواوی کەم و کوڕییەکانی ئەو سەرچاوە کۆنانە بەڵکو چەندین حەقیقەتی مێژوویی گرنگیان چەسپاندو بەهۆیانەوە بیروڕای دەرەبەگایەتیان یەکالا کردەوە، هەر لەو سەردەمەدا بوو واتە لە سەردەمی دەرەبەگایەتیدا مێژوونوسان بۆ یەکەمجار مێژوویان بە پێی سێ قۆناغ دابەشکرد لەو ڕۆژگارەدا، نووسینی مێژووی نەتەوەیی داهاتووە و مێژوونوسانی (بوژانەوە) کەوتنە باسی نیشتمان و پاشەڕۆژی بە شێوازێکی هەست بزوێن، کۆتاییان بە کۆتکردنی یان بە کۆیلەکردنی مێژوو لە لایەن کەنیسەوە هێنا. مێژونوسانی ئەو سەردەمە بە هیچ شێوەیەك لەگەڵ کەنیسەدا دانویان نەدەکولا بۆ خەڵکیان دەنووسی و دەیانویست لە ڕێگەی مێژووەوە وریایان بکاتەوە، مێژوونوسی ئیتالیایی (لیۆناردۆ برونی) دژی هەموو شتێك وەستا کۆمارو نیشتمانپەروەری بەلایەوە دەرسی یەکەمی مێژوو بوون و هەر لەبەرئەوەش شەیدای مێژووی ڕۆمانی کۆن بوو، لە سەردەمی شۆڕشە بۆرژوازییەکاندا زیاتر مێژوو قاڵبی زانستی وەرگرت، تا ئەوکاتە مێژوو نەیتوانی بە تەواوەتی ڕیشەی هەموو پێوەندییەکانی خۆی بە کڵێسەو دەزگا ئایینییەکانەوە بپچڕێت، ڕێبازی زانیاری پەرەی سەند ڕووناکبیران وەك (جان جاك ڕۆسۆ) و (ڤۆڵتێر) و (کانت) ئەمانەش

سوربوون لەسەر ئەوەی مێژوو ڕاوەستانی نییەو بە چاوێکی زانستییەوە دەیانڕوانییە مێژوو، مێژوویان کردە ئامرازێك یان چەکێك بۆ ڕیسواکردن و هەڵتەکاندنی دام و دەزگای ڕژێمی دەرەبەگی هەروەها دەیانویست دوا مووی پێوەندی نێوا کڵێسەو مێژوو بپچڕێنن، مێژوونووسی ئنیگلیزی (ئەدوارد گیسون) کەو تا ئیمڕۆ قیبلەنومای گەلێك مێژوونوسی ڕۆهەلاتە دەیگوت (کڵێسە هەستی نیشتمانپەروەی لە گیانی مرۆڤدا ڕیشەکێش دەکات) ناحەزانی زانیاری پەروەر کە بە ڕۆمانسی ناویا دەکردووە شەیدای سەدە ناونجییەکان و دوژمنی باوەکوشتەی شۆڕشی فەرەنسی بوون، (بەشێکی زۆر لە ڕۆمانسییەکان ئەوانە بوون کە لەکاتی خۆی لە ناوشۆڕشی فەرەنسە هەڵهاتبوونە ولاتانی تر) ڕۆمانسییەکان وەك یەك نەبوون، لیبراڵییەکانیان پاڵیان بە ڕەوڕەوەی مێژووەوە دەنا کەچی کۆنەپەرستەکانیان ویستیان بەرەو دواوەی بگێڕنەوە، ئەمەش دەستکەوتێکی تر بوو بۆ سەر زانستی مێژوو، بیروباوەڕی سۆسیالیزمی یۆتۆپی (الاشتراکیة الطوباوی) مێژووشی گرتەوە، وەك (سان سیمۆن) (شارل فۆربیە)، (ڕۆبەبت فۆبین)، سان سیمۆن دەیگوت (گەل هەوێنی ڕووداوی مێژوویییە خەباتی بۆرجوازی و جوتیار دەژی دەرەبەگ و کڵێسە ناوەڕۆکی ئاڵوگۆڕییە، (تێری) مێژوونوس وای لە یەکێکی وەك مارکس کرد ناوی بنێت (باوکی خەباتی چینایەتی لە زانستی مێژووی فەرەنسیدا) سەدەی نۆزدە کەس

نەیتوانی بە ڕادەی فەیلەسوفی بەناوبانگی ئەڵمانی (هیگڵ) کاربکاتە سەر مێژوونوسانی ئەوروپا، یەکەم کەسە هەوڵی داوە ئاڵوگۆڕە ناوخۆکانی مێژوو دەستنیشان بکات، گوایە پێشخستنی مێژوو هەر لە قۆناغ و سەردەمێکدا یەکێك لە گەلانی جیهان ئەرکی ئەو پێشخستنەی دەکەوێتە ئەستۆ، بەڵام بەڕای مارکس و ئەنگلس جیاوازی لە نێوان گەلاندا نییە هەریەکە دەتوانێت لە یەك جۆر باری ژیاندا بە گشتی یەك دەور ببینێت، خەباتی چینایەتی لایان بڕبڕەی ئاڵوگۆڕی ڕووداوی مێژوویییە ئەنجامیش وەرچەرخانی باری ئابووری و دەسەڵاتی سیاسییە کە لە چینێکی پاشکەوتووەوە دەچێتە چینێکی پێشکەوتوتر لە خاوەن کۆیلە بۆ دەرەبەگ لە دەرەبەگەوە بۆ بۆرجوازی و لەویشەوە بۆ پرۆلیتاریا، بە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا زانستی مێژوو هەنگاوی گەورەی بەرەو پێشەوەنا لێکۆڵینەوەکان بەرگی زانستیانە پۆشی، سەرەتای دامەزراندنی کۆمەڵ و ڕێکخراوی تایبەتی مێژوونوسان بوو، چەندەها گۆڤار دەرچوو تایبەت بوو بە مێژوو، پەیوەندی نێوان مێژوونوسان و وڵاتانی جیهانی زۆر لە جاران بەهێزتر بوو، هەموو ئەمانە ڕێگەیان دا بۆ بە زانستکردنی مێژوو بە تایبەتی دوای شەڕی جیهانی یەکەم کە بە جارێك پەلی هاویشت و ژمارەی ئەو گۆڤارانەی بۆ باسی مێژوویی تەرخان کراون لە حەفتاکانی سەدەی بیستەمدا خۆی دا لە چەند هەزار گۆڤارێك کە بە دەیان و زیاتر زوبانی

گەلانی جیهان دەردەچوون، ئەمانە هەستیان بە لێکۆڵینەوەی فەلسەفی و ئایینی کە کاریان کردە سەر هەموو جیهان ئەم هەموو هەوڵ و تێکۆشانەی زاناو فەیلەسوفان و مێژوونوسان بۆ بە مێژوو کردنی مێژوو و بەڕاستکردنی مێژوو بوو کە دواجار بلیخانۆف قەڵەمبازێکی گەورەی پێداو بەرگی فەلسەفی کردە بەر بە شێوەیەکی یان بە مەفهومێکی مادیانە مێژووی شیکردەوە، ئەمانە ئەوە دەگەیەنێ کە کەرەستەکانی مێژوو لە هەموو بوارێکەوە گەورەترین هەوێن بوون بۆ مێژووی مێژوو، مێژوو خۆی، شارستانیەت، کە گشت مرۆڤایەتی شانازی پێوە دەکات بمانەوێ و نەمانەوێ.

سەرچاوەکان:
١-مێژو د. کەمال مەزهەر- بغداد ١٩٨٣
٢-رێنیسانس- د. کەمال مەزهەر- فوئاد مەجید میرسی کردوویە بە کوردی ١٩٨٤
٣-نهێنی کۆنترین مێژوو- ا. گەربۆڤسکی- جەلال تەقی لە ڕووسییەوە کردوویە بە کوردی ١٩٨٠
٤-ئەفسانە- د. نبیلە ابراهیم- وەرگێڕی لە عەرەبییەوە محمد بدری بغداد ١٩٨٦

٥-تاريخ اوربا من عصر النهضة و حتى الثورة الفرنسية ١٥٠٠-١٧٨٩
د. محمد محمد صالح ١٩٨٢ بغداد.

فەرهەنگۆك:

میتۆلۆژی- علم الاساطیر.

ئارکیۆلۆژی- علم الاثار- زانیاری دەربارەی ڕابردوو مرۆڤایەتی بەهۆی کەرەستەی پاشماوەی شوێنەوارەوە.

ئیتنۆگرافی- علم الاجناس- زانیاری دەربارەی شوێن و زانیاری و دروستبوون و ڕادەی ڕۆشنبیری و پێشکەوتنی گەلان.

ئەسترۆنۆمیا کە لە پەیدابوون و پەرەسەندنی ئەستێرەو لەشە ئاسمانییەکان دەکۆڵێتەوە.

فەسلەجە (فسلجە)- علم اللغة- العلاقة بين اللغة و البيئة.

ئیپۆس- ملحمە. داستان.

سەرچاوەکان:

١-فلسفة التاريخ- ج. بليخاوف_ بۆ مێژوو
٢-تأريخ التأريخ- على ادهم- دار المعارف- قاهرة ١٩٧٧
٣-التأريخ مجاله و فلسفته- د. نورى جعفر- بغداد- مطبعة الزهراء ١٩٩٥.

٤-الفيلسوف والتاريخ- نماذج من التأويل الفلسفي للتأريخ- محمد جلوب فرحان- استاذ الفلسفة المساعد كلية التربية جامعة الموصل- بغداد ١٩٨٧

٥-دراسات في فلسفة التأريخ - د. هاشم يحيى الملاح د. ابراهيم خليل احمد د. عماد احمد الجواهري -د. غانم محمد الحفو -وزارة التعليم العالي و البحث العلمي- جامعة الموصل ١٩٨٨

٦-هيگل- محاضرات في فلسفة التأريخ- الجزء الاول- العقل في التأريخ- ترجمة و تقديم د. امام عبدالفتاح امام -بيروت- دار النشر التنوير- بێ مێژوو.

٧-ابن خلدون- المؤرخ و عالم الاجتماع و الفيلسوف- تأليف البروفسور- ناشانيل شمت - ترجمة أ. د. احسان محمد الحسن- دار المأمون بغداد ١٩٩٩

٨-دور الجماهير الشعبية في التأريخ- اكاديمية العلوم السوفياتية- ترجمة د. بدرالدين السباعي/ د. نجاح الساعاتي- مراجعة يوسف حلاق -بيروت- الطبعة الاولى ١٩٨٢.

٩-الموسوعة الفلسفية- وضع لجنة من العلماء و اكاديميين السوفياتيين باشراف- م روزنتال- ب. يودين- ترجمة سمير كريم- بيروت الطبعة الثالثة ١٩٨١

١٠-مێژوو - د. کەمال مەزهەر ئەحمەد- بغداد ١٩٨٣.

١١-فێرکردنی فەلسەفەی زانستی- ئیحسان تەبەری- وەرگێڕانی د. حسن خەلیقی بغداد ١٩٩٤.

١٢-رێنیسانس - د. کەمال مەزهەر ئەحمەد- فوئاد مەجید میسری کردوویەتی بە کوردی- بغداد ١٩٨٣

١٣-تاریخ اوربا من عصر النهضة و حتى الثورة الفرنسية ١٥٠٠- ١٧٨٩ د. محمد صالح بغداد ١٩٨٢

١٤-المدخل الى الفلسفة- صدام الزيادي- الجزء الاول ١٩٨٩

١٥-اشتراكية ام فوضوية- جوزيف ستالين- ترجمة جورج طرابيش- بيروت ١٩٧٨

١٦-ماركس الثامن عشر من بروميل لويس بونابارت- المجلد الاول- الجزء الثاني- ترجمة الياس شاهين- دار التقدم موسكو ١٩٨٠

١٧-دەروازەی گۆڕانی کۆمەڵ- بەیاد عەبدولقادر ١٩٨٧

١٨-نهێنی کۆنترین مێژوو- ا. گەرپۆفسکی - جەلال تەقی لە رووسییەوە کردویە بە کوردی ١٩٨٠

١٩-ئەفسانە- د. نبیلە ابراهیم- وەرگێڕی لە عەرەبییەوە محمد بدری بغداد ١٩٨٦

ناوەڕۆك

١- پێشـــــەكیەكی كـــــورت.. ٣

٢- دەروازەیـەك بـۆ فەلسـەفەو مێـژوو.................................. ٥

٣- فەلسـەفەی مێــژوو.. ١٤

٤- پرۆژەی لێكۆڵینەوەی مێژوو لای هیگل................................. ٢٣

٥- سروشــتی مێــژوو... ٤٤

٦- مێــژووی نوســینی مێــژوو.. ٤٦

٧- چینیـیـەكانو نوسـینی مێـژوو.. ٥٠

٨- یابانیـەكانو نوسـینی مێـژوو.. ٥٢

٩- هنـدو نوسـینی مێـژوو.. ٥٤

١٠- یەهودیـەكانو نوسـینی مێـژوو...................................... ٥٥

١١- نوسینی مێـژوو لای یۆنانیـەكانو ڕۆمانیـەكان........................ ٥٨

١٢- ڕۆمانیـەكانو نوسـینی مێـژوو....................................... ٦٥

١٣- نوسینی مێژوو لەسەرەتای سەردەمی مەسیحیەتدا........................ ٦٧

١٤- نوسـینی مێـژوو لەسـەدەی ناوەڕاسـتدا............................... ٧١

١٥- نوسـینی مێـژوو لەسـەردەمی ئیسـلامدا.............................. ٧٣

١٦- (ئیـبن خـەلدون)و فەلسـەفەی مێـژوو................................. ٨٠

١٧- فەلسەفەی مێژوو لای هیگل.......................................٩٥
١٨- فەلسەفەی مێژوو لای سان سیمۆن..................................٩٨
١٩- راڤەکردنی (برتراند رسل)ی فەیلەسوف بۆ مێژوو...............١٠٠
٢٠- فەلسەفەی مێژوو لای ماركس و ئەنگلس...........................١٠١
٢١- سۆشیال یۆتۆپییەکان و مێژوو..١٠٢
٢٢- رۆشنگەران و مێژوو...١١٨
٢٣- راڤەکردنی جوگرافیایی بۆ مێژوو....................................١٢٢
٢٤- راڤەکردنی رۆحی بۆ مێژوو (لای هیگل)...........................١٣٠
٢٥- راڤەکردنی مەتریالیزمیانە بۆ مێژوو................................١٣٥
٢٦- راڤەکردنی سووری (الدوری) بۆ مێژوو.............................١٤٣
٢٧- راڤەکردنی هونەری یان جوانی بۆ مێژوو.........................١٥١
٢٨- پێکهاتەی مێژوو..١٥٤
٢٩- رۆڵی تاکەکەس لەمێژوودا..١٧٤
٣٠- کەرەستەکانی مێژوو...١٨٦

بەخشینی مەبلەغی (١٥٠٠) هەزارو پێنج سەد دینار وەك یارمەتی لەلایەن بەرێز (حاكم قادر حمه جان عزیز) بۆ لەچاپدانی ئەم كتێبە.

Rahim Sabir

Philosophy Of Histor[y]

نرخی (٢٥) دیناره